

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**İSLÂM ÖNCESİ DÖNEMDEN HZ. PEYGAMBER'İN VEFATINA KADAR
ARAP YARIMADASI'NDA KERVANCILIK**

Yüksek Lisans Tezi

MANSUR ÖZGÜL

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**İSLÂM ÖNCESİ DÖNEMDEN HZ. PEYGAMBER'İN VEFATINA KADAR
ARAP YARIMADASI'NDA KERVANCILIK**

Yüksek Lisans Tezi

MANSUR ÖZGÜL

Danışman: PROF.DR. CASİM AVCI

İstanbul, 2020

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı	: Mansur Özgöl
Numarası	: 575117002
Anabilim Dalı	: İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	: İslam Tarihi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Casim Avcı
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans Tezi/Ekim 2020
Anahtar Kelimeler	: Kervan, Deve, Arabistan, Hz. Peygamber

ÖZET

İSLÂM ÖNCESİ DÖNEMDEN HZ. PEYGAMBER'İN VEFATINA KADAR ARAP YARIMADASI'NDA KERVANCILIK

Kervanlar tarih boyunca insanların en eski ulaşım ve taşıma araçlarından birisi olmuştur. Ticaret, ibadet ve göç gibi farklı nedenlerle kervan yolculukları gerçekleştirilmiştir. İpek Yolu, Kral Yolu, Kürk Yolu gibi çok önemli tarihi yollar kervanlar tarafından kullanılmıştır. Bu çalışmada, İslâm öncesi dönemden Hz. Peygamber'in vefatına kadar Arap Yarımadası'nda gerçekleştirilen kervancılık faaliyetleri konusu ele alınmıştır. Çalışma sonucunda Arabistan Coğrafyasında yaşayan Arapların, ele alınan tarihi süreç içerisinde, kervan faaliyetlerinde çok etkin oldukları görülmüş, yarımada içerisinde yaşanan siyasi olayların bu faaliyetleri olumlu ya da olumsuz etkilediği gözlemlenmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Mansur Özgül
Student Number : 575117002
Field : Islamic History and Arts
Programme : Islamic History
Supervisor : Professor Casim Avcı
Degree Awarded and Date : Master/October 2020
Keywords : Caravan, Camel, Arabia, Prophet Muhammed

ABSTRACT

THE CARAVAN ORGANIZATION IN ARABIAN PENINSULA FROM PRE-İSLAMIC PERIOD TO THE PROPHET MUHAMMED’S PASSING

Caravans have been one of the oldest means of transportation of people throughout history. Caravan trips were made for different reasons such as trade, worship and migration. Very important historical roads like Silk Road, Fur Road and Royal Road were used by caravans. In this study, the subject of caravan activities carried out in the Arabian Peninsula from the Pre-İslâmic period until the death of the Prophet was discussed. In consequence of the study, it was seemed that Arabs living in Arabian Peninsula and in the historical process stated above, were very active in caravan organization and observed that political events encountered in the peninsula effect the caravan organization positively or negatively.

ÖNSÖZ

İnsanlar tarih boyunca ulaşım ve taşıma faaliyetlerini gerçekleştirebilmek adına farklı araçlar geliştirmişlerdir. Geçmişten günümüze ortaya çıkarılan bu araçlardan birisi de kervanlardır. Kervanlar insanların belki de en eski ulaşım ve taşıma aracı olarak karşımıza çıkar. Zira coşkun denizlerde yol alabilecek bir gemi üretmeye cesaret etmeden önce insanoğlunun karada evcilleştirdiği binek hayvanlarıyla bir yerden başka bir yere seyahat etmiş olması daha kuvvetle muhtemeldir. İnsanlar evcilleştirdikleri bu binek hayvanları ile gerçekleştirdikleri kervan yolculukları sayesinde ticaret, ibadet ve göç gibi pek çok faaliyeti daha rahat, hızlı ve güvenli bir şekilde gerçekleştirebilmişlerdir.

İslam Öncesi dönemden Hz. Peygamber'in vefatına kadar geçen süre zarfında Arap Yarımadası'nda yaşayanlar arasında pek çok kişi ve kabile kervan faaliyetleriyle ön plana çıkmış ve bu sayede geçimlerini temin etmişlerdir. Kervancılık faaliyetleri zikredilen tarihsel süreçte ve bölgede kimi zaman savaşımlara sebebiyet verebilecek derecede önem taşımıştır.

İslâm Öncesi Dönemden Hz. Peygamber'in Vefatına Kadar Arap Yarımadası'nda Kervancılık isimli bu tezimiz, Türkiye'de bu konu üzerinde yapılmış akademik bir çalışma bulunmadığından dolayı, konuyu aydınlatma, konunun tarihteki önemini ortaya çıkarma ve sonrasında da konu ile ilgili yapılacak çalışmalara öncülük etmeyi hedeflemektedir. Tez, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, yararlanılan kaynak eserler ve araştırmaların konumuz açısından değerlendirmeleri yapıldıktan sonra, kervancılığın tanımı, ortaya çıkışı, gelişimi ve tarihteki önemli bazı kervan yolları konularına temas edilmiştir.

Birinci bölümde, Arabistan'da kervanların faaliyet gösterdikleri coğrafya tanıtılmış daha sonra bu kervanların kullandıkları güzergâhların tespiti yapılmış, son olarak da faaliyetin tarihi seyri, ortaya çıkışından Hz. Peygamber'in vefatına kadar geçen süre zarfında ana hatlarıyla ele alınmıştır. Burada tarihi seyir ele alınırken daha çok Arabistan'da kervan faaliyetlerinin kimler tarafından kontrol edildiği ve yaşanan siyasi

gelişmeler sonrasında bölgedeki kervancılığın ne gibi değişimler yaşadığı üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde bir bütün olarak kervan organizasyonu ele alınmıştır. Bu bölümde kervancılığı mümkün kılan vasıta olan deve, kervan faaliyetlerinin sebepleri, bu faaliyetlerde taşınan unsurlar, kervancılığın gerçekleşmesi için gerekli olan lojistik hizmetler, bu faaliyet sırasında kat edilen mesafe ve muhtemel maliyetlerle ilgili genel bilgiler ve son olarak da kervan yolculuğu sırasında karşılaşılan sorunlar ve bu sorunların çözüm yolları üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde ise ele aldığımız dönem ve coğrafyada gerçekleştirilmiş olan bu kervan faaliyetlerinin dil, edebiyat, sanat, sosyokültürel hayat ve şehirleşme ile olan ilişkisi ele alınmış, bu bölümde kervancılığın ulaşım ve taşıma dışında farklı alanlarla da olan ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tezimin yazım süreci boyunca her türlü katkı ve desteğini eksik etmeyen, verdiği çok kıymetli bilgiler sayesinde tezimin daha nitelikli hale gelmesini sağlayan değerli danışman hocam Prof. Dr. Casim Avcı'ya teşekkür ederim. Ayrıca Marmara Üniversitesinde kendilerinden ders aldığım ve akademik ufkumu sayelerinde genişletebilmiş olduğum bütün hocalarıma da ayrıca teşekkürü borç bilirim. Son olarak, bu yoğun süreçte sabır ve desteğiyle hep yanımda olan sevgili eşim Aslı Yüksel Özgül'e ve beni büyütüp bu günlere getiren anne ve babama, sıkıntılarımı ve mutlu anlarımı paylaştığım abim ve kız kardeşime ayrıca minnettarım.

Mansur ÖZGÜL

Samsun 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	1
II. KERVANCILIK HAKKINDA	6
2.1. Tanım.....	6
2.2. Kervancılık İhtiyacının Doğuşu ve Gelişimi	7
2.3. Önemli Kervan Yolları	9

BİRİNCİ BÖLÜM

ARABİSTAN'DA KERVAN

I. ARABİSTAN COĞRAFYASI.....	13
II. ARABİSTAN KERVANLARININ GÜZERGÂHLARI	18
2. 1. Ana Güzergâhlar.....	18
2.2. Tali Güzergâhlar	34
III. ARABİSTAN'DA KERVANCILIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHİ SEYRİ.....	40
3.1. Arabistan'da Kervancılığın Ortaya Çıkışı	40
3.2. Arabistan'da Kervancılığın Tarihi Seyri	42

İKİNCİ BÖLÜM

KERVAN ORGANİZASYONU

I. KERVAN VASITASI: DEVE.....	60
II. KERVAN YOLCULUKLARININ SEBEPLERİ	65
2.1. Ticaret.....	65

2.2. Hac ve Umre.....	66
2.3.Göç	70
2.4. Diğer Yolculuk Nedenleri	74
III. KERVANLARDA TAŞINAN UNSURLAR	74
3.1. İlaçlar, Koku maddeleri ve Boya Ürünleri	74
3.2. Deri, Tekstil ve Kişisel Bakım Ürünleri.....	77
3.3. Gıda Ürünleri.....	79
3.4. Mutfak Araç Gereçleri.....	83
3.5. Madenler, Değerli Eşyalar ve Ahşap Ürünleri.	84
3.6. Putlar.....	86
3.7. Silahlar.....	87
3.8. Köleler ve Hayvanlar.....	88
3.9. İnsanlar	90
IV. KERVAN LOJİSTİK HİZMETLERİ.....	91
4.1. Kervanın Hazırlanması	91
4.2. Kervan İdareciliği.....	93
4.3. Konaklama.....	94
4.4. Beslenme	96
4.5. Muhafız Birlikleri.....	99
4.6. Gözcülük.....	101
4.7. Yol Rehberliği	102
4.8. Diğer Hizmetler	104
V. KAT EDİLEN MESAFELER VE MUHTEMEL MALİYETLER.....	105
5.1. Kat Edilen Mesafeler.....	105
5.2. Muhtemel Maliyetler	106
VI. KERVAN YOLCULUĞU SIRASINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER VE ÇÖZÜM YOLLARI	109
6.1. Yol Kaybetme Tehlikesi.....	109
6.2. Saldırı ve Baskın Tehlikesi.....	110
6.3. Susuzluk ve Açlık Tehlikesi.....	115

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KERVAN FAALİYETLERİNİN DİĞER ALANLARA YÖNELİK ETKİ VE KATKILARI

I. DİL, EDEBİYAT VE SANAT	120
II. SOSYOKÜLTÜREL HAYAT	123
III. ŞEHİRLEŞME.....	126
SONUÇ	127
BİBLİYOGRAFYA	130
EKLER	144

KISALTMALAR

b.	Bin, ibn
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
<i>DİA</i>	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
drl.	Derleyen
<i>EI²</i>	<i>The Encyclopaedia of İslam (Second Edition)</i>
H.	Hicrî
M.	Milâdî
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
Nu.	Numara
nşr.	Neşreden
s.	Sayfa
ss.	Sayfa aralığı
ö.	Ölümü
Vol.	Volume
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Bu tezde kervanlar, bir araştırma konusu olarak İslam öncesi dönemden Hz. Peygamber dönemine kadarki geçen zaman zarfında ve Arabistan coğrafyası sınırları dahilinde ele alınmıştır. Tez hazırlanırken kaynak eser olarak ilahi vahiy olan Kur'an-ı Kerim dışında ele aldığımız çağın ve coğrafyanın insanları tarafından kaleme alınmış yazılı kaynaklar bulunmadığından ötürü, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemlerde tarih, coğrafya, tefsir, edebiyat, hadis gibi çeşitli alanlarda Müslüman müellifler tarafından telif edilmiş yazılı kaynaklara müracaat edilmiştir.

Tezi yazarken müracaat ettiğimiz kaynaklar içerisinde kuşkusuz ilk sırada yer alan kaynak ilahi vahiy olan Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an, bir tarih kitabı olmamakla birlikte Cahiliye döneminde yer alan uygulamalara ve Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde gerçekleşen tarihi olaylara değinmesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim, İslam Öncesi dönemde ve Hz. Peygamber döneminde Arabistan'da kervan faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini, geç dönem müelliflerinin verdikleri bilgileri incelemekten yalnızca Kur'an'a bakarak bile anlayabiliriz. Kur'an'da iki yerde açıkça bu dönemlerde gerçekleşen kervan yolculuklarından bahsedilmiştir. Bunlardan ilki Kureyş sûresinde geçer. Bu sûre bize Hz. Peygamber'in doğumunu ve öncesini de kapsayan geniş zamanlı bir ifadeyle Arabistan'da yer alan Kureyş kabilesinin yazın ve kışın yaptıkları kervan yolculuklarından bahseder.¹ Sûrenin meâli şöyledir: *"Kureyş'e kolaylaştırıldığı, evet, kış ve yaz seyahatleri onlara kolaylaştırıldığı için onlar, kendilerini açlıktan doyuran ve her çeşit korkudan emin kılan şu evin Rabbine kulluk etsinler."*² Meâlde verilen seyahat kelimesinin sûredeki Arapça karşılığı *rihle* (رحلة)'dir. Rihle kelimesi sûrede geçtiği anlamıyla kervan yolculuğu manasında kullanılmıştır.³ Bu konuda Kur'an'da geçen ikinci yer ise Enfâl sûresinde bulunmaktadır. Bu sûrenin 42. ayetinde Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra gerçekleştirdiği Bedir Gazvesi (2/624)'nin nedeni olan

¹ Kureyş, 106/1-4.

² Ayetin mealinde Diyanet Vakfı mealı kullanılmıştır. Bkz: Hayrettin Karaman vd. (hızl.), **Kur'ân-ı Kerim Meâli**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

³ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn b. Kesîr, (ö. 774/1373), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim**, (nşr. Sâmî b. Muhammed Selâme), Dâru Tayyibe, 1999, VIII, 491.

Kureyş'e ait kervandan bahsedilmiş ve şöyle denmiştir: "Hani siz vadinin (Medine'ye) yakın tarafında; onlar uzak tarafında, kervansa sizin aşağıңызdaydı..."⁴ Görüldüğü üzere bu iki ayet, tezimizde ele aldığımız dönem ve coğrafya içerisinde Arapların kervan yolculukları gerçekleştirdiklerine ve bununla geçimlerini sağladıklarına dair tarihi bir delil olarak karşımıza çıkar. Kur'an'da açık bir şekilde geçen bu iki atfin dışında tez içerisinde yer alan konularla ilgili başka ayetlere de yer verilmiştir.

Kur'an'dan sonra tezimizde kullandığımız en önemli kaynaklar siyer ve meğazi, kaynakları olmuştur. Siyer ve Meğazi alanında Zührî (ö. 124/742)'nin *el-Meğâzî en-Nebeviyye* isimli eseri, İbn İshak (ö. 151/768)'ın *es-Sîre*'si, Vâkıdî (ö. 207/823)'nin *el-Meğâzî* adlı eseri ve İbn Hişâm (ö. 213/829)'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si tezimizde çok sık müracaat edilen kaynaklar arasında yer alır. Bu dört kitap özellikle Hz. Peygamber döneminde gerçekleştirilen kervan yolculuklarının tespiti noktasında temel dayanak noktası olarak kullanılmıştır. Şunu belirtmemiz gerekir ki ilk dönem müelliflerine ait bu eserler ve diğer eserler içerisinde, kervan konusunu hususi bir şekilde inceleyen kaynak eser bulunmamaktadır.

Tarih kaynaklarında şehir tarihi, hususi ve genel tarih kitapları kullanılmıştır. Ayrıca soy bilimini inceleyen ensâb kitapları, önemli isimlerin biyografilerini konu edinen tabakât kitapları, bölgelerin Müslümanlar tarafından fethedilmesini konu edinen fütûh kitapları da tezimizde kullanılan kaynaklar içerisinde yer almıştır. Şehir tarihi içerisinde en çok kullandığımız eser Ezrakî (ö. 250/981)'nin *Ahbâru Mekke*'sidir. Bu eserde İslam öncesi döneme ait Mekke tarihi ile ilgili o dönemde yaşanan siyasi olayların dışında çok fazla bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiler içerisinde kervancılık faaliyeti ile ilişkili rivayetler azımsanmayacak seviyededir. Ayrıca İbn Şebbe (ö. 262/876)'nin *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere* adlı eseri de ele aldığımız dönemle ilgili şehir tarihi kaynaklarımız arasında kullanılmıştır. Hususi tarih kaynakları arasında en çok kullandığımız eserler Kelbî (ö. 204/820)'nin *Kitâbü'l-Esnâm*'ı ve İbn Habîb (ö. 245/860)'ın *el-Muhabber*'idir. İslam öncesi dönemde Arabistan'da bulunan putları anlatan *Kitâbü'l-Esnâm*, bizim için özellikle ibadet amaçlı yapılan kervan yolculuklarına dair önemli bilgiler sunmuştur. *el-Muhabber* ise peygamberler, halifeler ve tarihteki

⁴ Enfâl, 8/42. Ayetin mealinde Diyanet Vakfı meali kullanılmıştır.

önemli isimleri konu edinen bir kitaptır. Müellifin, eserinde İslam öncesi ve Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde, Arapların içerisinde kervan ticareti ile meşgul olanlar, kervanlara rehberlik edenler, kervanların önünü kesenler ile ilgili verdiği tarihi rivayetlerin yanında yine bu dönemde Arabistan'da kurulan panayır ve birbirlerinden farklı isimlerin kervan yolculukları sırasında yaşadıkları olaylarla ilgili aktarmış olduğu çok önemli tarihi veriler tezimiz içerisinde çok sık bir şekilde kullanılmıştır. Genel tarih kitapları ise bize bütüncül bir tarih anlatımı sunduklarından dolayı ele aldığımız dönem içerisinde gerçekleştirilmiş olan kervan yolculuklarının tarihsel zeminini daha detaylı bir şekilde sunmuşlardır. Ya'kûbî (ö. 292/905)'nin *et-Târîh*'i (Taberî (ö. 310/923)'nin *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*'u ve İbn Kesîr (ö. 774/1373)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si kullandığımız genel tarih kaynakları arasında yer almıştır. Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870)'ın *Cemheretü Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ* isimli eseri, Belâzûrî (ö. 279/892-93)'nin *Ensâbü'l-Eşrâf* ve İbn Hazm(ö. 456/1064)'ın *Cemheratu Ensâbi'l-Arab*'ı ensâb kitapları kategorisinde bize kaynaklık etmiştir. Tabakât kitapları içerisinde İbn Sa'd (ö. 230/845)'ın *et-Tabakât*'ı Fütuh kitapları içerisinde ise Belâzûrî (ö. 279/892-93)'nin *Fütûhu'l-Büldân*'ı tezimizin kaynakları arasında yer almıştır. Nesep ve tabakât kitapları belirtilen dönemlerde kervan yolculuklarını gerçekleştiren isimler hakkında daha detaylı bilgiye ulaşmamıza imkân tanımıştır. Fütûh kitapları ise Medine'ye hicret akabinde Müslümanlar tarafından fethedilen diğer şehir ve bölgelere yönelik siyasi, ticari ya da başka amaçlarla gerçekleştirilen kervan yolculukları hakkında tarihi öneme sahip rivayetler nakletmektedirler.

Coğrafya kaynakları çalışmamız açısından büyük bir önem taşımaktadır. Zira kervanların geçtikleri güzergahların tespiti, Arabistan'ın coğrafi özellikleri ve sınırlarının belirlenmesinde bu eserlere sıklıkla müracaat edilmiştir. Kaynaklarımız arasında yer alan önemli coğrafya kitapları arasında İbn Hurdâzbîh (ö. 300/912-13)'in *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Bekrî (ö. 487/1094)'nin *Mu'cemu Mesta'cem*, Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229)'nin *Mu'cemu'l-Buldân* ve Ebü'l-Fidâ (ö.732/1331)'nin *Takvîmü'l-Büldân* adlı eserleri yer alır. Ayrıca bunlardan farklı olarak gerektiği yerlerde diğer coğrafya kaynaklarına da başvurulmuştur.

Bunlardan başka Mâlik b. Enes (ö. 179/795)'in *el-Muvatta*'ı Buhârî (ö.256-870)'nin *es-Sahîh*'i, Müslim (ö. 261/875)'in *es-Sahîh*'i gibi meşhur hadis alimlerinin

kitapları ve Mücahid b. Cebr (ö. 104/723), İbn Keşîr (ö. 774/1373) gibi tefsir alimlerinin bu alanlarda yazdıkları meşhur kitapları da taranmış ve konumuzla ilgili rivayetler değerlendirilmiştir. Ayrıca Lügat, Dîvan, Edebiyat ve Belagat alanlarında ve daha farklı alanlarda yazılmış diğer kaynak eserlerden de faydalanılmıştır.

Yeri geldikçe Kitâb-ı Mukaddes'e, Strabo, Batlamyus ve Herodotos gibi antik dönem yazarların ortaya koymuş oldukları eserlerin orijinal dilinden yapılan çevirilerine de müracaat edilmiştir. Nitekim M.S. I. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığı düşünülen Yunanlılara ait bir *tüccar kılavuz* 'u (periplus) Güney Arabistan'ın sahil ve limanları ile Arabistan yarımadası dışında Arapların kontrolü altında bulunan yerlerin detaylı tasvirlerini yapmaktadır.⁵ Ayrıca yukarıda belirttiğimiz üç yazarın da Arabistan ile ilgili aktardıkları kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

Konumuzla ilgili yapılan araştırmalara geldiğimizde ise öncelikle belirtmek gerekir ki tezimizde ele aldığımız dönem ve coğrafyayı konu alan akademik çalışmalar içerisinde Türkçe dilinde kervanları konu edinen hususi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu konu bugüne kadar yazılmış pek çok kitapta birkaç cümle ile değinilerek ya da bir başlık altında kısaca incelenerek ele alınmış olsa da hususi olarak ilk defa bu tez ile birlikte tek bir araştırmanın konusu olarak sunulmuş olacaktır.

İslam öncesi dönemde ve Hz. Peygamber döneminde kervancılık konusuna dolaylı olarak ilk temas eden tez Ahmet Turan Yüksel'in 1993 yılında tamamlanan *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat* başlıklı doktora tezidir. Bu tez, Mekke, Bağdat ve Basra şehirlerinde gerçekleştirilen ticari faaliyetleri, İslam öncesi dönemden Abbasiler döneminin sonlarına kadarki geçen zaman zarfında ele almaktadır. Tezin giriş kısmında aktarılan İslam öncesi dönemde Arabistan ve burada kurulan panayırılar konusu ile birinci bölümde, *Hz. Peygamber Döneminde Mekke'de Ticârî Hayat* başlığı altında ele alınanlar bizim konumuzla yakından ilişkilidir. Bu iki kısım içerisinde kervan kavramı çeşitli bağlamlarda aktarılmış ancak tez içerisinde kervancılık faaliyetlerine hususî bir başlık verilmemiştir. Ayrıca kervancılık faaliyetlerine yönelik aktarılanlar da oldukça özetlenerek okuyucuya sunulmuştur.⁶ 2005 yılında Nihal Şahin Utku tarafından

⁵ Eivind Heldaas Seland, "Ancient South Arabia: trade and strategies of state control as seen in the Periplus Maris Eyrthraei", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Papers from the thirty-eighth meeting of the Seminar for Arabian Studies held in London, Vol. 35, 22-24 July 2004 (2005), ss. 271-278, s. 271.

⁶ Ahmet Turan Yüksel, **İslam'ın İlk Dönemlerinde Ticari Hayat**, İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.

Kızıldeniz’de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII. XI. Yüzyıllar) adıyla tamamlanan doktora tezi de, kervan faaliyetlerinin özellikle Batı Arabistan sahillerinde bulunan durakları ve genel anlamda bu dönemdeki ticaretin mahiyeti ile ilgili çok kıymetli bilgilere yer vermiştir.⁷ Konumuzu ilgilendiren diğer önemli tez de 2006 yılında Ahmet Erol tarafından tamamlanmış olan *Klasik İslam Döneminde Ulaşım* başlıklı yüksek lisans tezidir. Bu tez, Emeviler ve Abbasiler döneminde ulaşım başlıkları altında iki bölümden oluşmaktadır. Bu tezin giriş kısmında İslam öncesi dönemde ve Hz. Peygamber döneminde gerçekleştirilen ulaşım ve taşıma faaliyetleri özetlenmiştir.

Elnure Azizova tarafından 2007 yılında yazılmış *Hiz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler* isimli doktora tezi de bu dönemde gerçekleştirilen kervan faaliyetlerine ışık tutar. Bu tezde yer alan, *Hizmet Üreten Meslekler* bölümü altında yer alan *Kervancılık* ve *Ticaret* başlıklarında aktarılan bilgiler konumuzla doğrudan ilgilidir. Yazarın çalışmasında yoğunlaştığı dönem Hz. Peygamber dönemi olduğundan dolayı İslâm öncesi dönemle ilgili bilgilere çok yer verilmemiştir. Ayrıca kervancılık bir meslek olarak ele alınmış bu mesleğin yarımadaadaki tarihi serüvenine ve diğer alanlarla olan ilişkisine temas edilmemiştir.⁸

2011 yılında tamamlanan Hüseyin Baysa’nın *Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat* adlı fıkıh alanında yapılmış doktora tezinde de konumuzu ilgilendiren meselelere değinilmiştir. Öncelikle yazar bu çalışmasında vahyin öncesinde bulunan ve vahiy sonrasında bazı değişiklikler gösteren ticari hayatın daha çok hukuksal ve sosyolojik boyutu üzerinde durmuştur. Bu tezin özellikle *Vahyi Karşılayan Sosyokültürel ve Sosyoekonomik Ortam* bölümü altında yer alan *İktisadi Yönü Olan Kurum ve Kuruluşlar* başlığı ile *Alışveriş Alanları* başlığı altında zikredilenler tezimizle yakından ilgilidir.⁹ 2018 yılında Fethi Yıldırım tarafından tamamlanan *Hiz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı* adlı doktora tezinde de benzer bir şekilde konumuzla ilgili malumatlar çeşitli kısımlara dağıtılmış vaziyette durmaktadır. Bu tezin de merkezinde bir bütün olarak Arabistan’da Hz. Peygamber döneminde gerçekleştirilen ticaret faaliyetleri bulunmaktadır.

⁷ Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz (Çöl, Gemi ve Tacir)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

⁸ Elnure Azizova, *Hiz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İstanbul: İsam Yayınları, 2018.

⁹ Hüseyin Baysa, *Kureyş Kervanları (Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Muhammed Hamidullah'ın, Salih Tuğ tarafından çevrilen *İslam Peygamberi* adlı eseri¹⁰, Neşet Çağatay'ın 1957'de yayınlanan *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* adlı eseri¹¹ ve Şemsettin Günaltay'ın 1922'de *İslam Tarihi* 2015 yılında ise *İslam Öncesi Arap Tarihi* adıyla tekrar yayınlanan eseri¹² Hz. Peygamber dönemi ve öncesinde Arabistan'ın siyasi, sosyokültürel ve ekonomik boyutlarını anlamak adına faydalandığımız önemli eserler arasında yer alır. Bunlardan başka TDV İslam Ansiklopedisinin cahiliye dönemi Arap panayırıları ve Arabistan coğrafyasının önemli yerleşim yerleri ile ilgili maddeleri yanında “Pazar”, “Kervan” ve “Ticaret” maddeleri tezimizle doğrudan ilişkili olduğu için sıklıkla kullanılmıştır.

İngilizce ve Arapça çalışmalar içerisinde Salamah Salih Sylayman Aladieh'in 1991 yılında tamamlanan *Meccan Trade Prior to the rise of İslam* adlı doktora tezinden, Hussain Mounis'in *Atlasu Tarihi'l-İslam*'ından Seland, Eivind Heldaas'ın “*Ancient South Arabia: trade and strategies of state control as seen in the Periplus Maris Eyrthraei*” adlı makalesinden ve Cevâd Ali'nin *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm* adlı ansiklopedik çalışmasında konumuzla ilgili bilgilerden de yararlanılmıştır. Ayrıca The Encyclopaedia of Islam adlı ansiklopedinin ikinci baskısında yer alan “Badw”, “Karwan” ve “İbil” maddeleri de konumuzla ilgili doğrudan malumat sunmaktadır.

II. KERVANCILIK HAKKINDA

2.1. Tanım

Kervan kelimesi, Farsça'da işi idare eden manasındaki kar-bân kelimesinden dilimize geçmiştir. Muhtemelen Pehlevi dönemde ortaya çıkmış olan bu kelimenin Pehlevî formu *Kârpânde*'dir. Kâr kelimesi Farsça'da ordu ya da savaş manasına gelirken sonuna eklenen Bân eki de seyahat eden bir grup tüccar anlamına gelmektedir.¹³ Kelime anlamıyla kervan ya da orijinal haliyle “kârbân”, ticari veya başka sebeplerden dolayı bir yerden başka bir yere gitmek üzere yük hayvanlarının eşlik ettiği

¹⁰ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), I-II, Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2003.

¹¹ Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.

¹² M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

¹³ Cengiz Orhonlu, “Karwan”, *ET*, Vol. 4, Leiden: E. J. Brill, 1976, s. 676.

insan kafilesidir.¹⁴ Arapça'da ise yük taşıyan develer anlamına gelen *Îr* (عير)¹⁵ ve *Seyyare* (سيارة) kelimeleri kervan anlamını karşılamak üzere kullanılmıştır.¹⁶ Yine Arapçada kervan anlamını ifade etmek üzere *Kâfile* (قافلة)¹⁷ ve *Kayravân* (قيروان)¹⁸ kelimeleri, ayrıca hususen misk taşıyan kervan demek olan *Latîme* (لطيمة)¹⁹ ile altın ve değerli mal taşıyan deve kervanları manasına gelen *Ascediyye* (العسجدية)²⁰ kelimeleri de kullanılmaktadır. Ayrıca Arapça'da kervan anlamına gelmese de bu kavramı ifade edecek şekilde kullanılan farklı kelimeler de bulunmaktadır. Örneğin yolculuk manasına gelen *Rihle* (رحلة)²¹ ile yük hayvanı anlamına gelen *Rahile* (راحلة)²², deve sahipleri anlamına gelen²³ *Rakb* (راكب)²⁴, binici ya da yolcu manalarına gelen *Râkib* (راكب)²⁵, on ve ondan az sayıda bir araya gelmiş insan topluluğunu ifade eden *Nefer* (نفر)²⁶ ve binek hayvanı manasına gelen *Matyye* (مطية)²⁷ kelimeleri kervan faaliyetini ifade etmek için de kullanılabilir.

2.2. Kervancılık İhtiyacının Doğuşu ve Gelişimi

Kervancılık faaliyetinin doğuşu ve gelişimi ile ticaret faaliyetleri arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre tarihin yazılı metinlerinde zikredilen ilk kervan faaliyetlerinin *Asur ticaret kolonileri çağında* (M.Ö. 1900-1750) Asur şehri ile Hititlerin başkenti Kaneş arasında eşekler vasıtası ile ticaret yolculukları yapan tüccarlar sayesinde

¹⁴ Murat Gökhan Dalyan, **Kervandan Demiryollarına yol ve yolculuk: Kervan**, Ankara: Altınpost Yayıncılık 2014, s. 1.

¹⁵ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshak es-Sikkât (ö. 244/858), **İslâhu'l-Mantık**, (nşr. Muhammed Mar'ab), Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2002, s. 28.

¹⁶ Bu iki kelime de Kur'an'da kervan anlamında kullanılmıştır: “فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَّازِهِمْ جَعَلَ السَّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَحَبِّهِ ثُمَّ أَدْنَىٰ مَوْزِنَ أَثْقَالِهَا” Yusuf 12/70; “الْعِزُّ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ” Yusuf 12/10

¹⁷ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî (ö. 1069/1659), **Şifâ'ü'l-Galîl Fimâ fî Kelâmi'l-'Arab mine'd-Dağîl**, (nşr. Muhammed Keşşâş), Tıbrîlus: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, s. 241.

¹⁸ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî (ö. 429/1038), **Fıkhu'l-Lüğa ve Sırru'l-Arabiyye**, (nşr. Abdürrezzâk el-Mehdî), İhyau't-Türâsi'l-Arabî, 2002, s. 41.

¹⁹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940), **el-Müzekker ve'l-Müennes**, (nşr. Muhammed Abdülhalik Uzayme), Kahîre: 1981, I, 540.

²⁰ Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî (ö. 215/830), **en-Nevâdir fi'l-Lüğa**, (nşr. Muhammed Abdülkadir Ahmed), Dâru's-Şurûk, 1981, s. 177.

²¹ Nitekim Kur'an'da Kureyş kabilesinin gerçekleştirdiği kervan yolculukları bu kelime ile ifade edilmiştir. Bkz: Kureyş, 106/2.

²² İbnü's-Sikkât, s. 239.

²³ İbnü's-Sikkât, s. 239.

²⁴ Kur'an'da da bu kelime kervan manasında kullanılmıştır. Bkz: Enfâl 8/42. “إِذْ أَنْتُمْ بِالْغُدُورَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْغُدُورَةِ الْقُصْوَى وَالرَّكْبُ” “أَسْفَلَ مِنْكُمْ”

²⁵ Vâkîdî bu kelimeyi kervan manasında kullanmıştır. Bkz: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî (ö. 207/823), **el-Meğâzî**, (nşr. Marsden Jones), I-III, Beyrut: Dâru'l-Alemî, 1989, I, 127.

²⁶ Bu manada kullanım için bkz: Vâkîdî, **el-Meğâzî**, I, 339, II, 581.

²⁷ İbn İshak'ta bu manada kullanılmıştır. Bkz: Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak (ö. 151/768), **es-Sîre (Kitabu's-Siyer ve'l-Meğâzî)**, (nşr. Süheyl Zekkâr) Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978, s. 105.

gerçekleştirilmiş olduğu düşünülmektedir.²⁸ Bu ticaret kervanlarında Anadolu'dan altın, gümüş, bakır, yün, Asur'dan kalay, ağır kumaş ve çeşitli lüks eşyaların taşındığı nakledilir.²⁹ Ancak ticaretin doğuşunun bundan çok daha eski dönemlere ulaştığı bilinen bir gerçektir. Nitekim milattan önce sekiz binler ve daha önceki tarihlere kadar ulaşan en eski tarımsal yerleşim yerlerinden birisi sayılan Eriha bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde, burada başka yerlerden getirildiği bilinen tuz ve obsidian maddelerine rastlanmıştır.³⁰ Şehirlerin gelişmesi ile birlikte giderek daha da müesses bir hale gelen ticaret, zamanla pazarların da oluşmasını sağlamış, böylece kervancılık faaliyetleri karadan yapılan ticaretin vazgeçilmez unsuru olarak zaman içerisinde gelişme göstermiştir.³¹ Asurlulardan sonra gelen Babil Krallığının Mısır'a, içerisinde bölgenin kralına teslim edilecek hediyeler bulunan bir kervan yolladığı³², Perslerin de kervancılık faaliyetlerini daha fazla kolaylaştırabilmek için yollara önemli harcamalar yaptıkları bilinmektedir.³³ İskender ve Roma dönemlerinde de yolların geliştirilmesine ve şehirlerin birbirlerine bağlanmasına önem verilmiş ve böylece kervancılık faaliyetleri daha fazla gelişme göstermişti.³⁴

Kervan yolları üzerinde bulunan devletlerin birçoğu bu faaliyeti daha güvenli ve daha rahat hale getirebilmek için yalnızca yolları geliştirmekle kalmamış, yol boyunca kervansaraylar ve dinlenme yerleri kurarak kervanda yolculuk yapan insanların ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Aynı zamanda bu devletler, kervanlara muhafızlık hizmeti sunmaya da özen göstermişlerdir. Zira yol güvenliğinin kalmadığı bölgelerde kervanlar rahat bir şekilde yolculuk yapamayacaklarından, bu durum ekonomik ve siyasi açıdan burada kurulmuş olan devletlerde ciddi sorunları beraberinde getirecektir. Sonuç itibari ile bu ticari hareketlilik, kervan faaliyetlerinin doğuşu ve gelişimini destekleyen başat aktör olmuştur. Ticaretin dışında, ibadet amaçlı yolculuklar, haberleşme ihtiyacı ve diğer nedenler de kervan faaliyetlerinin gelişimini desteklemiştir.

²⁸ Nebi Bozkurt, Ahmet Turan Yüksel, "Kervan", *DİA*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 298.

²⁹ Bozkurt, Yüksel, "Kervan", C. 25, s. 298.

³⁰ Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz (Çöl, Gemi ve Tacir)*, İstanbul: Klasik Yayınları, İkinci Basım, 2017, s. 217.

³¹ Utku, s. 218.

³² Osman Tural vd., *Geçmişten Günümüze Posta*, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007, s. 16.

³³ Engin Eroğlu, "Pers Kralı Kyros'un, Siyasi ve İktisadi Politikaları", *Journal of History Studies*, Vol. 8, No. 1, Marh 2016, ss. 37-47, s. 43.

³⁴ Mehmet Şimşir, *İlk Dönem İslam Tarihinde Haberleşme Yöntemleri*, Konya: Hüner Yayınları, 2011, s. 130,131.

2.3. Önemli Kervan Yolları

Asur ve Anadolu arasında başlayan ticaret, Kuzey ve Güney olmak üzere iki ana kervan yolunu ortaya çıkarmıştı. Fırat'ın etrafından dolaşan bu iki yoldan kuzeyde olanı Darende ve Gürün üzerinden Kayseri'ye ulaşıyor, güneyden geçen yol ise Develi üzerinden Toros Dağlarını geçerek Çukurova bölgesine iniyordu.³⁵

Pers İmparatorluğunun gelişmesinde büyük önem taşıyan meşhur Kral Yolu ise Efesos'tan başlayarak Ankara taraflarında bulunan Gordion'a, oradan Doğu Anadolu üzerinden geçerek Dicle'ye ve son durak olarak bugün İran sınırlarında yer alan Sus'a ulaşıyordu.³⁶ Ayrıca bu dönemde Anadolu'da Persler tarafından kullanılan Kral Yolu'nun altında bulunan güney yolu da kervanlar tarafından kullanılırdı.³⁷ Bu dönemde Sus'dan Mısır'a giden başka önemli kervan yolu daha vardı. Dicle ve Fırat üzerinden geçerek Suriye'ye ulaşan bu kervan yolu, sonrasında Filistin'e iner ve Süveyş kanalında nihayete ererdi.³⁸

İlk ve Orta çağlarda büyük önemi haiz olan İpek yolu da kuşkusuz kervanların kullandıkları en eski ve önemli yollardan bir tanesidir. Bu yolun ana güzergâhı, Çin'den başlar, Orta Asya topraklarından geçerek Mezopotamya'ya ulaşır, son durak olarak Antakya ve bugün Lübnan sınırları içerisinde yer alan Sur limanlarına bağlanırdı.³⁹ Bu yoldan ilk defa M.Ö. VII. yüzyıla ait çivi yazılı bir tablette bahsedilmiştir.⁴⁰ Özellikle Roma İmparatorluğu döneminde İpek Yolu, büyük bir işleklik kazanmıştı. Bu dönemde batı dünyası, doğunun ürettiği ürünler için ciddi harcamalar yapan bir tüketim merkezi haline gelmişti.⁴¹ İpek Yolunun bu ana güzergâhı dışında kuzey ve güneyinde bulunan farklı tali yolları da bulunmaktaydı. Kuzeydeki yollar yine meşhur bir diğer yol olan *Kürk Yolu* ile birleşirken, güneydekiler ise limanlara inerek deniz ticaret yolu olan *Baharat Yolu* ile birleşiyordu.⁴²

Tarihi öneme sahip bir diğer kervan yolu da *Kürk Yolu* idi. Bu yol, Azak denizine dökülen Don Nehrinin bulunduğu yerden başlayarak Güney Sibiryâ bölgesine devam

³⁵ Tural vd., s. 12.

³⁶ Eroğlu, ss. 37-47, s. 43,45.

³⁷ Muzaffer Duran, "Akhaimenid Döneminde Büyük Phrygia ve Bölgedeki Yol Ağları", *Asia Minor Studies*, C. 8, Nu. 1, 2020, ss. 386-402, s. 393.

³⁸ Şimşir, s. 129,130.

³⁹ Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA*, C. 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 369.

⁴⁰ Bozkurt, "İpek Yolu", C. 22, s. 369.

⁴¹ Utku, s. 224.

⁴² Hajj Murad Bik, "Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, 2012), s. 11-13.

ediyor, Altay ve Sayan Dağlarını geçerek bugün Rusya ve Çin'in doğal sınırı olan Amur Nehrine kadar ulaşıyordu.⁴³ Bu yol boyunca daha çok çeşitli vahşi hayvanlardan elde edilen kürk ve deri ürünleri ile canlı hayvan taşımacılığı yapılıyordu.⁴⁴ Bu bilinen meşhur kervan yollarının yanında, Avrupa, Afrika ve Asya taraflarında farklı önemli yollar da bulunmaktaydı.⁴⁵

Bir deniz yolu sayılan Baharat Yolunun güzergâhı da Hint ve Batı Çin kıyılarından başlar, oradan Yemen ve Doğu Afrika sahillerine, Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden de Etiyopya, Mısır, Filistin ve İran'ın bu denizlere kıyısı bulunan limanlarına ulaşırdı. Bu deniz yolu aracılığıyla taşınan unsurlar, kıyılarda bulunan limanlara gelen kervanlar aracılığıyla diğer bölgelere ulaştırılırdı. Nitekim Arabistan'ın ana kervan güzergâhlarının başlangıç ve bitiş noktaları sıklıkla limanlar olmuştur. Örneğin Hint üzerinden baharat yolu ile gelen ticari ürünler, Aden'de başlayan kervan yolculuğu ile Filistin'in liman şehri olan Gazze'ye aktarılırdı.

Bu önemli kervan yollarından bahsettikten sonra, Arabistan'ın yakın çevresinde bulunan diğer kervan güzergâhlarından da kısaca bahsedip bu konuyu kapatabiliriz. Etiyopya'nın Kızıldeniz'e bakan iki önemli limanı olan Adulis ve Sevakin, kervan yolculuklarının bu bölgedeki başlangıç noktası sayılırdı. Buna göre, deniz yolu ile taşınan unsurlar, bu iki limandan sonra kara yolculuğu ile Afrika içlerine ya da Akdeniz'e sınırı olan kuzey limanlarına taşınırdı. Kızıldeniz'in en uç noktası olan ve bugün Mısır sınırları içerisinde yer alan Kulzum limanı da önemli kervan güzergâhı noktası idi. Buradan yola çıkan kervanlar, ya batıya yönelir ve Kahire üzerinden Dimyat veya daha batıdaki İskenderiye limanlarına ilerler ya da Dimyat'ın batısında bulunan Ferma limanına doğru yol alarak oradan Arîş ve Refah limanlarını geçip Suriye bölgesine giderlerdi. Basra Körfezinin diğer tarafında bulunan İran topraklarında da önemli yollar bulunmaktaydı.

⁴³ Mehmet Mandaloğlu, "Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açısından Değerlendirilmesi", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C. 2, Nu. 2, 2013, ss. 129-150, s. 137.

⁴⁴ Mandaloğlu, ss. 129-150, s. 137.

⁴⁵ Asya bölgesindeki bazı önemli ticaret yolları için bkz: Gyula Nemeth, **Attila ve Hunları**, (çev. Şerif Baştaş), Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1982, s. 197, 199; Domna Lyratzopoulou, Grigoris Zarotiadis, "Black Sea: Old trade routes and current perspectives of socioeconomic co-operation", **Procedia Economics and Finance**, C. 9, 2014, ss. 74-82. Afrika'da bulunan önemli ticaret yolları ile ilgili bilgi için bkz: İzzet Çıvgın, "Mısır Eski Krallığı (M.Ö. 2700-2200) Devrindeki Ticari Ağların Mısır Uygarlığı İle Nübye/Sudan Devletleşmesi Üzerindeki Etkileri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Eylül 2015, C. 34, Nu. 58, ss. 371-424. Balkanlarda bulunan yollar için bkz: Kemal Karpat, "Balkanlar", **DİA**, C. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 27.

Bu yollar da Sıraf ve Hürmüz limanlarından başlar ve İran içlerine doğru ilerler, diğer önemli kervan yollarıyla birleşirlerdi.⁴⁶

⁴⁶ Utku, s. 226, 227.

BİRİNCİ BÖLÜM
ARABİSTAN’DA KERVAN

I. ARABİSTAN COĞRAFYASI

Arabistan bölgesi, Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarının kesişme noktasında bulunmakta ve Güneybatı Asya denilen bölgenin güneyinde yer almaktadır.⁴⁷ Bölgenin üç tarafı da denizlerle kaplı olup; batısında Kızıldeniz bulunmakta buradan güneye doğru inildiğinde önce Aden Körfezi, ardından Hint Okyanusu ve güneydoğusunda Uman Körfezi, doğusunda ise Basra Körfezi bulunmaktadır.⁴⁸ Arap Yarımadası kuzeyden güneye 2000, batıdan doğuya ise 1200 km'nin üzerindedir. Yaklaşık 3 milyon km² alanı kaplayan Arabistan'ın sahil şeridi uzunluğu da 9000 kilometre civarındadır.⁴⁹ Arabistan yarımadasının III. Jeolojik zamanda oluşan tektonik hareketler nedeniyle batı tarafı yükselirken doğu tarafı tam aksine alçalarak günümüzdeki coğrafi şekli ortaya çıkmıştır.⁵⁰ Yarımadanın kuzeybatı tarafındaki Akâbe körfezinden Yemen'e kadar uzanan sıra dağların yüksekliği kuzeyde 2000 metreye ulaşmakta, Hicaz'a doğru azalmakta, Yemen taraflarında ise bu yükseklik 4000 metreye kadar ulaşmaktadır.⁵¹

Arapların yaşadığı bölge olarak tarif edilen Arabistan'ın, üç tarafını çevreleyen denizler nedeniyle güney, batı ve doğu sınırları kolayca belirlenirken yalnızca kuzey sınırlarının nerede bittiği tartışmalıdır. Zira Araplar yalnızca bugünkü Suudi Arabistan sınırları içerisinde değil onun kuzeyinde yer alan Suriye, Irak ve Filistin bölgelerinde de yüzlerce yıldır yaşamaktadırlar.⁵² M.Ö. 1000'li yıllara ait Asur metinlerine ve M.S. I. yy.'da yazılan eserlere bakıldığında Levant bölgesinde yaşayanlardan daha çok "Arap" olarak bahsedildiği görülür.⁵³ Dolayısıyla ileride de belirtileceği üzere bu bölgeler de kimi zaman Arabistan Coğrafyası içerisinde değerlendirilmiştir.

Antik Yunan ve Romalı coğrafyacılarının geneli Arabistan bölgesini; *Arabia Deserta* (Arap Çöl bölgesi) ve *Arabia Felix* (Mutlu Arabistan) olarak ikiye ayırmaktadır.⁵⁴ *Arabia Deserta* denilen bölgenin sınırları; doğusunda Basra körfezine kadar inen Fırat Nehrine, kuzeyinde Mezopotamya bölgesinin eteklerine, batısında bugünkü Ürdün ve Filistin topraklarına, güneyinde ise Şam Çölü'nün bugünkü Suudi

⁴⁷ Kudret Büyükçoşkun, "Arabistan (Fiziki ve Beşerî Coğrafya)", *DİA*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 248,249.

⁴⁸ <https://tinyurl.com/y5h39pja> (erişim tarihi 10.11.2020).

⁴⁹ <https://tinyurl.com/y3x5kfxd> (erişim tarihi 10.11.2020); Utku, s. 82.

⁵⁰ Büyükçoşkun, C. 3, s.250.

⁵¹ Büyükçoşkun, C. 3, s.250; Halil Kurt, "Yemen", *DİA*, C. 43, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 400.

⁵² Aladie, s. 2.

⁵³ Warnick Ball, *Arabistan'dan Öteye*, (çev. Ahmet Aybars Çağlayan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014, s. 24.

⁵⁴ Aladie, s.1

Arabistan sınırlarının içerisinde başladığı yere kadar uzanmaktadır. Arabia Felix ise Arabia Deserta denilen bölgenin en güneyinden Umman denizine kadar uzanan Arabistan bölgesinin tamamını ifade etmektedir. Roma döneminin en önemli coğrafyacılarından olan Batlamyus (M.S. 121-151) ise yukarıdaki sınıflandırmaya ilave yaparak *Arabia Petraea* dediği bugünkü Ürdün ve Filistin topraklarını içine alan bölgeyi de dahil etmiştir.⁵⁵ Bu tasnifi ile Batlamyus Arabistan'ın sınırlarını biraz daha genişletmiştir. Kuşkusuz ki Antik Yunan ve Romalı yazarlar bu tasnifi kendi dönemlerindeki siyasi yapıya göre oluşturmuşlardır.⁵⁶

İslam coğrafyacıları da Arabistan'ı çeşitli bölümlere ayırmışlardır. Asmaî (ö. 217/832), Arabistan'ı Yemen, Necid, Hicaz ve Tihâme olarak dörde, İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra), Hicaz, Necid ve Yemen olarak üçe, Hemedânî(ö. 334/945-6) ve Mukaddesî(ö. 375/985) Şam ve Yemen olarak ikiye, İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819)⁵⁷, Bekrî (ö. 487/1094) ve Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1129) ise bölgeyi Hicaz, Tihâme, Yemen, el-Arûz ve Necid olarak beş bölüme ayırmışlardır.⁵⁸ Arabistan'ın bu beşli taksimdeki en eski rivayet Abdullah b. Abbas'a dayandırılmaktadır.⁵⁹

Bu tezde, Arabistan Coğrafyası ifadesi ile Bekrî ve Yâkût'un tanımladıkları coğrafya kastedilecektir. Zira tezin ele aldığı tarihsel dönemin siyasi koşulları ile bu iki coğrafya aliminin tanımları arasında bir uyum söz konusudur. Buna göre Arabistan coğrafyasının içeriğine Gassânîler ve Hîreliler de dahil edilebilir olmakla birlikte bu devletler Bizans ve Sâsânîlerin vasalı⁶⁰ konumunda oldukları için tez açısından ikincil konumda ele alınacak, vasal konumunda olmayan bağımsız Arap yerleşim yerleri bizim Arabistan coğrafyamızın temel sınırlarını ve içeriğini oluşturacaktır. Hz. Peygamber'e atfedilen “Arap Yarımadasında (*Cezîretü'l-Arab*) iki din bir arada bulunmayacak”⁶¹ sözü

⁵⁵ Ptolemy, Claudius, **The Geography**, (trs. Edward Luther Stevenson), New York: Dover Publications, 1991, s. 130, 137.

⁵⁶ Cevâd Ali (ö. 1987), I, 163.

⁵⁷ Ebû İshâk İbrahim b. İshak el-Harbî (ö. 285/898), **Kitabu'l-Menâsik ve Emâkinu Turuki'l-Hac**, (nşr. Hamed el-Casîr), Riyad: Daru'l-Yemame, 1969, s.531.

⁵⁸ Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz el-Bekrî (ö. 487/1094), **Mu'cemu Mesta'cem**, Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 2009, I, 7; Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemu'l-Büldân**, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995, II, 137; Büyükoçşkun, C. 3, s.248; Aladieh, s. 6.

⁵⁹ Cevâd Ali, I, 167.

⁶⁰ Vasal devlet, başka bir devletin koruması altında savaşan daha küçük devleti ifade eder. Detaylı bilgi için bkz: Sandor Papp, “Vasal”, **DİA**, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 531-534.

⁶¹ Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/826-27), **el-Musannef**, (nşr. Heyet), Kahire: Dârü't-Te'sil, 2015, III, 542; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûrî (ö. 279/892-93), **Fütûhü'l-Büldân**, Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988, s. 37; Harbî (ö. 285/898), **Kitabü'l-Menâsik**, s.531; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr

bu siyasi coğrafyanın o dönemlerde de zihinlerde bulunduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Sonuç olarak Hz. Peygamber dönemi ve öncesi için Arabistan'ın beşli tasnif ile anlaşılması daha doğru olacaktır.

Arapçada حِجَاز kökünden gelen *Hicaz* kelimesi iki şeyi birbirinden ayırmak ya da احتِجَاز kalıbında geldiğinde ise bir şeyi bağlamak anlamlarına gelmektedir.⁶² Şam ve Yemen'i birbirinden ayırması⁶³ ya da bölgede oluşan ve birbirlerine yapışmış bazalt kayalıkları nedeniyle bu bölgeye *Hicaz* ismi verildiği söylenmiştir.⁶⁴ Bölge Arabistan Yarımadasının batısında yer alır. Sınırları kuzeyde Ürdün'de bir liman şehri olan Eyle'ye, güneyde Yemen'deki Asîr şehrine, batıda Kızıldeniz'e, doğuda ise Necid çölleri kadar dayanmaktadır.⁶⁵ Kuzeyden güneye uzunluğu yaklaşık 1200 km batıdan doğuya genişliği ise Tihame bölgesini de dahil ettiğimizde yaklaşık 450 km'dir.⁶⁶ Filistin ve Tebük'ü de *Hicaz* topraklarına dahil edenler vardır. *Hicaz*'ın kuzey bölgelerine Hasma ve Medyen adı verilmektedir. Burası toprağı verimli ve sulak bir arazidir. *Hicaz* topraklarında, İdam Vadisi, es-Safrâ Vadisi, Bedâ Vadisi ve Vadi'l-Kurâ gibi pek çok vadi bulunur. Bu vadiler içerisinde Vadi'l-Kurâ tarihi öneme sahip bir merkezdir. Bu vadinin geçmiş dönemlerde ticaret kervanlarının güzergâhı üzerinde bulunduğu belirtilir.⁶⁷

Hicaz'ın batısında alçak ve vadilerden oluşan bir yapıya sahipken doğu tarafı ise tam aksine yüksek dağ silsilelerinden oluşmuştur. Şam'dan Yemen'e kadar uzanan Serât dağları *Hicaz* bölgesinde bulunmaktadır. *Hicaz*, Kuzey, Güney ve Orta *Hicaz* olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Tebük ve Ürdün tarafları kuzeyi oluştururken, Tâif ve Asîr arasında kalan bölgeler ise güneyi oluşturur.⁶⁸ Orta kısmında ise İslam Tarihi açısından en önemli bölge olan Mekke, Medine ve Tâif şehirleri yer almaktadır. Neşet Çağatay, *Hicaz* bölgesi tarihinden bahsetmenin aslında bu üç şehirde yaşamış topluluklarının tarihinden bahsetmek olduğunu söyler.⁶⁹ *Hicaz*, Şam ile Yemen'i birbirine bağlayan kervan yolları

b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923), *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk ve Sılatü Târih et-Tâberî*, Beyrut: Daru't-Turâs 1967, III, 21.

⁶² Harbî (ö. 285/898), *Kitabu'l-Menâsik*, s.538.

⁶³ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (ö. 345/956), *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, (nşr. Esad Dâğır), Kum: Dârü'l-Hicre, 1989, II, 35.

⁶⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Hicaz", *DİA*, C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s.433.

⁶⁵ Küçükbaşçı, "Hicaz", C. 17, s. 433.

⁶⁶ <http://arab-ency.com.sy/detail/3836/%D8%AD%D8%AC%D8%A7%D8%B2> (erişim tarihi: 10.11.2020).

⁶⁷ Detaylı bilgi için bkz: Cevâd Ali, I, 167, 168.

⁶⁸ Küçükbaşçı, "Hicaz", C. 17, s.433.

⁶⁹ Neşet Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957, s.70.

üzerinde bulunduğu için tarihin erken dönemlerinden itibaren önemli bir mevki haline gelmiştir.

Kıyı ovası şeklinde oluşmuş olan ve genişliği 50 ile 80 km arasında değişiklik gösterdiği belirtilen *Tihâme* bölgesi ise bir sahil şeridi olarak Arabistan'ın batısında yer alır. Bu bölgede kıyıda bulunan dağların yüksekliği güneye doğru gidildikçe artmaktadır.⁷⁰ Tihame bölgesi ismini yüksek sıcaklıklara sahip bir bölge olmasından hareketle bu anlamı ifade eden *tehim* (٢٤) kelimesinden almıştır.⁷¹ Dola Bölgeye “çukurluk” anlamına gelen *Ğavr* ismi de verilmiştir. Bölgenin batısında Kızıldeniz doğal sınır olurken, doğu sınırını ise Serât dağları oluşturmuştur. Cahiliye döneminde ve İslam'ın ilk yıllarında burada, Huzaa, Devs, Ak, Kinâne, Ezd ve Eş'ar kabileleri yaşamaktaydılar. Yemen ve Şam bölgeleri arasında bulunan iki temel kervan yolundan birisi Tihâme'den geçmektedir.⁷²

Klasik İslam Coğrafyacılarının tasnifi ile bugünkü Güney Arabistan'ın sahillerini içine alan, kuzeyde ise sınırları net olmayan *Yemen* bölgesi, Hindistan, Afrika ve Yakındoğu arasındaki ticareti kontrol eden bir medeniyete ev sahipliği yapmıştır.⁷³ Yarımada'nın diğer bölgelerine kıyasla adeta Ortadoğu'ya sırtını dönmüş vaziyette duran Yemen, yumuşak ve yağışlı iklim koşulları nedeniyle tarım faaliyetlerinin çok daha rahat yapılabilirdiği bir bölgedir.⁷⁴ Bu sırtını dönmüşlük, Yemen'in yalnızca iklimini değil halkını da yarımada'nın kalan bölgelerinden ayırmış, özellik itibari ile daha çok Etiyopyalılara benzer hale getirmiştir.⁷⁵ 3760 metre yüksekliğinde, Arabistan'ın en yüksek noktalarından birisi olan ve tepesinde Şuayb (a.s.)'in kabrinin bulunduğu Hadûr Şuayb dağı Yemen'de bulunmaktadır.⁷⁶

Arabia Felix (Mutlu Arabistan) ve *el-Ardû'l-Hadrâ* (Yeşil yurt) tanımlamaları özellikle Yemen'in Muson yağmurları etkisiyle oluşan yeşil vadileri ve verimli arazilerinden dolayı buraya bakılarak verilmiştir.⁷⁷ Yemen toprakları Arabistan'ın en

⁷⁰ Utku, s. 83, 84.

⁷¹ <https://tinyurl.com/y5lpj3uh> (erişim tarihi: 10/11/2020).

⁷² Elnure Azizova, “Tihâme”, *DİA*, C. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 153, 154.

⁷³ Ball, s. 82, 83.

⁷⁴ M. Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınlar, 2015, s. 17.

⁷⁵ Ball, 83.

⁷⁶ <http://arab-ency.com.sy/detail/11277/%D9%8A%D9%85%D9%86> (erişim tarihi: 10/11/2020).

⁷⁷ Ball, s. 83.

verimli topraklarını oluşturur.⁷⁸ Bu nedenle burada ziraî üretim çeşitliliği diğer bölgelere kıyasla çok daha fazladır. Bunun sebebi yukarıda da belirttiğimiz üzere yıllık yağış miktarının fazla olması ve hava koşullarının ılıman bir seyir izlemesi ile ilgilidir. Bölgenin sıcaklık değeri ortalama 37 derece ile 24 derece arasında değişmekte, yıllık yağış miktarı ise kıyılarda 120-130 mm, yüksek yerlerde ise 520-760 mm arasında değişiklik göstermektedir.⁷⁹ Umman Denizine olan sınırı sayesinde, Hint, Çin ve Afrika'dan gelen ticari ürünler ilk önce genellikle Yemen'e gelmiş, sonrasında buradan Arabistan'ın diğer yerlerine kervanlar aracılığıyla dağıtılmıştır.

Yemâme, Bahreyn ve buraya bağlı kesimler Arabistan'ın *el-Arûz* denilen bölgesini oluşturmaktadır. Bu bölge yüksek ve çukur arazilerin bir arada bulunduğu bir yerdir.⁸⁰ Hint okyanusuna bakan Umman liman şehrinin de bu bölge sınırları dahilinde olduğu söylenmektedir.⁸¹ Doğu Arabistan sahili boyunca düz bir şekilde yukarıdan aşağıya doğru uzanarak Yemen ve Fars bölgeleri arasına girmesi ve iki bölgeyi birbirinden alıkoyması nedeniyle buraya *el-Arûz* denmiştir.⁸² *el-Arûz*, özellikle Basra Körfezi aracılığıyla gelen tüccarlar sayesinde canlılık kazanan bir bölgedir. Burada da kervan faaliyetleri deniz ticaretine bağlı olarak gelişme göstermiştir.

Coğrafi açıdan yüksek ve düzlük bir arazide bulunmasından dolayı *Necid* yani "yüksek yer" adını alan bu bölge⁸³, Arabistan'ın merkezinde, merdiven şeklinde sıralanmış yaylalardan oluşmaktadır.⁸⁴ Yükseklik bölgenin doğusunda 1525 metrelere ulaşmakta, batıya doğru alçalarak 762 metre yüksekliklerine kadar düşmektedir. *Necid* batından doğuya yaklaşık 650 km genişlikte iken kuzeyden güneye ise 800 km uzunluktadır.⁸⁵ Basra'dan yola çıkan kervanlar, taşlı ve kumlu çöller, küçük platolar ve çöküntülerin bulunduğu⁸⁶ *Necid* bölgesini aşarak *Tihâme* düzlüklerine ulaşabilirlerdi.⁸⁷ Kuzeydoğu ve Güneybatı yönünde oluşan ana çöküntü, etrafının dik kayalar ile çevrili

⁷⁸ Utku, s. 87.

⁷⁹ Kurt, C. 43, s. 401.

⁸⁰ Bekrî, I, 9; Yâkût el-Hamevî, II, 137.

⁸¹ Bekrî, III, 970.

⁸² Yâkût el-Hamevî, IV, 112.

⁸³ Utku, s. 83.

⁸⁴ Günaltay, s. 19.

⁸⁵ <http://arab-ency.com.sy/detail/10727/%D9%86%D8%AC%D8%AF> (erişim tarihi: 10/11/2020).

⁸⁶ Aladie, s. 9.

⁸⁷ Günaltay, s. 19.

olması nedeniyle kuzeyden güneye doğru yolculuk eden insanları için doğal bir yol haline gelmiştir.⁸⁸

II. ARABİSTAN KERVANLARININ GÜZERGÂHLARI

2. 1. Ana Güzergâhlar

Arabistan'da İslâm Öncesi dönemden Hz. Peygamber dönemine kadar geçen tarihi süreçte, kervanların kullandıkları ana güzergâhın başlangıç noktasını tespit etmek için coğrafi ve ekonomik faktörleri değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda coğrafi açıdan Kızıldeniz ile Uman Denizi'nin kesişme noktasına yakın bir konumda olması ve Arabistan'ın en güneyinde kalan yerleşim yerlerinden biri olması, ekonomik açıdan ise yarımadanın uluslararası deniz ticaretine kapı aralayarak Hint ve Doğu Afrika'dan gemilerle gelen ticari ürünlerin kervanlar aracılığıyla Arabistan içlerine, Mısır, Suriye, Irak ve daha da uzaklardaki topraklara taşınmasına aracılık etmesi hasebiyle Aden (عدن) şehri, bölgedeki ana kervan güzergâhlarının başlangıç noktası olarak karşımıza çıkar. Aden'den başlayarak devam eden ana güzergâhların son noktası Şam Topraklarıdır.

Aden şehri, Yemen bölgesinde Kızıldeniz'in girişindeki Mendeb Boğazına (Bâbü'l-Mendeb) yakın olan tarafta yer alır.⁸⁹ “*Ur Aden*” isminde eski bir yanardağ kraterinin içerisine konumlanmış Aden şehri, üç tarafı dağlarla çevrili olup kalan tarafı da denize bakmakta, topografik açıdan da kıraç ve taşlık bir arazide bulunmaktadır.⁹⁰ Bu şehir, yazları sıcak ve nemli, kışları ise muson rüzgarlarının etkisinde olduğundan Arabistan'ın diğer bölgelerine göre daha fazla yağış alan yerler arasında yer alır.⁹¹ 4000 yıllık bir geçmişi bulunan Aden, İslam Öncesi dönemde Araplar, Mısırlılar, Habeşliler ve İranlılar tarafından farklı zamanlarda yönetilmiş, Hz. Peygamber döneminde ise bölgenin Sâsânîlere bağlı valisi Bâzân'ın Müslüman olması ile birlikte İslam devletine dahil olmuş bir şehirdir.⁹² Aynı zamanda Aden, Arabistan bölgesindeki tek doğal limandır.⁹³ İslam öncesi dönemde bu liman kentinde Ramazan'ın ilk günü başlayan ve on gün boyunca

⁸⁸ Aladie, s. 9.

⁸⁹ Hüseyin Baysa, *Kureyş Kervanları (Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 94; Mustafa L. Bilge, “Aden”, *DİA*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s. 367.

⁹⁰ Utku, s. 351.

⁹¹ Bilge, “Aden”, C. 1, s. 367.

⁹² Bilge, “Aden”, C. 1, s. 367, 368.

⁹³ Utku, s. 82.

devam eden bir panayır kurulduğu belirtilir.⁹⁴ Batlamyus'un "*Arap Ticaret Merkezi*" olarak nitelendirdiği Aden şehri, konumu itibari ile hem denizden gelen tacirlerin hem de kervancıların uğrak noktası olmuştur. Aden Panayırında, ithal edilen malların haricinde Yemen'de meşhur olan, parfüm, buhur ve tekstil ürünleri de satılmıştır.⁹⁵ Bu panayırda güvenlik sorunu bulunmadığından dolayı buraya gelen tacirlerden ve kervancılardan vergi alınmamıştır.⁹⁶

Aden'den sonra ana güzergâh üzerinde devam eden kervanların ikinci önemli durağı San'a' (صنعاء)'dır. San'a, Kızıldeniz'in 170 kilometre içerisinde ve 2200 metre yükseklikte kurulmuş bir şehirdir. Aden şehrinin yöneticileri aynı zamanda buraya yakın olan San'a'yı da yönetmişlerdir. Himyerîler'in hakimiyetinin ardından M.S. 525'ten itibaren Habeşlilerin yönetimine geçen San'a, bir süre başkent olarak görülmüştür. Şehir, Habeşlilerin hakimiyetinden sonra Sâsânî yönetimine geçmiş ve Hz. Peygamber döneminde ise İslam'ın vilayeti haline gelmiştir. Yemen'in diğer şehirlerine kıyasla çok daha etkin ticaret hacmi bulunan San'a, adeta bu bölgenin *lokomotifi* haline gelmiştir.⁹⁷ Ticari anlamda antrepo görevi gören San'a'da, Güney Arabistan'dan gelen ürünler toplanmakta sonrasında da bu ürünler kervanlar aracılığıyla Necran Vadisini geçerek Mekke istikametinde yol almaktadırlar.⁹⁸ Aden'de olduğu gibi burada da panayır kurulurdu. Bu panayır Ramazan ayının ortasında başlar ve sonuna kadar devam ederdi. Buranın vergisini ise Yemen'in Sâsânî idaresi döneminde oluşan Ebnâ zümresi⁹⁹ toplardı.¹⁰⁰

San'a'nın güneydoğusunda yer almasına karşılık ticaret kervanlarının San'a Panayırından sonra uğradıkları er-Râbiye (الرابية) panayırı da önemli bir güzergâh noktasıdır. Hadramevt bölgesinde kurulan bu panayır, zilkâde ayının ortasında kurulur, ayın sonuna kadar devam ederdi.¹⁰¹ İbn Habîb'in aktardığına göre buraya muhafız olmadan gidilmezdi çünkü bölge herhangi bir kabilenin kontrolü altında değildi. Kim

⁹⁴ Aladie, s. 118.

⁹⁵ Utku, s. 356.

⁹⁶ Aladie, 119.

⁹⁷ Halil Ortakçı, "Câhiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Yemen", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2019), s. 174.

⁹⁸ Çağatay, s. 50.

⁹⁹ Ebnâ M.S. 570'ten sonra Yemen'de Sâsânî hakimiyeti döneminde İran'dan gelen askerlerin burada yerli kadınlarla evlenmeleri sonucunda oluşan topluluğun ismidir. Detaylı bilgi için bkz: Mustafa Fayda, "Ebnâ", *DİA*, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 78-79.

¹⁰⁰ Baysa, s. 95.

¹⁰¹ Ahmet Turan Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1999, s. 21.

üstün gelirse kontrolü o sağlardı. Güvenlik himayeler ile sağlanmaya çalışılırdı. Kureyş kabilesi mensupları dışında diğer insanlara ait kervanlar Kinde kabilesinin Mesrûk b. Vâil kolunun koruması altında buraya gelirken Kureyş aynı kabilenin diğer kolu olan Âkîlu'l-Mürâr'ın güvencesi altında kervanlarını gönderirdi.¹⁰²

San'a yolu üzerinden kuzeye doğru devam edildiğinde Necran (نجران) şehrine ulaşılır. Necran, Aden'e kuşbakışı mesafe ile 500 kilometre, San'a'ya ise 250 kilometre uzaklıkta, Rubu'l-Hâlî çölünün batısında Kızıldeniz'in doğusunda yer alır.¹⁰³ Arap Yarımadasındaki en eski şehirlerden birisi olan Necran, ticaret yolu üzerinde kurulmuş bir yerleşim yeridir. Şehirde, M.S. V. yüzyılda Hristiyanlık dini yayılmaya başlamış, Bizans İmparatorluğundan kaçan Monofizit Hristiyanlarının bir kısmının buraya göç etmesi sonrasında da Necran, Arabistan'ın önemli bir Hristiyan merkezi haline gelmiştir.¹⁰⁴ Himyerîler döneminde buradaki Hristiyan halk zulme uğramış ve zorla Yahudileştirilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁵ Bu hadise Kur'an'ı Kerîm'deki Ashâb-ı Uhdûd kıssasında da zikredilmiş ve bu eziyetler sırasında ölen monofizitler “mü'min” olarak nitelendirilmiştir.¹⁰⁶ Himyerîlerden sonra Necran bölgesi Habeşlilerin hakimiyetine girmiştir.¹⁰⁷ Hz. Peygamber döneminde ise Mekke'nin fethinin ardından Necran halkına İslam'a davet mektupları yollanmış ancak bu daveti kabul etmemeleri üzerine bu halk, İslam Devletine vergi olarak yıllık 2000 elbise vermeleri karşılığında gayri müslim teba haline gelmişlerdir.¹⁰⁸

Necran şehri boyunca kuzeye doğru devam eden kervan yolunun bir sonraki önemli güzergâhı da Hubâşe (حباشة) panayırıdır. Kelime itibariyle bir grup insan manasına gelen Hubâşe¹⁰⁹ farklı bölgelerden gelen tüccarların burada toplanması sebebiyle bu ismi almıştır.¹¹⁰ Bu panayır Tihâme bölgesi içerisinde, Necran'ın kuzeyinde, Mekke'ye 6

¹⁰² Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860), **el-Muhabber**, (nşr. Ilse Lichtenstadter), Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, s. 267.

¹⁰³ Tezimizde yer alan kuşbakışı mesafeler, Google Earth kullanılarak tespit edilmiştir.

¹⁰⁴ Mustafa L. Bilge, “Necran”, **DİA**, C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, s. 507.

¹⁰⁵ Detaylı anlatım için bkz: Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişam (ö.213/829), **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, (nşr. Mustafa es-Sakkâ v.dğr.), Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, 1955, I, 35.

¹⁰⁶ Kur'an-ı Kerîm, Bürûc 96/1-10.

¹⁰⁷ Bilge, “Necran”, C. 32, s. 507.

¹⁰⁸ Bilge, “Necran”, C. 32, s. 508.

¹⁰⁹ Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), **Kitâbü'l-Ayn**, (nşr. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî), Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988, III, 403.

¹¹⁰ Cengiz Kallek, “Hubâşe”, **DİA**, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 264.

günlük mesafede yer almaktadır.¹¹¹ Ezd kabilesinin kontrolünde olan bu panayır Recep ayının ilk günü kurulur üç gün boyunca devam ederdi.¹¹² Hz. Hatice, Hz. Peygamber ile evlenmeden önce onu ve beraberinde başka bir adamı bu panayıra kendisi adında ticaret yapması için ücreti karşılığında kervanının başında göndermişti.¹¹³

Kervan güzergâhlarının Hubâşe panayırını geçtikten sonraki bir diğer önemli durağı Tâif (طائف)'tir. Tâif, Necran'ın 750 kilometre kuzeyinde Mekke'nin ise 88 kilometre güneydoğusunda yer alır.¹¹⁴ Denizden 1700 metre yükseklikte, Gazvan dağının eteklerindeki Vec vadisinde kurulmuş olan Tâif şehri, kışın soğuk yazın ise Hicaz bölgesindeki diğer şehirlere göre daha ılıman bir havaya sahiptir.¹¹⁵ Bölgede Sakîf kabilesi yaşamaktadır. Tâif isminin nereden geldiği tartışmalı olmakla birlikte burada yaşayan Sakîf kabilesinin şehrin etrafına duvarlar örmesi sonrasında bu ismin şehre verildiği belirtilir.¹¹⁶ Tâif şehri, kervan yolunun üzerinde bulunmasının yanı sıra özellikle meyve ve kuru gıda ürünleri ile kaliteli deri mamullerinin üretildiği önemli bir merkezdir. Pek çok kervan bu deri ürünlerinin ticaretini yapmak üzere farklı bölgelerden buraya gelmekteydi.¹¹⁷ İslam öncesi dönemde Mekkeli tacirlerin Tâif halkıyla sıkı ticari ilişkileri vardı.¹¹⁸ As b. Vail, Ebû Uhayha Saîd b. el-'As, Abbas b. Abdulmuttalib gibi isimler burada belirli bir ticarî servete sahiplerdi.¹¹⁹ Bu ticari ilişkiler neticesinde özellikle bu iki şehir arasında etkin kervan faaliyetleri gerçekleştirilmekteydi.

Tâif'ten sonraki en önemli kervan güzergâhı kuşkusuz Mekke'dir. Ancak Mekke'ye değinmeden önce bu şehrin etrafında kurulan üç önemli panayır olan Ukâz, Mecenne ve Zülmecaz panayırlarını zikretmek yerinde olacaktır.

Ukâz (عكاظ) panayırını, San'a yolu üzerinde, Mekke'ye 48 km mesafede, Tâif'e ise 24 km uzaklıktadır.¹²⁰ Bu panayır, Kays b. Aylani ile Sakîf kabilelerinin sorumluluğu

¹¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845), **et-Tabâkâtü'l-Kübrâ – Mütemmimü's-Sahâbe – et-Tabakâtü'r-Râbia**, (nşr. Abdülaziz Abdullah es-Selûmî), Tâif: Mektebetü's-Siddîk, 1995, s. 216.

¹¹² Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî (ö. 250/864), **Ahbâru Mekke**, (nşr. Ruşdî es-Sâlih Mulahhas), Beyrut: Dârü'l-Endelus, 1983, I, 179.

¹¹³ Taberî, II, 282.

¹¹⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Tâif", **DİA**, C. 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s. 443; Temir, "İslam'dan Önce Necrân Şehri", ss. 146-157, s. 147.

¹¹⁵ Küçükaşçı, "Tâif", C. 39, s. 443

¹¹⁶ Tâif isminin kökeni ile ilgili bu ve diğer rivayetler için bkz: Yâkût el-Hamevî, C. IV, s. 9,10; Mahmut Kelpetin, "İslam'dan Önce Tâif", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 54, Haziran 2018, ss. 79-103, s. 84.

¹¹⁷ Çağatay, s. 138.

¹¹⁸ Aladie, s. 91.

¹¹⁹ Belâzûrî, **Fütûhü'l-Büldân**, s. 64.

¹²⁰ Elnure Azizova, "Ukâz", **DİA**, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 61.

altındaydı.¹²¹ Ukâz, Arap panayırlarının en büyüklerinden birisi sayılmaktaydı.¹²² Zilkade hilali sabahından başlayarak yirmi gün süren¹²³ bu panayıra pek çok Arap kabilesi iştirak etmekteydi. Hîre ve Kısra hükümdarları her yıl buraya kervanlarını yollarlardı.¹²⁴ Arabistan'ın içlerinden Mekke'ye gelen yollar ile Yemen'e giden yolların, Ukâz panayırının yakınından geçmesi nedeniyle burası oldukça işlek bir panayır idi.¹²⁵ Bu panayırdaki herhangi bir vergi alınmazdı.¹²⁶ Ayrıca Ukâz panayırında şairler kendi şiirlerini burada söylerler, en beğenilen şiirler ise Kâbe'nin duvarına asılırdı.¹²⁷

Mekke'nin yaklaşık 20 kilometre güneyinde Kinâne kabilesine ait topraklarda¹²⁸, Merrüzzehran denilen yerde kurulan¹²⁹ Mecenne (مجنة) panayırı, Ukâz panayırının hemen ardından başlayarak on gün boyunca ticaret kervanlarının uğrak noktası olurdu.¹³⁰

Mekke – Tâif hattı arasında sonuncu meşhur panayır Zülmecâz (ذو المجاز)'dır. Zilhicce ayının girmesi ile başlayan ve 8 gün devam eden¹³¹ bu panayır, Arafat'a yaklaşık 6 kilometre uzaklıktadır.¹³² Hüzeyl kabilesine ait¹³³ olan Zülmecâz panayırına Hz. Peygamberin de gelerek burada insanları İslam'a davet ettiği nakledilmektedir.¹³⁴ Bu panayırdaki aynı zamanda hacılar için su ikmali de yapılmaktadır. Ayrıca Zülmecâz için gelen tüccarlardan vergi alındığına dair bir kayıt bulunmamaktadır.¹³⁵

Kervan güzergâhının en önemli duraklarından biri olan Mekke (مكة), Kızıldeniz'e 47 mil uzaklıkta iklimi kurak, toprak verimliliği oldukça düşük, çorak ve taşlı bir vadiye kurulmuş bir şehirdir.¹³⁶ Bu olumsuz koşullara rağmen onun önemli bir güzergâh noktası haline gelmesi, coğrafi konumu sayesinde mümkün olmuştur. Yemen ve Suriye arasında

¹²¹ Ezrakî, I, 179.

¹²² İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 267.

¹²³ Ezrakî, I, 179. İbn Habîb bu panayırın Zilkade ayının ortasından başlayarak sonuna kadar devam ettiğini söyler. Bkz.: İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 267.

¹²⁴ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 267.

¹²⁵ Yüksel, **İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat**, s. 24

¹²⁶ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 267.

¹²⁷ Baysa, s. 82.

¹²⁸ Ezrakî, I, 190.

¹²⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245,860), **el-Münemmak fî Ahbâri Kureys**, (nşr. Hurşid Ahmed Fâruk), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985, s. 164.

¹³⁰ Ezrakî, I, 188.

¹³¹ Ezrakî, I, 188.

¹³² Elnure Azizova, "Zülmecâz", **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, C. 44, s. 570.

¹³³ Ezrakî, I, 191.

¹³⁴ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 232.

¹³⁵ Azizova, "Zülmecâz", C. 44, s. 570.

¹³⁶ Aladie, s. xviv.

gidip gelen kervanların başlangıçta konaklama noktası olarak kullandıkları bu yer¹³⁷ zamanla ticaret, ibadet gibi farklı amaçlarla yolculuk yapılan bir şehir haline gelmiştir.¹³⁸

Mekke, Kuzey-Güney, Batı-Doğu arasında milletler arası ticaretin önemli bir istasyon noktasıydı.¹³⁹ Yemen ve Hint'ten gelen ticari malların Suriye ve Konstantiniyye'ye gitmesi Mekke üzerindeki ticaret yolu aracılığıyla sağlanmaktaydı.¹⁴⁰ İleride daha detaylı anlatılacağı üzere M.S. V. yüzyılda gerçekleşen Bizans – Sâsânî savaşları ve sonrasında Yemen'de M.S. VI. yüzyılda cereyan eden Hristiyan ve Yahudi çekişmeleri nedeniyle Mekke'nin kara ticareti açısından önemi biraz daha artmıştır.¹⁴¹

Mekke, yalnızca ticaret kervanlarının uğrak noktası değildi. Şehir kutsal öneme sahip olan Kâbe'nin burada bulunması nedeniyle her yıl pek çok hac ve umre kervanlarını da buraya çekmekteydi. İslami anlatılar bütün peygamberlerin buraya hac için geldiklerinden bahseder.¹⁴² Arabistan'ın güneyinde Yemen'den Akk kabilesine ait hac kervanları¹⁴³, kuzeyinde ise Hîre'nin alt bölgelerinde yaşayan Temîm kabilelerinden Mekke'ye gelen hacılarla ilgili rivayetler,¹⁴⁴ Arabistan'ın içerisinden ve Arapların yaşadıkları diğer bölgelerden pek çok hac kervanının buraya yolculuk gerçekleştirdiklerine örneklik teşkil eder.

Mekke kervan güzergâhının farklı yollara ayrıldığı bir merkezdir. Aden'den buraya kadar gelen ana güzergâh, Mekke'den sonra ikiye ayrılmaktadır. Bir yol Kızıldeniz sahili boyunca devam ederek sırasıyla Şuaybe, Câr, Cuhfe, Râbiğ, Bedir, Yenbu', Vech ve Eyle'ye oradan Maan'a ulaşırdı. Diğer yol ise Medine'den devam ederek Teymâ, Tebük istikametinde ilerleyip yine Maan'da birleşirdi. Maan sonrasında ise ikiye ayrılarak birisi bugünkü Filistin topraklarına diğeri ise Şam topraklarına giderdi.

¹³⁷ Nitekim Hz. Hacer oğlu Hz. İsmail ile birlikte Mekke şehrinin kurulduğu yerde beklerlerken Cürhüm kabilesine mensup kervancılar burada konaklamak için durmuşlardı. Bkz: Ezrakî, I, 57.

¹³⁸ Aladie, s. 24.

¹³⁹ Muhammed Âbid el-Câbirî, **Arap Siyasal Aklı** (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 2018, Mana yayınları, s. 121

¹⁴⁰ Muhammed Hamidullah, "El-İlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri" (çev. İsmail Cerrahoğlu), **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt. 9, Nu. 1, 1961, ss. 213-222, s. 215.

¹⁴¹ Câbirî, s. 128; Nuh Arslantaş, "Zünûvâs", **DİA**, C.44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s.511,512; Aladie, s.20.

¹⁴² Muhammed Hamidullah, "İslam'da Hac", **İslam Tetkikleri Dergisi**, C. 8, Nu: 1-4, 1984, ss. 123-162, s. 132.

¹⁴³ Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî, (ö. 204/820), **Kitâbü'l-Esnâm**, (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahîre: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 2000, s. 7.

¹⁴⁴ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 7.

Mekke'den Kızıldeniz sahili boyunca giden yolun ilk güzergâhı Şuaybe (شعيبة) Limanıdır. Bugünkü Cidde'nin yaklaşık 40 km güneyinde kalan Şuaybe, İslam Öncesi dönemden Hz. Osman dönemine değin Mekke'nin limanı olmuştur. Risâletten 5 sene önce (M. 605) Şuaybe kıyılarında alabora olan bir Rum gemisinin enkazından kalan malzemeleri alarak Kâbe'nin tamiratını yapan Kureyşlilere dair nakledilen bir rivayet¹⁴⁵, bu liman hakkında elimize ulaşan önemli bir tarihi rivayettir. Şuaybe Limanı özellikle Doğu Afrika ve Hicaz bölgesi arasında gidip gelen gemilere güvenli bir demir atma bölgesi görevi görmüştür.¹⁴⁶ Nitekim hem Habeşistan'a giden Müslümanlar hem de onları Habeş Kralı Necâşî'den Mekke'ye geri göndermesini talep etmesi için gönderilen Kureyş temsilcisi Amr b. el-Âs, Şuaybe limanını kullanarak Habeş topraklarına ulaşmışlardır.¹⁴⁷ Mekke fethi öncesinde direniş için bir çete kuran, ancak fetihden sonra yakalanmaktan korkan Safvân b. Ümeyye kaçış yeri olarak Şuaybe'ye gelmişti.¹⁴⁸ Muhtemelen o, canı bağışlanmayacak olması durumunda buradan gemilere binerek Habeş bölgesine kaçmayı planlamıştı. Hicri 630 yılında Habeşli bir grup insanın, gemilerle yaklaşarak Şuaybe'de oturan halkı gözetlemeye başladıkları haberi Hz. Peygamber'e ulaşmış, o da bu grubun üzerine Alkâme b. Mücezziz el-Müdlîci komutasında askeri bir birlik göndermişti.¹⁴⁹

Şuaybe Limanının akabinde Eyle'ye giden ikinci güzergâh bir liman kenti olan Câr (الجار)'dır. Yaklaşık olarak Şuaybe'den 120 km, Mekke'den 180 km uzaklıkta bulunan Câr liman kenti, Medine'den ise ortalama 250 - 300 km uzaklıkta yer alır. Modern dönemlerden itibaren Büreyke olarak adlandırılmaya başlanan Câr aynı zamanda eski bir yerleşim yeridir.¹⁵⁰ Üç tarafı surlarla çevrili olan Câr liman kenti¹⁵¹, Medine'ye gemilerle ulaşmak isteyenlerin demir attıkları bir yer olmuştur. Örneğin Habeşistan'a hicret eden Müslümanlar, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiği haberini alınca Medine'ye gitmeye başlamışlardır. H. 7/ M. 628 yılında Habeşistan'da kalan son Müslüman topluluğu da Medine'ye gitmek üzere iki gemi ile Habeş'ten ayrılmışlar ve

¹⁴⁵ Ezrakî, I, 157, 158; Utku, s. 424.

¹⁴⁶ Utku, s. 423

¹⁴⁷ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, II, 744; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845), **et-Tabakât**, (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahîre: Mektebetü'l-Hancî, 2001, I, 173.

¹⁴⁸ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, II, 853.

¹⁴⁹ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, III, 983.

¹⁵⁰ Utku, s. 381.

¹⁵¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 390/1000), **Ahsenü't-Tekâsîm fî Mârifeti'l-Ekâlîm**, Beyrut: Dâru Sâdır, 1991, s. 83.

Câr Limanında inerek buradan Medine'ye ulaşmışlardı.¹⁵² Aynı şekilde H. 7/ M. 629 yılında Ebû Musa el-Eş'arî ve kabilesi elli kişilik grup halinde Müslüman olduklarını bildirmek üzere Yemen'den gemilerle Câr'a gelmişler ve oradan Medine'ye geçmişlerdi.¹⁵³

Câr limanını geçen kervanların Eyle yolu boyunca bir sonraki önemli güzergâh noktası Cuhfe (الجفة)'dir. Cuhfe, Kızıldeniz'e 9 kilometre uzaklıkta eski bir Amâlika yerleşim yeri olan bir köydür.¹⁵⁴ Mekke ile Bedir arasında yer almakta olan Cuhfe, Hz. Peygamber tarafından Şam'dan gelen hacıların mîkat yeri olarak belirlenmiştir.¹⁵⁵ Cuhfe'ye yaklaşık 20 kilometre yakınlıktaki¹⁵⁶ Râbiğ (رابغ) ise Eyle'ye giden kervanların bir sonraki güzergâh noktasıdır. Mekke'ye 186 km uzaklıkta bulunan¹⁵⁷ Râbiğ ile ilgili konumuz açısından önem taşıyan tarihi bir olay buranın kervan yolculuğu içerisinde bir geçiş noktası olduğunu teyit eder. Yaşanan bu olaya göre Hz. Peygamber, Medine'ye hicretinden birkaç ay sonra Kureyşli müşriklerin düşmanlıklarının önüne geçebilmek üzere onların ticaret kervanlarına yönelik seriyyeler göndermeye başlamıştı. İleride daha detaylı ele alınacak olan kervanlara yönelik gönderilen bu seriyyelerden ikincisi Râbiğ bölgesinde gerçekleşmiştir.¹⁵⁸

Cuhfe ve Râbiğ'in ardından bir sonraki güzergâh noktası Bedir (بدر) Kasabasıdır. Burası aynı zamanda Müslümanların ilk büyük gazvesi olan Bedir savaşının da yapıldığı yerdir. Bedir, Kızıldeniz sahilinden 30 kilometre içeride Medine'ye 160 kilometre uzaklıktadır. Burada yaşayan halk bölgeden geçen kervanlarla ya da hayvancılıkla geçinirdi.¹⁵⁹ Ayrıca burada her yıl Zilkâde ayında 8 gün boyunca devam eden bir panayır kurulurdu.¹⁶⁰ Bedir bölgesinden geçen kervanlara tarihi anlamda verilebilecek en önemli örnek Bedir Savaşına neden olan Kureyş kervanıdır. Hicretin 2. yılında (M. 624) Suriye topraklarından dönen Kureyş kervanının başında bulunan Ebû Süfyan, Hz. Peygamber'in kervana yönelik baskın haberini alınca Bedir Mevkiinden geçmekten vazgeçmiş ve

¹⁵² İbn Sa'd, **et-Tabakât**, I, 176.

¹⁵³ Utku, s. 383.

¹⁵⁴ Mustafa L. Bilge, "Cuhfe", **DİA**, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 83.

¹⁵⁵ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, **Müsned**, Dekkan: 2002, s. 287; Bilge, "Cuhfe", C. 8, s. 83.

¹⁵⁶ "رابغ-وهي على عشرة أميال من الجفة": Vâkîdî, **el-Meğâzî**, I, 2.

¹⁵⁷ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Râbiğ Seriyyesi", **DİA**, C. 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, s. 382.

¹⁵⁸ Vâkîdî, **el-Meğâzî**, I, 10;

¹⁵⁹ Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", **DİA**, C. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 325.

¹⁶⁰ Vâkîdî, **el-Meğâzî**, I, 384.

Bedir'i kervanın soluna alarak Kızıldeniz sahiline doğru inmiş, böylelikle kervanı Mekke'ye ulaştırabilmişti.¹⁶¹

Sahil yolu boyunca kuzeye doğru ilerleyen Kervanların Bedir'i geçtikten sonraki güzergâh noktası Yenbu' (ينبع) 'dur. Yenbu', Medine'nin kuşbakışı mesafe ile yaklaşık 150 kilometre batısında Mekke'nin ise 330 km kuzey batısında, Kızıldeniz'e bakan bir liman şehridir.¹⁶² Cevâd Ali, *el-Mufaassal* adlı eserinde, bu şehrin Yunan Kaynaklarında *Nera* ya da *Negra* olarak isimlendirilmiş olabileceği ihtimaline yer verir.¹⁶³ Bu bilgi şehrin tanınmışlığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Kervan yolu üzerinde bulunan bu şehrin iç kısımlarında Benî Müdlic, Benî Cüheyne ve Absaoğullarından küçük bir topluluk yaşamaktaydı.¹⁶⁴

Yenbu'dan sonra gelen en önemli güzergâh noktası Vech (الوجه) 'tir. Burası Yenbu' bölgesinden ayrılan kervanların küçük bir köy yeri olan Ümlüc kasabasını geçtikten sonra ulaştıkları tarihi bir yerleşim yeridir. Yenbu' ile Vech arası kuşbakışı mesafe ile takriben 300 km'dir. Kur'an-ı Kerim'de kendisinden bahsedilen bir peygamber olan¹⁶⁵ Hz. Sâlih'in kendilerini doğru yola iletmesi için gönderilmiş olduğu Semûd kavmine ait bazı kitabelerin, Vech bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde bulunmuş olması, bölgenin tarihi kökeni hakkında ipucu verir.¹⁶⁶ Bunun haricinde bölge ile ilgili farklı tarihi bilgilere rastlanılamamıştır.

Mekke'den sahil yolu boyunca giden kervan yolunun Şam topraklarına girmeden önceki son güzergâh noktası¹⁶⁷ Eyle (أيلة) 'dir. Eyle, Ürdün sınırları içerisinde bugünkü Akâbe Limanı'nın bulunduğu bölgede yer almaktadır.¹⁶⁸ Bir önceki Kervan güzergâh noktası olan Vech ile Eyle arasında yaklaşık 400 km kuşbakışı mesafe bulunmaktadır. Eyle şehri, Arabistan, Mısır, Kuzey Afrika ve Şam bölgelerinden gelen pek çok kervanın birleşme noktasıdır. Tarihi kökeni milattan önceki dönemlere kadar uzanan Eyle şehrine hem Roma kaynaklarında hem de Tevrat'ta anlatılan kıssalarda yer verilmiştir.¹⁶⁹ M.S. I.

¹⁶¹ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, I, 41, 43.

¹⁶² Mustafa L. Bilge, "Yenbu'", *DİA*, C. 43, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 421.

¹⁶³ Cevâd Ali, III, 48.

¹⁶⁴ Bilge, "Yenbu'", C. 43, s. 421.

¹⁶⁵ el-A'râf 7/73, en-Neml 27/45.

¹⁶⁶ Cevâd Ali, I, 329.

¹⁶⁷ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî İbn Havkal (ö. 367/978), *Sûretü'l-Arz (el-Mesâlik ve'l-Memâlik)*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1938, I, 18.

¹⁶⁸ Utku, s. 395.

¹⁶⁹ Utku, s. 395, 396, 398.

yüzyılda yaşamış Coğrafya ismini taşıyan eserinde Strabo, Eyle'den *Aelana* adıyla bahsederken buraya, Güney Arabistan'dan tütsü ve reçine gönderildiğini nakleder.¹⁷⁰ Bu bilgi Aden – Eyle kervan yolu hattının tarihi geçmişine ve etkinliğine yönelik oldukça büyük bir önem taşımaktadır.

Eyle'nin ardından kervan yolu güzergâhı Kuzeydoğuya doğru yönelerek Maan (معان) şehrine ulaşır. İki şehir arasındaki kuşbakışı mesafe yaklaşık 100 km'dir. Maan denizden 1074 m. Yükseklikte, Cüzâm kabilesinin yaşadığı sulak ve doğal zenginlikleri çok olan bir şehirdir.¹⁷¹ Eyle'den gelen kervan yolu Maan'ı da geçtikten sonra ikiye ayrılmaktadır. Yollardan birisi kuzeybatı istikametinde devam ederek önce Petra akabinde Gazze'ye gitmekte, diğer yol ise kuzeydoğu yönünde ilerleyerek Mûte'ye ardından Busrâ'ya ve sonrasında Şam'a ulaşmaktaydı.

Maan'dan sonra kuzeybatıdan devam eden kervan güzergâhının ilk önemli noktası Petra (البترا) dır. Batlamyus Petra'dan hem bir yerleşim yeri hem de Arapların yaşadıkları coğrafyaları zikrederken yaptığı üçlü tasnifte hususi bir bölge ismi olarak bahseder.¹⁷² Petra isminin anlamı bölgenin dağlık ve taşlık yapısından ileri gelmektedir.¹⁷³ Tarihi olarak hangi dönemde kurulduğu bilinmeyen Petra şehri, Modern Ürdün'ün 240 km güneyinde, Kızıldeniz'in ise 120 km kuzeyinde yer alır.¹⁷⁴ Başlangıçta bir kervan konaklama yeri olarak görülen Petra, özellikle Nabatî Krallığı (M.Ö. IV – M.S. I) dönemi ile birlikte büyük önem kazanmış ve bir ticaret merkezi haline gelmiştir.¹⁷⁵

Petra'dan sonra gelen kervan güzergâh noktası ise Gazze (غزة) dır. Tarihi Şam bölgesinin eteklerinde¹⁷⁶ Akdeniz sınırında, denize 4 km mesafede¹⁷⁷ bulunan Gazze şehri, konumu gereği önemli bir kervan güzergâh noktası idi. Nitekim bu şehir Güney Arabistan'dan gelip Şam'a gitmek isteyen kervanların yanı sıra Mısır'dan Irak'a ya da Şam'a geçmek isteyen kervanların da bir uğrak noktası olmuştur.¹⁷⁸ Kaynaklar, İslam

¹⁷⁰ Strabo, *The Geography of Strabo*, (çev. Horace Leonard Jones), London: William Heinemann Ltd – Newyork: G. P. Putnam's Sons, 1930, s. 312, 313.

¹⁷¹ Mustafa L. Bilge, "Maan", *DİA*, C. 27, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 270.

¹⁷² Ptolemy, s. 128, 129. Batlamyus'un yaptığı tasnife göre Arap bölgeleri; *Arabia Deserta*, *Arabia Felix* ve *Arabia Petraea* olarak üçe ayrılır.

¹⁷³ Mahmut Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016, s. 119.

¹⁷⁴ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 133

¹⁷⁵ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 133

¹⁷⁶ Halîl b. Ahmed, IV, 342.

¹⁷⁷ Mustafa L. Bilge, "Gazze", *DİA*, C. 13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 534.

¹⁷⁸ Ebü'l-Hasen Âdem b. Ebî İyâs el-Horasânî (ö. 220/835), *Nüzhetü'l-Ümem fi'l-Acâib ve'l-Hikem*, (nşr. Muhammed Zeynim), Mektebetü Medbûlî, 1995, s. 218;

öncesi dönem ile Hz. Peygamber döneminde Arabistan'dan Gazze'ye giden farklı kervan örnekleri verir. Vakıdî, Kureyş kabilesinin Şam'a yönelik kervan yolculuklarının daha ziyade Gazze'yi hedeflediğinden bahseder.¹⁷⁹ Hz. Peygamber'in büyük dedesi Haşim b. Abdümenâf'ın Gazze'de ticaret yaptığı ve orada vefat ettiği nakledilir.¹⁸⁰ Yine Hz. Peygamber'in babası Abdullah b. Abdülmuttalib de Gazze'ye Kureyş'in ticaret kervanı ile gitmiştir.¹⁸¹ Hz. Ömer'in de İslam öncesi dönemde buraya ticaret amaçlı kervan yolculuğu gerçekleştirdiği nakledilir.¹⁸² Kuşkusuz Gazze'ye gidip gelen Kureyş kervanları içerisinde en önemlisi daha önce de zikredilen H. 2 / M. 624'de Müşrikler ile Müslümanlar arasında Bedir savaşına neden olan Ebû Süfyan'ın idaresindeki Kureyş kervanı idi.¹⁸³ Bu kervan hicretin ikinci senesi Sâfer, ayında Gazze için yola çıkmış aynı senenin Ramazan ayında Mekke'ye geri dönüş yolunda Bedir'e yaklaşmıştı.¹⁸⁴

Aden'den gelerek Mekke'ye ulaştıktan sonra ikiye ayrılan ana kervan güzergâhı, Mekke'de sahil yoluna inmeden Medine istikametinde devam ettiğinde, Tebük'e ve ardından Maan'a ulaşırdı. Maan'dan Gazze istikametinde gitmeksizin kuzeye doğru devam eden güzergâh ise önce Busrâ'ya sonra da Şam topraklarına ulaşırdı.

Mekke'den ayrılıp Şam topraklarına giden ikinci ana yolun ilk durağı Medine (المدينة)'dir. Mekke'nin 350 km kuzeyinde, Kızıldeniz sahilinin ise 130 km doğusunda kalan Medine, denizden 619 metre yükseklikte bulunmakta, şehrin kuzey ve güneyi dağlar ile, doğu ve batısı ise harre denilen volkanik lav akıntılarıyla çevrelenmektedir.¹⁸⁵ Medine'nin eski adı Yesrib olup buraya ilk yerleşen Yesrib b. Vâil b. Kâyine'den dolayı bu adı aldığı iddia edilmektedir.¹⁸⁶ Medine, Batlamyus'un Coğrafya kitabında Lathrippa olarak geçmekte¹⁸⁷, aynı şekilde Bizanslı Stephanos'un *Ethnica* adlı eserinde de bu şekilde geçtiği belirtilmektedir.¹⁸⁸

¹⁷⁹ Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 200.

¹⁸⁰ İbn Hişam, I, 137; İbn Sa'd, **et-Tabakât**, I, 60.

¹⁸¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, I, 79.

¹⁸² Ahmed b. Ali b. Muhammed Ebû'l-Fazl İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe**, (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Mısır: Dâru'l-Hicr, 2008, IV, 40.

¹⁸³ Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 28.

¹⁸⁴ Mehmet Apaydın, **Siyer Kronolojisi**, İstanbul: Kuramer Yayınları, Birinci Basım, 2018, s. 86.

¹⁸⁵ Nebi Bozkurt, Musatafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", **DİA**, C. 28, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 305.

¹⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, V, 430.

¹⁸⁷ Ptolemy, s. 139.

¹⁸⁸ Bozkurt, Küçükaşçı, "Medine", C. 28, s. 305.

Medine Şehri tarihsel olarak önce Amâlika kavminin, ardından Babil Kralı Buhtunnâsır'ın Kudüs işgali sonrasında Medine'ye göç eden ve buraya yerleşen Yahudi topluluklarının kontrolüne geçmiş sonrasında da M.S. V. asırda meydana gelen Arim Seli'nin akabinde gelip yerleşen Evs ve Hazrec kabilelerinin görece idaresine geçmişti.¹⁸⁹ Risâlet dönemi öncesi Medine'de Hz. Peygamber'in hicretine kadar tek bir idareden söz etmek pek mümkün olmamış, daha çok mahalli idareler söz konusu olmuştur.¹⁹⁰ Evs ve Hazrec dönemi ile başlayan süreçten sonra Hicret ile birlikte ilk defa Medine'nin yönetiminin tek bir otoritenin denetimi altına girdiği söylenebilir.

Medine ekonomisi tarım ve ticaret üzerine kuruluydu. Mekke'ye kıyasla daha ılıman sayılabilecek iklime sahip, Hicaz'daki yağış alan bölgeler içerisinde yer alan Medine, yer altı su kaynakları ve akarsularının bulunması nedeniyle tarım için elverişli arazilere sahipti.¹⁹¹ Şehrin kervan yolları üzerinde olması¹⁹² ticari hareketliliğin içerisinde yer almasını sağlamakta, ayrıca sahip olduğu çarşı ve pazarları da bu ticari hareketlilik ile elde edilen gelir seviyesini daha da arttırmaktaydı. Nitekim Vâkıdî, İslam öncesi ve Hz. Peygamber döneminde Nabatî tüccarların, Medine'ye kervanlarla gelerek burada un ve zeytinyağı ticareti yaptıklarını nakleder.¹⁹³ Hatta Medine'de Nabatilere ait *Sûku'n-Nebî* (سوق النبيط) adında bir pazar da kurulmaktaydı.¹⁹⁴ Bu Pazar dışında şehirde çok sayıda farklı çarşı ve pazar da kuruluyordu.¹⁹⁵

Medine'den sonra Şam'a giden kervanların bir sonraki güzergâh noktası Hayber (خير) dir. Hayber, Medine'nin 150 km kuzeyinde, çevresinde volkanik topraklar bulunan bir vadide kurulmuş yerleşim yeridir.¹⁹⁶ Yâkut el-Hamevî, Hayber isminin burada yaşayan Yahudilerin dilinde kale anlamına geldiğini zikreder. Buraya şehirde yer alan pek çok kaleden dolayı bu isim verilmiştir. Başka bir rivayet ise şehrin ismini, kurucusu sayılan Hayber b. Kâniye b. Mehlâil'den aldığını belirtir.¹⁹⁷ Şehir yönetimi, Hz. Ömer'in

¹⁸⁹ Bozkurt, Küçükaşçı, "Medine", C. 28, s. 305.

¹⁹⁰ Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, (çev. Salih Tuğ), Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2003, II, 1071.

¹⁹¹ Bozkurt, Küçükaşçı, "Medine", C. 28, s. 309, 310.

¹⁹² Mahmut Kelpetin, "İslam Öncesi Medine", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 52, Haziran 2017, ss. 95-113, s. 100.

¹⁹³ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, III, 989.

¹⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce (ö. 273/887), **Sünenü İbn Mâce**, (nşr. Heyet), Dârü't-Te'sîl, 2015, II, 426;

¹⁹⁵ Baysa, s. 85.

¹⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, II, s. 409; Muhammed Hamidullah, "Hayber", **DİA**, C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 20.

¹⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, II, 409, 410.

hilafeti döneminde bölgeden sürülünceye değin Yahudilerin elinde kalmıştır.¹⁹⁸ Şehir kervan yolu üzerinde bulunması nedeniyle ticarete açık bir pozisyondaydı. Bölgede şarap, bal, meyve – sebze, ziynet eşyaları, köle, silah ve hayvan ticareti yapılırdı.¹⁹⁹ Şehirdeki kervan trafiğini arttıran bir diğer unsur da Muharrem ayının 10. Günü ile 30. Günü arasında kurulan Netât panayırıdır.²⁰⁰ Arabistan’ın çeşitli bölgeleri ile Suriye, Filistin ve Irak topraklarından bu panayıra gelen kervanlar olduğu nakledilmiştir.²⁰¹

Kervan yolu güzergâhı üzerinde Hayber’i geçtikten sonraki bir diğer önemli durak Teymâ (تيماء) dır. Hayber’in yaklaşık kuşbakışı olarak 225 km kuzeyinde, Hz. Sâlih peygamberin kendilerine gönderildiği Semûd Kavminin yaşadığı Hicr (diğer adıyla Medâinü Sâlih) bölgesinden²⁰² 110 km, Medine’den ise yaklaşık 400 km uzaklıktadır.²⁰³ M.Ö. VI. yüzyıla ait tabletlerdeki çivi yazılarında önemli bir ticaret şehri olarak geçen şehir, özellikle Bâbil Krallı Nabonidus döneminde ülkenin başkenti ilan edilmiş ve böylece daha meşhur bir yerleşim ve ticaret merkezi haline gelmiştir.²⁰⁴ Ahd-i Atîk’te bir çok yerde “Teman” adıyla geçen²⁰⁵ Teymâ, Yahudilerin Arabistan sınırları içerisinde yaşadıkları en önemli şehirlerden birisi olmuştur.²⁰⁶ Hz. Peygamber’in çocukluk yıllarında amcası Ebû Tâlib ile birlikte Şam’a gitmek için kervan yolculuğu yaptıkları ve Teymâ’ya geldiklerinde burada konaklamak üzere durdukları nakledilir.²⁰⁷

Tebük (تبوك), Teymâ’yı geçtikten sonraki bir diğer önemli kervan güzergâhıdır. Tebük, Medine’ye 700 km, Teymâ’ya ise yaklaşık 250 km mesafede bulunmaktadır²⁰⁸ Tebük, Ebû’l-Fidâ (ö. 732/1331)’ya göre Şam toprakları içerisinde yer alırken²⁰⁹ Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1129) ise bölgeyi Hicaz’dan sayar.²¹⁰ Batlamyus’un eserinde *Thapava*

¹⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805), **el-Asl**, (nşr. Muhammed Boynukalın), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012, IX, s. 515;

¹⁹⁹ Hamidullah, “Hayber”, C. 17, s. 20.

²⁰⁰ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 268.

²⁰¹ Hamidullah, “Hayber”, C. 17, s. 20.

²⁰² Hicr bölgesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Ömer Faruk Harman, “Hicr”, **DİA**, C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 454-455.

²⁰³ Elnure Azizova, “Teymâ”, **DİA**, C. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 53.

²⁰⁴ Cevâd Ali, XVIII, 340.

²⁰⁵ Yeremya 49/7,19; Hezekiel 25/13; Amos 1/12.

²⁰⁶ Cevâd Ali, XII, 104.

²⁰⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742), **el-Megâzî en-Nebeviyye**, (nşr. Süheyl Zekkâr), Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1981, s. 40. Bu yolculuk hakkındaki detaylar ve tartışmalar *Arabistan’da Kervancılığın Tarihi Seyri* bölümünde daha detaylı incelenecektir.

²⁰⁸ Casim Avcı, “Tebük”, **DİA**, C. 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, s. 227.

²⁰⁹ Ebû’l-Fidâ el-Melikü’l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Ali (732/1331), **Takvîmü’l-Büldân**, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 2006, s. 85.

²¹⁰ Yâkût el-Hamevî, II, 14, 219.

adıyla bahsettiği yerin²¹¹ Tebük olduğu düşünülmektedir.²¹² Bu şehir H. 9/M. 630 yılında bölgenin adıyla anılan Tebük Gazvesinin gerçekleştiği yerdir. Bu gazvede, Medine’de bulunan Müslümanlar Bizanslıların kendilerine saldıracağı haberini almışlar ve bunun üzerine Hz. Peygamber kumandasında bir ordu oluşturarak Tebük’e kadar gelmişlerdi. Ancak burada Bizans ordusu ile karşılaşmadığı için herhangi bir çatışma olmadan geri dönmüştür.²¹³

Tebük’ün akabinde kervan güzergâhı tekrar Maan’a bağlanmakta buradan ise Kuzeybatı istikametinde devam eden yol Gazze’ye ulaşırken Kuzeyden devam eden yol Şam’a ulaşana kadar üç önemli güzergâh noktasından geçerdi. Bu güzergâh noktalarından ilki Deyr Eyyûb Panayırı, ikincisi Busrâ Şehri ve Panayırı, üçüncüsü ise Ezriât Panayırıdır.

Maan’ı geçtikten sonra Şam’a doğru giden ana yol üzerinde bulunan Deyr Eyyûb (دير أيوب) Panayırı, Şam’ın eteklerinde kurulan ilk panayırdır.²¹⁴ Mekke’nin etrafındaki panayırların bitmesinden sonra kurulan²¹⁵ Deyr Eyyûb panayırı yedi gün sürerdi.²¹⁶ Yâkût el-Hamevî, buranın Şam’ın Havrân bölgesine bağlı bir köy olduğunu ve ismini Eyyûb (as.)’den aldığını belirtir.²¹⁷

Deyru Eyyûb Panayırının bitiminden sonraki ikinci güzergâh noktası olan Busrâ (بصرى) Şehri, Maan’a ortalama 270 km, Şam’a ise 110 km kuşbakışı mesafede bulunur. Bugünkü Suriye topraklarının güneyinde yer alan şehirden, ilk defa, Mısır Firavunu III. Tutmosis (M.Ö. 1504-1450)’in döneminde oluşturulmuş şehirler listesinde *Buzruna* adı ile bahsedilir. Nabatîlerin Petra’yı kaybettikten sonra ikinci başkenti olan Busrâ, M.S. 106 yılında Romalıların eline geçmiştir. Busrâ, Marcus Aurelius (M.S. 161-180) döneminde güvenlik, idare ve vergi konusunda atılan yeni adımlar ve düzenlemeler ile birlikte ticari, Büyük Konstantinos’un (M.S. 306-337) döneminde ise Arabistan’ın başpiskoposluğunun merkezi yapılarak dini bir önem kazanmıştır.²¹⁸ Romalıların bu

²¹¹ Ptolemy, s. 139.

²¹² Avcı, “Tebük”, C. 40, s. 227.

²¹³ Detaylı bilgi için bkz: İsmail Yiğit, “Tebük Gazvesi”, *DİA*, C. 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, ss. 228-230.

²¹⁴ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî (ö. 421/1030), *el-Ezmine ve’l-Emkine*, Beyrut: Dârü’l-Kütûbi’l-İlmiyye, 1997, s. 388.

²¹⁵ Baysa, s. 87.

²¹⁶ Ebû’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Birûnî (ö. 453/1061), *el-Âsârü’l-Bâkiye*, (nşr. C. Eduard Sachau), Leipzig: Chronologie Orientalischer Völker, 1878, s. 260.

²¹⁷ Yâkût el-Hamevî, II, 499.

²¹⁸ Mustafa Fayda, “Busrâ”, *DİA*, C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 470.

şehre gösterdiği önemin nedeni bölgeler arası kervancılık faaliyetlerinde bir geçiş noktası olmasıdır. Nitekim Aden'den gelen ana kervan güzergâhı haricinde, buraya Mısır'dan, Suriye'den, Anadolu'dan ve Irak topraklarından bağlanan farklı ana ve tali yollar da bulunmaktadır. Ayrıca burada şehir dışından gelen tüccarların mallarını satabilecekleri bir panayır kurulduğu da nakledilir.²¹⁹

Busrâ, İslam öncesi dönemde Arapların ticaret yapmak üzere çok sık uğradıkları yerlerden birisi idi.²²⁰ Risâlet öncesinde Hz. Peygamber'in de buraya geldiğine dair iki farklı rivayet bulunur. Rivayetlerden ilki daha önce de ifade ettiğimiz üzere Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib ile birlikte çıktıkları Şam yolculuklarından bahseder. İlgili rivayete göre bu seferki durak noktası Teymâ değil Busrâ'dır.²²¹ İkinci rivayet ise Hz. Peygamber'in, gençlik yıllarında iken Hz. Hatice'ye ait ticaret kervanının başında Busrâ'ya geldiğini anlatır.²²² Hz. Peygamber'in bu bölgeye yaptığı kervan yolculukları *Arabistan'da Kervancılığın Tarihi Seyri* başlıklı bölümde daha detaylı bir şekilde incelenecektir.

Busrâ'nın batısında, buraya 41 km uzaklıkta ve Akdeniz'e daha yakın bir mevkide kurulan Ezriât (أذرعات) Panayır'ı kervanların Şam'a ulaşmadan önceki son önemli güzergâh noktası olup, bu panayır günümüzde Suriye topraklarında yer alan Der'a bölgesinde kurulurdu.²²³ Busrâ ile birlikte, Şam toprakları içerisinde Hicaz'a en yakın yerde kurulan bu panayır²²⁴ bölgede kurulan en uzun süreli panayırdır.²²⁵ Burada özellikle içkinin çok meşhur olduğu belirtilir.²²⁶ Bu panayırın İslam öncesi dönemlerde Romalıların kontrolü altında olduğu bilinmektedir.²²⁷

Aden'den başlayan ana kervan güzergâhının son durağı Şam (الشام) şehridir. Suriye'nin güneybatısında kalan Şam, Antilübnan dağlarının doğusunda, Bâdiyetüşşâm çölü içerisindeki Gûta vahasında kurulmuştur.²²⁸ Şam, Akdeniz'in yaklaşık 100 km

²¹⁹ el-Hasen b. Ahmed el-Mehlebî (ö. 380/990), *Kitâbü'l-Azîzî (el-Mesâlik ve'l-Memâlik)*, (nşr. Teysîr Halef), Dimeşk: Telviye, 2006, s. 68.

²²⁰ Aladie, s. 131.

²²¹ İbn İshak, *es-Sîre*, s. 73, 74.

²²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. I, s. 130.

²²³ Baysa, s. 88.

²²⁴ Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrizî (ö. 845/1442), *İmtâü'l-Esmâ*, (nşr. Muhammed Abdülhamid en-Nemîsî), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999, XIV, 166.

²²⁵ Merzûkî, s. 388.

²²⁶ Yâkût el-Hamevî, I, 130.

²²⁷ Aladie, s. 129.

²²⁸ Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, C. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s. 311.

doğusunda, Mekke'ye ortalama 1400 km, Aden'e ise yaklaşık 2500 km'lik kuşbakışı bir uzaklıkta yer alır. Şam kelimesi, bir şehri ifade etmesinin yanı sıra bugünkü Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün topraklarını içerisine alan geniş bir bölgenin adı olarak da kullanılır. Şehrin bilinen bir diğer adı da Dımaşk (دمشق)'tır.²²⁹ Verimli toprakları olması ve su sıkıntısı çekilmemesinden dolayı Şam, insanlar için önemli bir yaşam alanı sunmuş ve zamanla büyük bir metropol haline gelecek kadar gelişmiştir.²³⁰

Hız. Nuh'un oğlu Sâın tarafından kurulduğu ve Hız. İbrahim'in burada doğduğu iddia edilen Şam'ın, yapılan arkeolojik kazılar neticesinde tarihi geçmişinin milattan önce 4000'lere ulaştığı belirtilir.²³¹ Tarihi kayıtlarda ilk defa Mısır Firavunu III. Tutmosis (M.Ö. 1504-1450)'in şehirler listesinde adı geçen Şam sırayla Asurlular, Babil Krallđı, Ahemeniş İmparatorluğu, Yunanlılar akabinde Romalılar ve onun devamı olan Bizanslılar tarafından yönetilmiştir. Hız. Peygamber dönemine kadar şehir kısa bir süreliğine Sâsânîlerin hakimiyetine geçmişse de Bizans Kralı Herakleios (M.S. 610-641) tarafından tekrar Bizans hakimiyetine dahil edilmiştir.²³²

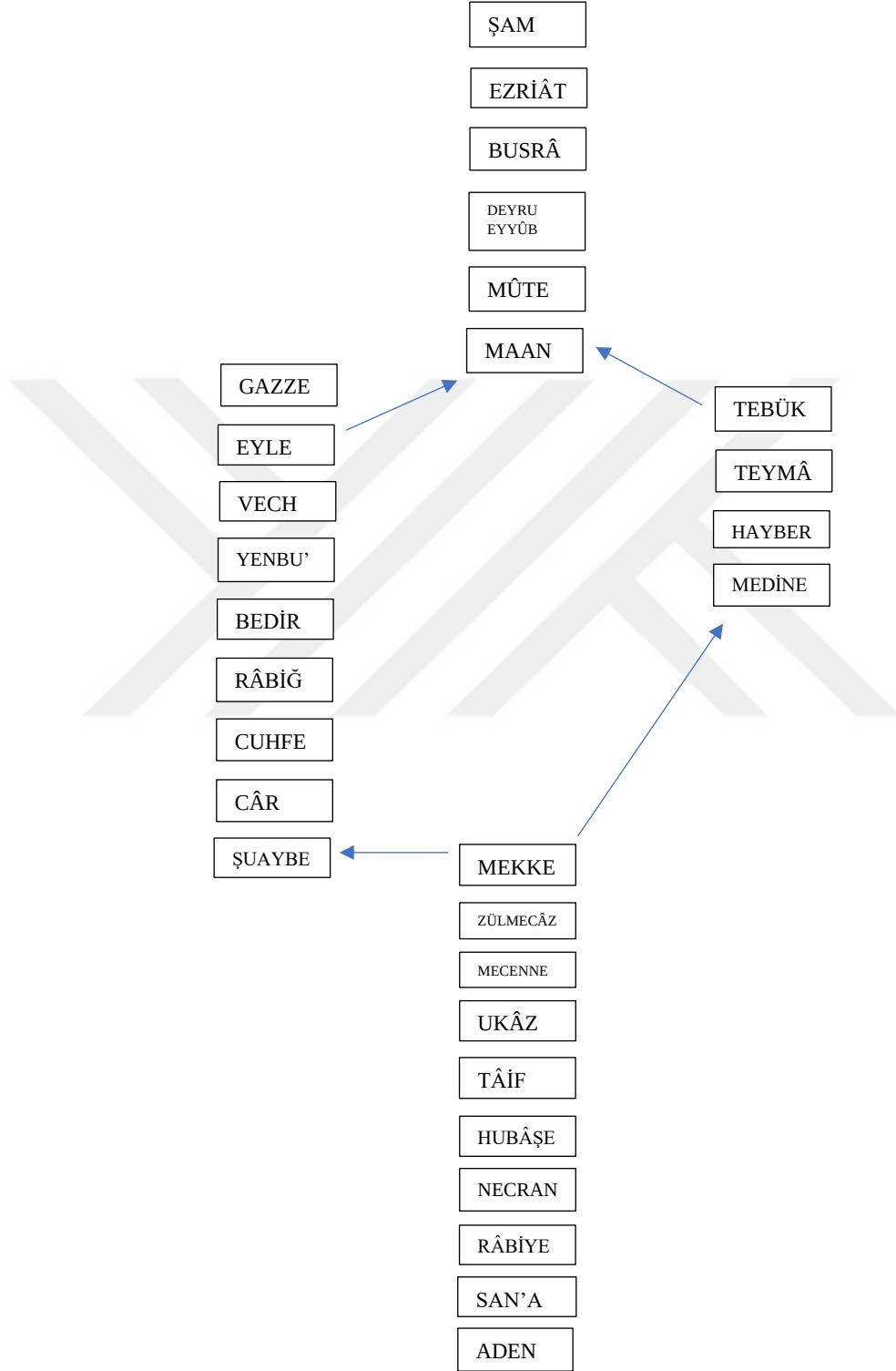
²²⁹ Tomar, "Şam", C. 38, s. 311.

²³⁰ Nikita Elisseeff, "Dimashk", *EI*², Leiden: E. J. Brill, 1962, Vol. 2, s. 278.

²³¹ Tomar, "Şam", C. 38, s. 311.

²³² Şam'ın Hız. Peygamber dönemine kadarki siyasi tarihi ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Elisseeff, Vol. 2, s. 278-280

Şekil 1: Ana Güzergâhlar

2.2. Tali Güzergâhlar

Arabistan'da kervanların, yukarıda zikredilen ana kervan yolu güzergâhının dışında pek çok tali güzergâhları bulunmaktadır. Bu tali yolları kaynaklarda bulabildiğimiz kadarıyla altı ayrı güzergâha ayırmak mümkündür. Bu güzergâhlar tali olmaları hasebiyle daha özet bir şekilde ele alınacaktır. Ayrıca bu tali güzergâhları birbirlerine bağlayan ara yollar da bulunmaktadır.

Kervanların kullandıkları bu tali güzergâhların ilki Aden'den başlayarak Kızıldeniz Sahili üzerinden Şuaybe'ye ulaşan güzergâhtır. Bu güzergâh üzerindeki ilk durak Muha (المخا)'dır. Muha, Yemen'e bağlı bir liman şehri olup Kızıldeniz sahilinde yer alır. Aden ile Muha arasındaki mesafe kuşbakışı 200 km'dir. Bu liman şehrinin tarihi geçmişinin M.Ö. 300-250 yıllarına kadar uzandığı bilinmekte, Mısırlılar, Yunanlılar gibi farklı milletlere ait gemilerin buraya demir attıkları ifade edilmektedir.²³³ Bu durum şehirde ticarî hareketliliği arttırmış böylece kervan güzergâhının buradan geçmesinde etkili olmuştur.

Muha'nın akabinde sahil yolunu takip eden kervanlar, Zebîd (زَبِيد)'e uğrarlardı. Yemen'in önemli yerleşim yerlerinden birisi olan Zebîd, Kızıldeniz'e 25 km uzaklıkta, verimli bir arazinin üzerinde kurulmuş bir şehirdir.²³⁴ Zebîd, Muha'dan 100 km Aden'den ise 250 km kuşbakışı uzaklıktadır. Belâzûrî, Hz. Peygamber'in buraya Ebû Mûsa el-Eş'arî'yi vali tayin ettiğini nakleder.²³⁵ Bu rivayet, Zebîd'in başına bir vali atanacak kadar önem taşıyan bir şehir olmasını göstermesi açısından dikkate değerdir.²³⁶ Zebîd'den sonra sahil yolu boyunca devam eden kervan güzergâhı, bugün Asîr (عسير) bölgesinin güneyinde bulunan²³⁷ Cîzân (جيزان) vadisini geçip, Mekke'ye gelen hacıların mîkât yeri olan Yelemlem (يلملم)'e ulaşmadan bir önceki durak noktası sayılan²³⁸ Leys (الليث)'i de aşarak bu güzergâhın son durağı olan Şuaybe'ye ulaşır.

Tali güzergâhların ikincisi bugün Suudi Arabistan'ın Basra Körfezine bakan limanı olan Katîf'ten başlar. Bu güzergâh güneye doğru Körfez sahili boyunca

²³³ Utku, s. 439-441.

²³⁴ Cengiz Tomar, "Zebîd", *DİA*, C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 165.

²³⁵ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûrî (ö. 279/892-93), *Ensâbü'l-Eşrâf*, (nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996, I, 529.

²³⁶ Utku, s. 445.

²³⁷ Mustafa L. Bilge, "Cîzân", *DİA*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 35.

²³⁸ Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbîh (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1889, s. 149.

ilerleyerek, Umman'da yer alan Maskat'a kadar uzanır, buradan da Güney Arabistan sahili üzerinden devam ederek er-Râbiye panayırının kurulduğu bölgede son bulurdu. Bu güzergâhın ilk durağı olan Katîf (قطيف) şehri, aynı zamanda bir liman olması hasebiyle deniz üzerinden gelen ticari gemilerin de demir attığı bir yerdir. Tarih boyunca Doğu Arabistan bölgesinde yer alan en önemli ticaret şehri olan²³⁹ Katîf, Yâkut el-Hamevî'nin belirttiğine göre Bahreyn topraklarında yer almakta ve burada İslamiyet öncesinde Abdülkays kabilesi yaşamaktaydı.²⁴⁰

Katîf'ten güney istikametinde devam eden kervanlar ilk olarak Muşakkar (مشقر) Panayırına uğrarlardı. Bu panayır, Katîf'e yaklaşık kuşbakışı 140 km mesafede Suudi Arabistan'ın bugünkü el-Hüfûf (الهوف) şehri yakınlarında²⁴¹ kurulurdu. Muşakkar Panayır, Cemaziyelahir ayının başından başlayarak ayın sonuna kadar devam ederdi. İbn Habîb, bu panayıra Sâsânîlerin gemilerle gelerek ticaret yaptıklarından bahseder. Ayrıca bölgede Temîm ve Abdülkays kabilelerinin yaşadıkları ancak panayırın idaresinin Sâsânîler tarafından Temim kabilesine verildiği belirtilir.²⁴² Ahmed b. Hanbel'de geçen bir rivayete göre Hz. Peygamber, Peygamberlik öncesi dönemde Muşakkar'da bulunmuştur.²⁴³

Muşakkar Panayırını geçtikten sonra Uman bölgesine doğru yol alan kervanlar burada da iki önemli panayıra uğrarlardı. Bu iki panayır Suhar (صحر) ve Debâ (دبا) panayırlarıdır. Suhar panayır, Muşakkar Panayırının bitmesinden sonra Recep ayının ilk gününde kurulur ve bir rivayete göre beş gün başka bir rivayete göre yirmi gün devam ederdi. Bu panayırda kabile güvencesi bulunmadığından buraya gelen kervanlar kendi güvenliklerini kendileri sağlardı. Debâ Panayır, ise Suhar panayırının akabinde Recep ayının son günü, Arabistan'ın Hürmüz Boğazına yakın kısmında, Uman Denizi sahilinde kurulurdu. Debâ Panayırının kurulduğu yer aynı zamanda bir liman olup buraya Çin'den Hindistan'dan ve diğer coğrafyalardan tüccarlar gelip ticaret yaparlardı. Uman bölgesinde bulunan bu iki panayıra gelen tüccarlardan, bölgenin Kralı sayılan el-Cülendî b. el-

²³⁹ Mustafa L. Bilge, "Katîf", *DİA*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 44.

²⁴⁰ Yâkut el-Hamevî, IV, 378.

²⁴¹ Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber'in İslam Öncesi Seyahatleri", (çev. Abdullah Aydın), *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Ankara, 1980, ss. 327-345, s. 327.

²⁴² İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 265. Merzûkî, s. 383.

²⁴³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel (ö. 241/856), *el-Müsned*, (nşr. Heyet), Kahîre: Cem'iyetü'l-Meknez, 2010, V, 3104: "فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاسْتَوَى قَاعًا وَقَبَضَ رَجُلُهُ هَا هُنَا يَا أَشَجُّ فَقَعَدَ عَنْ يَمِينِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرَحَّبَ بِهِ وَالْطُّفَةُ وَسَأَلَهُ عَنْ: "بَلَادِهِ وَسَمَّى لَهُ قَرْيَةً قَرْيَةَ الصَّغَا وَالْمَشْقَرِ وَغَيْرَ ذَلِكَ مِنْ قُرَى هَجَرَ فَقَالَ أَبِي وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ لَأَنْتَ أَعْلَمُ بِأَسْمَاءِ قُرَانَا مِنَّا فَقَالَ إِنِّي قَدْ وَطَنْتُ بِلَادَكُمْ وَفُسِّحَ لِي فِيهَا".

Müstekbir vergi toplardı.²⁴⁴ el-Hüfûf ile Suhar arasında yaklaşık 720 kilometreden biraz daha fazla bir mesafe bulunmakta, Suhar ve Debâ arasında ise yaklaşık 150 km'lik bir kuşbakışı mesafe bulunmaktadır.

Debâ sonrasında kervan güzergâhı Uman Sultanlığının başkenti olan Maskat (مسقط)'tan²⁴⁵ geçerek Güney Arabistan sahiline iner. Güneye indikten sonraki yol boyunca ilk önemli durak noktası Zafâr (ظفار)'dır. Debâ ile Zafâr arasında 1000 km'ye yakın bir kuşbakışı mesafe bulunmaktadır. Günümüzde Uman'ın güney vilayetinin adı olan Zafâr, Güney Arabistan sahillerinde deniz ticaretinin yapıldığı en önemli şehirlerden birisi idi.²⁴⁶

Zafâr'dan sonra kervan güzergâhı er-Râbiye'ye ulaşmadan önce Şıhr (شحر) Panayırının kurulduğu Mehre (مهرة)'den geçer. Mehre, Yemen'de Umman Denizine sınır bir sahil şehridir. İslam Öncesi dönemde bu şehir Mainlilerin (M.Ö. 1400-700) deniz ticaretinde bir limanı olarak kullanılmış²⁴⁷, Kindeliler döneminde ise bu kabilenin yaşadığı bir yurt haline gelmiştir.²⁴⁸ Bu şehrin ticaret yeri olan Şıhr panayırı, Hûd (as.)'ın kabrinin bulunduğu inanılan dağın eteklerinde kurulurdu. Şaban ayının ortasında kurulan bu panayıra gelen tüccarlardan herhangi bir vergi alınmaz, panayıra gelenler Benî Muharib b. Herb kabilesinin koruması altında bulunurlardı.²⁴⁹ Merzûkî burada deri, kumaş, tütün, reçine gibi ürünlerin ticaretinin yapıldığından bahseder.²⁵⁰ Şıhr'den sonra kervan güzergâhı, Ana güzergâh üzerinde bulunan er-Râbiye panayırına ulaşırdı.

Üçüncü tali kervan güzergâhı Necran'dan başlayarak Katîf'e ulaşan güzergâhtır. Bu güzergâh boyunca Rub'ulhâlî Çölünden geçildiğinden dolayı iki güzergâh noktası olan şehrin arasında çok önemli yerleşim yerleri bulunmamaktadır. Necran ile Katîf arasında zikredilmeye değer iki önemli kervan güzergâh noktası vardır. Bu güzergâh üzerinde ilk önemli nokta Karyetü'l-Fâv (قرية الفاء)'dır. Necran'a kuşbakışı yaklaşık 260 km uzaklıkta bulunan Karyetü'l-Fâv, Devâsir Vadisi ile Tuvayk dağının kesiştiği yerde

²⁴⁴ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 265, 266; Merzûkî, s. 383.

²⁴⁵ Maskat şehrinin tarihi hakkında Portekiz işgali (1507) öncesine kadar kayda değer bir şey olmadığı belirtilir. Bkz: Mustafa L. Bilge, "Maskat", **DİA**, C. 28, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 77.

²⁴⁶ Günaltay, s. 162.

²⁴⁷ Çağatay, s. 9.

²⁴⁸ Günaltay, s. 223.

²⁴⁹ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266.

²⁵⁰ Merzûkî, s. 384.

bölgeye ismini veren Fav vadisinin güneyinde yer alır.²⁵¹ Sebe, Mâin, Kataban, Hadramevt ve Himyer gibi çeşitli yerlerden gelen kervanlar için burası önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu şehrin kadim bir geçmişe sahip olduğu, yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkan çok eski çağlardan kalma saraylar, kuyular, çarşılar, su depoları ve yazıtlar sayesinde anlaşılmış ve neticesinde buranın Arap medeniyeti açısından zengin ve müreffeh bir şehir olduğu sonucuna varılmıştır.²⁵²

Karyetü'l-Fav'dan sonra Katîf'e kadar giden kervan yolunun ikinci güzergâh noktası Yemâme bölgesinde bulunan Hacr (حجر اليمامة) şehri ve panayırıdır. İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210), Yemâme'nin en büyük şehrinin Hacr olduğunu belirtir.²⁵³ Burada kurulan panayır Muharrem ayının onuncu günü başlayıp ayın sonuna kadar devam ederdi.²⁵⁴

Dördüncü tali kervan güzergâhı Mekke'den başlar, Necid bölgesini geçerek Kuzeydoğu istikametinde, Basra Körfezinin en kuzeyinde bulunan yerleşim yeri olan Übülle (أبلة)'ye ulaşır. Bu güzergâhı daha çok Mekke'den Irak topraklarına gitmek isteyen kervanlar kullanmışlardır. Mekke'yi geçtikten sonra bu güzergâhı kullanan kervanların ilk önemli durağı Karede (القردة)'dir. Burası, İslam Döneminde H. 3/M. 624 yılında Hz. Peygamber'in Zeyd b. Hârise komutasında gönderdiği bir birlik ile Irak yolu üzerinden Suriye'ye gitmeyi amaçlayan Kureyş Kervanını ele geçirdikleri yerin adıdır.²⁵⁵ Kureyş Kervanı ile Müslüman birlikleri arasında geçen bu çarpışmanın adı bölgeye nispetle Karede Seriyeye'si olarak anılır. Karede'nin Necid bölgesinde Rebeze ile Ğamre arasında bir su yeri olduğu belirtilir.²⁵⁶ Buna göre Karede, kervanların bir dinlenme yeri olmalıdır.

Karede'den sonra kervanlar, Necid ve Irak taraflarından gelen hacıların ihrama girdikleri mîkât noktaları olan²⁵⁷ Zâtürk ve Karnülmenâzil yakınlarından geçerek, Merrân (مران)'a oradan Cedîle (جديلة)'ye ve Übülle'ye ulaşmadan önceki son durak olan Hufeyr (الخفير)'e ulaşırlar. Mekke ile Übülle arasında bulunan güzergâhın uzunluğu kuşbakışı olarak 1500 km'den biraz daha fazladır.

²⁵¹ Ömer Aras, "İslam Öncesinden Hz. Muhammed'in (s) Vefatına Kadar Kinde Kabilesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, 2015), s. 25, 26.

²⁵² Şehir hakkında detaylı bilgi için bkz: Ömer Aras, s.25, 95, 96.

²⁵³ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210), *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, (nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Ranâhî), Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979, V, 300.

²⁵⁴ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 268.

²⁵⁵ İbn İshak, *es-Sîre*, s. 315; Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 197,198.

²⁵⁶ İbn Hişam, II, 50; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 32.

²⁵⁷ Salim Ögüt, "Mîkât", *DİA*, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, s. 48.

Arabistan'da kervanların kullandıkları tali güzergâhların beşincisi Medine'den Hîre'ye giden kervan güzergâhıdır. Medine ile Hîre hattı arasındaki toplam kuşbakışı mesafe yaklaşık 1000 km'dir. Bu istikamette giden kervanlar ilk olarak Medine'ye 150 km mesafede küçük bir Yahudi köyü olan²⁵⁸ Fedek (فدك)'ten geçerler. Fedek'ten sonra gelen güzergâh noktası Şemmer Dağları eteklerinde kurulmuş bir kasaba olan Hâil (حائل)'dir.²⁵⁹ Burası Tay Kabilesinin yaşadığı bölgelerden birisi idi.²⁶⁰ Hâil'in akabinde güzergâh Zûkâr (زوكار) mevki yakınlarından geçerek Hîre (الحيرة)'ye ulaşır. Zûkâr, Sevâd-ı Irak denilen bölgenin sınırında yer alır.²⁶¹ Hîre ise, bugünkü Irak'ın Necef ilinin sınırları içerisinde, Fırat nehrinin yanında bulunan ovada kurulmuş bir şehirdir. Şehir, Lahmîler'in başkenti olduğu dönemde (III.-VII. yy.'lar) önemli bir ticaret merkezi olarak gün yüzüne çıkmıştır.²⁶² Bu şehirde ayrıca her yıl düzenli olarak panayır kurulur ve buraya, Suriye, Arabistan, İran ve Hint'ten ticaret kervanları gelirdi.²⁶³ Burada kurulan panayırın tarihi ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır.²⁶⁴

Bu başlık altında ele alınacak son tali güzergâh Teymâ'dan Dûmetü'l-Cendel'e (دومة الجندل) gitmekte oradan da ana güzergâh noktası olan Busrâ'ya ulaşmaktadır. Dûmetü'l-Cendel, Teymâ'nın yaklaşık 250 km kuzeydoğusunda, bugün Suudi Arabistan'ın Cevf bölgesinde yer almaktadır.²⁶⁵ Arabistan'dan buraya gelen ana ve tali yollar dışında Irak ve Suriye'den gelen farklı yollar da bulunmaktadır.²⁶⁶ Ayrıca burada çok önemli bir panayır da kurulurdu. Rebiülevvel ayının başından ortasına kadar devam eden ve sorumluluğu Cediletü Tayy ve Kelb kabilelerine ait olan Dûmetü'l-Cendel panayırında²⁶⁷, şiir meclisleri kurulur, cariyeler getirilerek fuhşa zorlanırlardı.²⁶⁸

²⁵⁸ Hüseyin Algül, "Fedek", *DİA*, C. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 294.

²⁵⁹ J. Mandaville, "Hâyil or Hâil", *EI*², Vol. 3, Leiden: E. J. Brill, 1966, s. 326.

²⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, II, 493.

²⁶¹ Bekrî, III, 1042.

²⁶² Hüseyin Ali ed-Dâkûkî, "Hîre", *DİA*, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 122.

²⁶³ ed-Dâkûkî, C. 18, s.122, 123.

²⁶⁴ Baysa, s. 91.

²⁶⁵ Ahmet Güner, "Dûmetülcendel", *DİA*, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 1.

²⁶⁶ Baysa, s. 89.

²⁶⁷ Merzûkî, s. 382.

²⁶⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 264.

	ADEN	KATÎF	NECRAN	MEKKE
	MUHA	MUŞAKKAR	KARYETÜ'L-FÂV	KAREDE
	ZEBÎD	DEBÂ	HACR	MERRÂN
	CİZAN	MASKAT	MÜŞAKKAR	CEDÎLE
	YELEMLEM	ZAFÂR	KATÎF	HUFEYR
	LEYS	MEHRE/ŞIHR		ÛBÛLLE
	ŞUAYBE	RÂBİYE		

	MEDİNE	TEYMÂ
	FEDEK	DÛMETÜ' L-CENDEL
	HÂİL	BUSRÂ
	ZÛKÂR	
	HÎRE	

3.1. Arabistan'da Kervancılığın Ortaya Çıkışı

40

Arabistan'da denizcilik bilinmekle beraber bu faaliyeti zorlaştıran bazı coğrafi nedenler bulunmaktadır. Örneğin Kızıldeniz'e bakan Batı Arap sahillerinin tabanını kaplayan ve bu nedenle gemilerin yaklaşmasını zorlaştıran mercan kayalıkları bölgede gemi ile güvenli yolculuk yapmayı oldukça güçleştirmektedir.²⁶⁹ Yine Arabistan'da denizciliği zorlaştıran bir diğer unsur bölgenin kurak bir iklime sahip olmasından dolayı bitki örtüsünün daha çok çalılık ve dikenli ağaçlardan oluşmasıdır.²⁷⁰ Bu cılız bitki örtüsü nedeniyle, ahşap işçiliğinin gelişmesi zayıf kalmış nihayetinde de gemi üretimi güç hale gelmiştir. Gemiciliğin özellikle bazı bölgelerde zayıfladığı, Mekke'de yaşanan zulüm dolayısıyla Habeşistan'a hicret eden Müslümanların Habeş kıyılarına yine Habeşlilere ait olan küçük gemilerle geçmelerinden anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, Kureyşliler, kervanları Müslümanlar tarafından engellenirken mallarını Batı Arabistan Kıyılarından gemilerle geçirmeyi düşünmemişlerdir.²⁷¹ Bunun nedeni yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bazı bölgelerde denizciliğin çok gelişmemiş olmasından kaynaklanır.

Arabistan'da hava sıcaklığının genel olarak yazları 50 derecelere ulaşması, gece ve sabah arasındaki sıcaklık farklarının fazla olması,²⁷² yağışların ve yeraltı su kaynaklarının azlığı²⁷³ -öyle ki Rub'u'l-Halî bölgesine yıllarca yağmur yağmadığı görülür-²⁷⁴, ve iklime bağlı olarak bölgede tarımın yeterince gelişmemesi, bunun yerine kuru havalara dayanabilen küçük bodur ağaçların, çalıkların yetişmesi²⁷⁵ gibi nedenler, kervancılık faaliyetlerini bölgenin en önemli geçinme kaynağı olacak bir şekilde hayatın temel gerekliliklerinden birisi haline getirmiştir.

Arabistan'daki siyasi durumun iyiye ya da kötüye gitmesi de kervancılık faaliyetlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Nitekim İslam öncesi dönemde bölgede var olan kabileler arası mücadeleler ve asabiyet kervan faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Zira kervanların, geçtikleri güzergâhlarda bulunan kabileler tarafından her an bir saldırı tehdidi altında bulunmaları güvensizlik sorunu oluşturmaktadır. Bu güvensizlik sorunu, Hz. Peygamber'in dedelerinden Hâşim b. Abdümenâf ve onun kardeşleri döneminde gerçekleştirilen antlaşmalar ile belirli ölçüde çözülürken, Hz. Peygamber'in Medine'de

²⁶⁹ Cevâd Ali, I, 142.

²⁷⁰ Arabistan'ın iklim ve bitki örtüsü ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Büyükçoşkun, C. 3, s. 250, 251.

²⁷¹ Utku, s. 116, 118.

²⁷² Utku, s. 85.

²⁷³ Büyükçoşkun, C. 3, s. 250.

²⁷⁴ Büyükçoşkun, C. 3, s. 251.

²⁷⁵ Utku, s. 86.

kurduğu İslam Devleti sayesinde Arabistan'daki otoritenin tek bir elden yönetilir hale gelmesi ile birlikte önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. Konunun detayları bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

3.2. Arabistan'da Kervancılığın Tarihi Seyri

Arabistan'daki kervanların tarihi geçmişini Hz. İbrahim dönemine kadar götürebiliriz. Nitekim bilindiği üzere, milattan önce XXII–XX yüzyılları arasında yaşadığı düşünülen²⁷⁶ Hz. İbrahim, eşi Hz. Hacer'i Arabistan çöllerinde yalnız başına bırakmış ve sonrasında Hacer, bugünkü Mekke'nin bulunduğu yerde, Şam'dan gelen ve muhtemelen Yemen'e giden Cürhüm kabilesine ait bir kervanla karşılaşmıştır.²⁷⁷ Hz. İbrahim'den sonra yaklaşık milattan önce 2000'lerde yaşamış bir diğer peygamber olan Hz. Yûsuf, kardeşleri tarafından bir kuyuya terkedildiğinde, kendisini bu kuyudan Ürdün'ün doğu bölgesinde yer alan Gilead'dan gelen İsmailî Arap kervancıları çıkarmışlar ve onu Mısır'a götürmüşlerdir.²⁷⁸ Ayrıca M.Ö. 900'lerde yaşadığı düşünülen Hz. Süleyman'ın Kudüs'te bulunan sarayına Yemen'de kurulan bir devlet olan Sebe Krallığından (M.Ö. X. yy. öncesi – 115) ziyarete gelen Sebe Melike'si beraberinde ticaret kervanı ile gelmiştir.²⁷⁹ Bu kıssalar Arabistan ve yakın coğrafyasındaki kervan faaliyetinin tarihi geçmişine ışık tutmaktadır.

Tarihi seyir içerisinde M.S. V. yüzyıla kadar Arabistan'daki en etkin kervancılar Yemenlilerdir. Zira bu döneme değin Yemen, yarımada da yer alan en güçlü devletlerin kurulduğu bir bölge olmuştur. Bu durumun iki önemli nedeni bulunur. Birincisi Yemen'in Uman Denizine bakan sahili ile deniz ticaretini bölgesine çekebilmesi, ikincisi ise yağışlı iklimi ve verimli topraklarıyla Arabistan'ın diğer bölgelerine kıyasla daha yaşanabilir bir bölge olmasıdır. M.Ö. 3. ya da 2. bin yıllarından itibaren tarih sahnesinde sırayla ortaya çıkan Maîn, ve sonrasında gelen Sebe (M.Ö. X. yy. öncesi – 115) Kataban (M.Ö. 1000 - M.S.200), Hadramut (M.Ö. 1020 ya da 360 - M.S.290) ve Himyer (M.Ö. 115- M.S. 525) devletleri²⁸⁰, Yemen'in kendi üretim maddeleri dışında, Çin'den ve Hint'ten gemilerle

²⁷⁶ Ömer Faruk Harman, "İbrâhim", *DİA*, C. 21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 267.

²⁷⁷ Ezrakî, I, 54.

²⁷⁸ Yûsuf 12/19-21; Başlangıç 37/25; Bozkurt, Yüksel, "Kervan", C. 25, s. 298.

²⁷⁹ Krallar 10/2.

²⁸⁰ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 29, 39, 61, 64, 74, 80, 95.

getirilen ticari ürünlerin de kervanlar vasıtası ile Suriye, Mısır ve Irak pazarlarına sunmak üzere ulaştırmaları ve ticaretini yapmaları sayesinde gelişmişler ve güçlenmişlerdir.²⁸¹

Yemen'in haricinde Arabistan'ın diğer bölgelerinde yaşayan kabile devletleri de kervan faaliyetleri ile iştigal etmişlerdir. Nitekim Tevrat'ta Medine'nin kuzeyinde yer alan Teymâlî kervanlardan bahsedilmiştir.²⁸² Birbirlerinden farklı bölgelerde yaşayan Kureyş, Hevâzin, Kinde, Kelb, Süleym, Temîm ve Sa'lebe kabileleri ve daha pek çok Arap kabilesi kervancılıkla uğraşmış ve bu yolla ticaret yaparak geçimlerini sağlamışlardır. Ayrıca Arabistan'da özellikle Yahudilerin de kervan ticaretinde etkin oldukları bilinmektedir.

Yarımadada M.S. V. yy.'ın ilk yarısından VII. yy.'ın başlarına kadar ki süreçte yaşanan siyasi gelişmeler bölgedeki kervancılık faaliyetlerinin tarihi seyrini önemli ölçüde etkilemiştir. Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından temelleri üzerine inşa edilen Kâbe sayesinde gelişen bir yerleşim yeri haline gelen Mekke şehri²⁸³, M.S. V. yy.'a değin sırasıyla Amâlikâlıların, Cürhümlülerin ve Huzaalıların kontrolü altında yönetilmiştir. V. yüzyılda Mekke yakınlarında yaşayan ve kökeni Adnânîlerin soyundan gelen Fıhr b. Mâlik'e dayanan Kureyş Kabilesinin lideri Kusay b. Kilâb (ö. 480 civarı), Mekke'de Huzâa'nın liderliğine son vererek yönetimi eline almıştır.²⁸⁴ Kusay öncesinde de kervan ticaretiyle uğraştığı bilinen Kureyş Kabilesi²⁸⁵, siyasi gücü eline aldıktan sonra bölgenin önemli aktörlerinden birisi haline gelmiştir.

V. yy.'ın sonlarına doğru ise Kusay'ın torunu olan Hâşim b. Abdümenâf (ö. 524) ve onun kardeşleri Abdüşems, Nevfel ve Muttalip, farklı bölgelerde bulunan devlet ve kabilelerle gerçekleştirdikleri antlaşmalar sayesinde Kureyş'in daha çok yerel düzeyde kalan kervan ticaretini daha geniş coğrafyalara, hukuka dayalı bir şekilde taşıma şansını elde etmişlerdi. Anlatılanlara göre bu dört kardeşin yaşadığı dönemde Mekke'de bir kıtlık vardı. Bu sorunu çözmek üzere Hâşim, Şam'a gitmiş ve burada Bizans'a bağlı bir devlet olan Gassanî Kralı ile bir antlaşma yapmıştı.²⁸⁶ Nevfel, Irak'a giderek burada Sâsânî hükümdarı ile görüşmüş ve bir ticaret antlaşması yapmış, Muttalib Yemen'de Himyerî

²⁸¹ Cengiz Tomar, "Yemen", *DİA*, C. 43, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 402

²⁸² Eyüp, 6/19.

²⁸³ Nebi Bozkurt, Musatafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *DİA*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 556.

²⁸⁴ Mekke'nin Kusay ve öncesinin tarihi süreci için bkz: Ezrakî, I, 80-88, 103-106.

²⁸⁵ Nitekim Kureyş ismi bir rivayete göre ticaretle uğraşmalarından dolayı toplayıp kazanan manasına gelen *Takarruş* (تقارش) kelimesinden türemiştir. Bkz: Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, XI, 81.

²⁸⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 162;

Kralı ile anlaşmış, Abdüşems ise Habeşistan'daki Necâşî ile anlaşmıştı.²⁸⁷ Süheylî (ö. 581/1185)'ye göre ise ayrıca Abdüşems, Mısır bölgesi ile de antlaşma yapmıştı.²⁸⁸ Haşim ve kardeşleri, gittikleri bölgelerdeki krallar dışında, dönüş yollarında bulunan kabile liderleri ile de antlaşmalar yapmışlardı.²⁸⁹ Kabilelerle yapılan bu antlaşmalara *Hilf* denilmiştir.²⁹⁰ Yapılan bu ticari antlaşmalar ile birlikte Kureyş'in kervancılık faaliyetleri hızlı bir şekilde ivme kazanmış olmalı ki, bu dört kardeşten üçü tekrar çıktıkları kervan yolculukları sırasında vefat etmiş, Haşim Gazze'de; Nevfel Irak topraklarında yer alan Salman'da Muttalib Yemen topraklarında bulunan Radman'da defnedilmiştir.²⁹¹

Kureyş'in kervan ticareti ile elde ettikleri refah ve huzurun sebebi olan bu antlaşmalara, Kur'ân-ı Kerîm'de Kureyş sûresinde geçen *el-Îlâf* kavramıyla yer verilmiştir.²⁹² Sûrede meâlen, Kureyş'in Allah-u Teâlâ'nın inayeti sayesinde gerçekleştirebildikleri bu antlaşmalarla (Îlâf) yaz ve kış mevsimlerinde kervan yolculukları yaptıkları ve bu nedenle korku ve açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmadan geçinebildikleri için Kâbe'nin Rabbine ibadet etmeleri gerektiği anlatılır.²⁹³ Ayette belirtilen yaz ve kış seferlerinin nereye yapıldıkları tartışmalıdır. İbn Sa'd, Kureyş'in kış aylarında Yemen'e yaz aylarında ise Şam'a gittiklerini hatta Ankara'ya kadar ulaştıklarını,²⁹⁴ Belâzûrî, kışın Yemen, Habeş ve Irak'a, yazın ise Şam'a gittiklerini belirtir.²⁹⁵ Bu iki farklı rivayetten hareketle, duruma göre farklı mevsimlerde farklı mevkilere gittikleri düşünülebilir.

Arabistan'da VI. yy.'ın başlaması ile birlikte Kureyş kervancılığının tarih sahnesindeki etkinliğini arttıran farklı siyasi gelişmeler de yaşanmıştı. Öncelikle, bu yüzyılda bölgenin iki büyük süper gücü olan Bizans ve Sâsânîler arasında gerilim artmıştı. Bizans İmparatoru Justinianos (527-565) ile Sâsânî İmparatoru Enûşirvan (532 – 579) arasında yapılan savaşlar özellikle Sâsânîleri zayıflatmakta idi. Otoritesini

²⁸⁷ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 163; Belâzûrî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, I, 59.

²⁸⁸ Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî (ö. 581/1185), **er-Ravzü'l-Ünüf fi Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye**, (nşr. Umar Abdüsselam es-Selâmî), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000, I, 162.

²⁸⁹ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 163.

²⁹⁰ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr (ö. 711/1311), **Lisânü'l-Arab**, Beyrut: Dâru Sadr, 1993, IX, 53; Nadir Özkuyumcu, "Hilf", **DİA**, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 29.

²⁹¹ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 163.

²⁹² Kureyş, 106/1.

²⁹³ Kureyş, 106/1-4.

²⁹⁴ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, I, 57.

²⁹⁵ Belâzûrî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, I, 59.

kaybeden Sâsânîler, Irak bölgesindeki kervanlarının güvenliklerini sağlamakta da zorlanıyorlardı, zira Arap kabileleri bu kervanlara yönelik saldırılarda bulunmaktaydı.²⁹⁶

Bizans Devleti Uzak doğudan gelen ipek, pamuk ve baharat gibi ticaret mallarına oldukça fazla ilgi duyuyordu. Ancak bu malların Sâsânî topraklarından geçiyor oluşu Bizans için büyük bir sorun teşkil ediyordu. Zira buradan geçen ticaret kervanları, sürekli olarak Sâsânîlerin düzenlemelerine takılıyor ve ağır vergilerle karşılaşılıyorlardı. Bunlara ek olarak Sâsânî topraklarında yaşanan güvenlik sorunları da ürünlerin fiyatlarının artmasına neden olmaktaydı. Bu nedenlerden dolayı Justinianos, Uzak doğu mallarının Kızıldeniz coğrafyası üzerinden Bizans topraklarına ulaşabilmesi için harekete geçti. Justinianos'un bu hedefine ulaşması için iki seçeneği bulunmaktaydı. Birincisi Arabistan'da siyasi kontrolü ele geçirmek ki bunu yapmak, zor bir coğrafya olması nedeniyle güçlü bir orduyu ve donanmayı gerektirdiğinden dolayı o dönemdeki Bizans için pek mümkün görünmüyordu. Zira o dönemde Bizans'ın bunu başarabilecek bir ekonomik ve askeri altyapısı bulunmamaktaydı. İkinci seçenek ise Bizans'ın burada bulunan Arap kabileleri ile iyi politik ilişkiler kurmayı denemesiydi. Bu seçenek birincisine göre daha ucuz ve tercih edilebilirdi.²⁹⁷ Bundan dolayı Bizans, Kızıldeniz hattı boyunca uzanan Arap kabileleri ile iyi geçinmek durumunda olduğunun farkındaydı, bu karşılıklı politik ve ekonomik çıkarlar, özellikle Batı Arabistan kervancılığının canlanmasında ve önem kazanmasında büyük rol oynamışlardı.

Arabistan'ın kuzeyinde yer alan Bizans'ın desteklediği Gassanîler ile Sâsânîlerin desteklediği Hîre Devletleri arasında çıkan çatışmaların da olduğu bir ortamda²⁹⁸ Arabistan yarımadasında bulunan küçük kabile toplulukları daha serbest bir şekilde kervanlarını yürütmeye başlamışlardır. Bu dönemde özellikle uluslararası düzeyde antlaşmalar yapmış olan Kureys, bölgenin kervancılık faaliyetlerinde söz sahibi olan bir kabile haline gelmiştir.

Miladî VI. yy.'da Güney Arabistan'a baktığımızda ise yukarıda anlattığımız Yemen'in merkezî yönetimi, ilk olarak Himyerîlerin son hükümdarı Zûnuvâs'tan alınarak Habeşlilerin kontrolüne geçmiştir (M.S. 525). Sonrasında ise bölgenin yönetimi 50 yıl geçmeden Himyerî soyundan gelen Seyf b. Zûyezen'in Sâsânî desteğini alarak bölgeyi

²⁹⁶ Aladie, s. 12.

²⁹⁷ Detaylı bilgi için bkz: Aladie, s. 15, 16.

²⁹⁸ el-Cümeylî, s. 130.

ele geçirmesi (M.S. 573) ile birlikte Sâsânîlerin kontrolüne geçmiştir.²⁹⁹ Yemen üzerinde Habeşliler ve Sâsânîler arasında kısa sürelerde yaşanan bu iktidar savaşları, bölgeyi güçsüzleştirmiş, bu da Yemen'in kervancılık faaliyetlerinin sekteye uğramasına neden olmuştur.

Yaşanan tüm bu tarihi gelişmeler doğrultusunda VI. yy., adeta Kureyş Kabilesinin yüzyılı olmuş, bu dönemde Mekke ve çevresinde bulunan yerleşim yerleri, bölgenin diğer yerlerine kıyasla çok daha ön plana çıkmıştır. Bu durum sonuç itibariyle bölgedeki kervan akışının merkezini Mekke şehri ve çevresi, bu akışın sevk ve idarecisini de Kureyş kabilesi kılmıştır.³⁰⁰ Bu kabilenin kervancılıkla ön plana çıkmasında kuşkusuz verimsiz topraklara sahip Mekke'nin, burada yaşayanları kervancılığı bir geçim kaynağı olarak seçmek durumunda bırakmış olması da etkili olmuştur. Öyle ki Mekkelilerin şehirlerine gelen kervanları törenle karşıladıklarına dair zikredilenler³⁰¹ bu mesleğin bölge insanı için taşıdığı öneme işaret eder. Bununla birlikte, Kureyş kabilesi kadar olmasa da Arabistan'ın diğer kabileleri de bu dönemde kervan faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir.

VI. yy.'ın sonları ile VII. yy'ın başları arasında yaşanan kuşkusuz en önemli hadise, Hz. Peygamber'in 571'deki doğumu ve İslam Dini ve Daveti (M.S. 610) ile birlikte ortaya çıkan yeni toplumun (ümmetin) inşası olmuştur. Bu süreç genel anlamda bütün dünya tarihini etkilediği gibi konumuz özelinde Arabistan'daki kervancılık faaliyetlerinin tarihi seyrini de ciddi anlamda şekillendirmiştir. Bu dönemin kervan faaliyetlerini ele almadan önce, Hz. Peygamber'in doğumunun hemen öncesinde kervancılık faaliyetleriyle ilgili yaşanan bazı önemli tarihi gelişmeleri aktarmak yerinde olacaktır.

Öncelikle Hz. Peygamber'in dedesi olan Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdümenâf, babası Hâşim'den sonra boyunun reisi olmuş ve Mekke şehir devletinde hac kervanlarına su verme işi olan *Sikâye* ile yemek yedirme işi olan *Rifâde* görevlerini üstlenmişti.³⁰² Abdülmuttalib, aynı zamanda Kureyş'in önemli tacirlerinden birisi idi. Onun yaşadığı dönemde Mekke ve içerisindeki Kâbe, Yemen'in o sırada Habeşliler'e bağlı yöneticisi

²⁹⁹ Tomar, "Yemen", C. 43, s. 402, 403.

³⁰⁰ Nitekim Neşet Çağatay'da bu durumu şu cümle ile ifade etmiştir: "Mekke ve Yesrib (Medine) halkı, bilhassa Mekke halkı, ticarî ve içtimai durumları itibariyle, Arap kavminin en nüfuzlusu vaziyetinde bulunuyordu." Bkz: Çağatay, s. 89. Ayrıca bkz: Câbirî, s. 126. Câbirî, Kureyş'in Arabistan'daki ticarî faaliyetlerden en çok faydalanan Arap kabilesi olduğunu söyler.

³⁰¹ Cengiz Kallek, "Pazar", *DİA*, C. 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, s. 195.

³⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 64.

olan Ebrehe tarafından saldırı tehdidi (M.S. 570) ile karşılaşmıştı. Bu işgali engellemek üzere Kureyş'ten Abdülmuttalib'in Ebrehe ile görüşmeye gitmiş olması³⁰³ muhtemelen onun Yemen'le olan ticari ilişkileri sayesinde burayla kurmuş olduğu yakınlıktan kaynaklanmıştı. Ayrıca burada şunu da belirtmek gerekir ki Ebrehe'nin, Kâbe'yi yıkmak üzere Mekke'ye gelmesinin ardındaki neden yalnızca bir din merkezini ortadan kaldırmak değildi. O, Mekke'ye gelen hac ve ticaret kervanlarının önünü keserek bu kervanları San'a'ya çekmek istiyordu.³⁰⁴

Ebrehe'nin bu saldırı girişiminin ilahi bir plan dahilinde başarılı olamamasından³⁰⁵ sonra Yemen'deki Habeş hakimiyeti de hızlı bir şekilde çöküşe geçmiş ve yukarıda da belirttiğimiz gibi bölge M.S. 573 yılında Sâsânîlerin desteğini alan Seyf b. Zûyezen'in kontrolüne geçmişti. Yaşanan bu iktidar değişiminden sonra, içerisinde Abdülmuttalib, Ümeyye b. Abdişems, Huveylid b. Esed, Esed b. Abdüluzza ve Abdullah b. Cüd'an'n bulunduğu Kureyş'in önde gelen isimleri ile diğer Arap Kabileleri, elçiler halinde Seyf b. Zûyezen'i ziyaret amacıyla Yemen'e gitmişlerdi.³⁰⁶ Seyf, bu ziyaretlerinden dolayı gelenlere ikramda bulunmuş, Kureyş kabilesi mensuplarına ise ayrıca yüzer deve, onar köle, onar cariyeye, onar rıtıl altın, onar rıtıl³⁰⁷ gümüş ve birer işkembe dolusu amber kokusu verilmesini emretmiş, Abdülmuttalibe de diğerlerinden on misli daha fazlasının verilmesini istemişti.³⁰⁸ Böylece Kureyş'in bu elçi grubu Yemen'den Mekke'ye beraberlerinde büyük bir kervan ile dönmüşlerdi.

Hız. Peygamber'in doğumuna yakın tarih kaynakları daha farklı kervan yolculuklarından bahseder. Örneğin Abdullah b. Cüd'an (ö. 600) Şam'a 2000 develik bir kervan yollamıştı.³⁰⁹ Hız. Peygamber'in babası ve bazı amcaları da kervan ticareti ile geçimlerini sağarlardı. Abdülmuttalib'in büyük oğlu olan Hâris'in (ö. 570'ten sonra) Kureyş'ten 120 küsür kişiyle ve ayrıca anlaşma (hilf) yaptıkları farklı kabilelerden insanlarla birlikte Şam'a kervan ticareti gerçekleştirmek üzere yola çıktığı nakledilir.³¹⁰

³⁰³ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 62.

³⁰⁴ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 62,63; Câbirî, s. 127.

³⁰⁵ "Rabbînin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi? Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine balçıktan pişirilmiş taşlar atan sürü sürü kuşlar gönderdi. Nihayet onları yenilmiş ekin yaprakları haline getirdi." Fîl 105/1-5.

³⁰⁶ Ezrakî, I, s. 149; Ebû Ömer Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdürrabbih (ö. 328/940), **el-İkdü'l-Ferîd**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, I, 290.

³⁰⁷ 1 Rıtıl = 460,8 gram.

³⁰⁸ Ezrakî, I, s. 149,154,155.

³⁰⁹ Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdülmelik el-İsamî (ö. 1111/1699), **Samtu'n-Nücûmi'l-Avâlî fî Enbâi'l-Evâlî ve't-Tevâlî**, (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, I, 243.

³¹⁰ İbn Habîb, **el-Münemmak**, s. 354.

Onun bir diğ er amcası olan Zübeyr de orta halli bir tüccardı. Hz. Peygamber'in dedesinin vefatından sonra kendisine bakan amcası Eb  Tâlib'in de tacir olduğu bilinmektedir. Abbas b. Abd lmmutalib'in de Tâif ile ticari ilişkileri vardı.³¹¹ Hz. Peygamber'in babası Abdullah, şam'a çıktığı bir kervan yolculuğundan dönmekte iken Medine'de vefat etmişti.³¹²

Hz. Peygamber'in doğumu öncesinde tarih kaynaklarında geçen kervan yolculukları ile ilgili ön plana çıkan rivayetler bunlardır. Ancak Arabistan'da ticaretle uğraştığı bilinen Kureyş'e mensup daha pek çok insan ve yine kervan ticareti ile geçimini sağlayan pek çok kabile olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde yarımada Mekke'nin dışında çok sayıda kervan güzergâh noktası (şehirler, panayırlar vs.) olduğu bilindiğine göre, bu dönemde yapılmış olan kervan yolculukları kaynaklarda zikredilenlerden daha fazla olmalıdır. Bu önemli ayrıntıyı belirttikten sonra, Hz. Peygamber'in dünyaya teşrifi akabinde gerçekleşen ve kaynaklarda yer alan kervan yolculuklarının tarihini ele almak konu bütünlüğünü tamamlamak adına gereklidir. Hz. Peygamber dönemi kervan yolculukları Risâlet öncesinde gerçekleşenler ve Risâlet sonrasında gerçekleşenler olmak üzere ikiye ayrılır. Bu dönem VI. asrın sonlarından, VII. asrın başlarına, Hz. Peygamber'in vefatına değin geçen süreyi (M.S. 571- 632) kapsar.

İslam Tarihi kaynakları Hz. Peygamber'in çeşitli bölgelere yapmış olduğu kervan yolculuklarından bahseder. Onun (sav) ilk yolculuğu doğumundan hemen sonra annesi  mine tarafından süt anneye verilmesiyle ge ekleşmiştir. Hevazin kabilesinin Tâif yakınlarında yaşayan Sa'd b. Bekir koluna mensup olan Hz. Hal me, beraberinde diğer sütannesi olmak isteyen kadınlarla birlikte Mekke'ye gelmişlerdi. Burada Hz. Peygamber'i teslim alan Hal me, geldikleri kervanla birlikte tekrardan yaşadıkları bölgeye geri d nm ştir.³¹³ Arabistan'da s tannelik yaygın bir gelenektir. G r ld ğ  üzere bölgedeki kervan yolculukları ticaret dışında farklı nedenlerle de yapılmıştır. Hz. Peygamber'in kervan yolculukları ile ilgili bir diğer rivayete göre o (sav), henüz 10 yaşında iken amcası Zübeyr ile birlikte Yemen'e gitmişlerdir.³¹⁴

³¹¹ Belâzûrî **F t h 'l-Büldân**, s. 64.

³¹² Ali b. Hüseyin el-Mes' di ( . 345/956), **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, (nşr. Abdullah İbrahim es-S v ), Kahîre: Mektebetü'ř-şarki'l-İslam , 1938, s. 196.

³¹³ İbn Hişam, I, 163.

³¹⁴ Eb 'l-Fidâ' İmâdüddîn İsm il b. Kesîr ( . 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, (nşr. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî), Dâru'l-Hicr, 1997, III, 419.

H. Peygamber'in risâlet öncesi dönemde Şam'a birkaç defa yolculuk yaptığı da nakledilmektedir. Bu yolculuklardan ilkinde henüz 9 ya da 12 yaşında olduğu nakledilen³¹⁵ H. Peygamber, amcası Ebû Tâlib ile birlikte ticaret yapmak üzere Şam'a doğru yol almışlardı. Konuyla ilgili rivayetlerden birine göre onlar Busrâ'ya³¹⁶ bir başka rivayete göre ise Teymâ'ya³¹⁷ gitmişler ve orada kendilerini bir rahibin uyarması üzerine geri dönmüşlerdir.

H. Peygamber'in Şam yolculuğu ile ilgili bir başka rivayete göre ise o, 24 yaşında iken³¹⁸, daha sonrasında eşi olacak olan H. Hatice'ye ait bir kervanın başında Şam'a gitmişti. H. Hatice ticaretle uğraşır ve mallarını işletmesi için ücret karşılığında adam tutardı. Rivayete göre H. Hatice, H. Muhammed'i cariyesi Meysere ile birlikte Şam'a kervanlarına idarecilik etmesi için göndermişti. H. Peygamber ve Meysere Şam'a ulaştıklarında daha önce amcası Ebû Tâlib ile çıktığı yolculukta yaşadıklarına benzer bir şekilde bir rahiple karşılaşmışlardı. Rahip, H. Peygamber'in bir ağacın altında oturup gölgelendiği bir sırada Meysere'ye yaklaşıp ona, H. Muhammed'in (sav) bir peygamber olduğunu söylemiştir.³¹⁹ Şam'daki ticari işlemleri tamamladıktan sonra H. Peygamber ve Meysere Mekke'ye geri dönmüşler, Meysere de Şam'da yaşadıklarını ve H. Muhammed'in sahip olduğu sadakat ve iyi karakteri H. Hatice'ye bildirmiştir. Bu olayın H. Peygamber ile H. Hatice'nin evliliklerinde etkili olduğu nakledilir.³²⁰ İbn Sa'd, bu yolculukta varılan şehrin ismini Busrâ olarak vermekte ve H. Peygamber ve Meysere'nin burada karşılaştıkları rahibin adının ise Nestûr olduğunu belirtmektedir.³²¹ Ayrıca yine İbn Sa'd'dan gelen bir başka rivayete göre H. Peygamber, Meysere ile birlikte Hubâşe panayırına da gitmişlerdi.³²² Son olarak nakledildiğine göre H. Peygamber, risâlet öncesi dönemde Doğu Arabistan'da kurulan panayır olan Muşakkar'da da bulunmuştu.³²³

³¹⁵ İsmail Hakkı Atçeken, **H. Peygamber'in Yahudilerle Münasebetleri**, İstanbul: Marifet Yayınları 1996, s. 65,66.

³¹⁶ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 73.

³¹⁷ Zührî, s. 40.

³¹⁸ Hamidullah, "H. Peygamber'in İslam Öncesi Seyahatleri", ss. 337-345, s. 331.

³¹⁹ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 81.

³²⁰ İbn Habîb, **el-Münemmak**, s. 77, 78; İbn Hişam, I, 189.

³²¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, I, 108.

³²² İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ – Mütemmimü's-Sahâbe – et-Tabakâtü'r-Râbia**, s. 216.

³²³ Ahmed b. Hanbel, V, 3104: "فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاسْتَوَى قَاعِدًا وَقَبِضَ رِجْلَهُ هَا هُنَا يَا أَشْخَ فَقَعَدَ عَنْ يَمِينِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرَحَّبَ بِهِ وَالْأَطْفَاءُ وَسَأَلَهُ عَنْ بَلَدِهِ وَسَمَّى لَهُ قَرْيَةً قَرْيَةَ الصَّفَا وَالْمَشْقَرِ وَغَيْرَ ذَلِكَ مِنْ قُرَى هَجَرَ فَقَالَ أَبِي وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ لَأَنْتَ أَعْلَمُ بِأَسْمَاءِ قُرَانَا وَمِنَّا فَقَالَ إِنِّي قَدْ وَطِئْتُ بِلَادَكُمْ وَفَسِخَ لِي فِيهَا".

Hız. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib ve Meysere ile farklı zamanlarda yaptıkları Şam yolculukları hakkında tereddütler bulunmaktadır. Şöyle ki Hız. Peygamber ve Ebû Tâlib'in Busrâ'da Rahip Bahîrâ ile karşılaşması ve bu rahibin çocuk yaştaki Hız. Muhammed'in gelecekte peygamber olacağını anlayarak kendilerini Mekke'ye geri dönmeleri hususunda uyarması bazı şüpheler içermektedir. Bu hadise ile ilgili İsmail Hakkı Atçeken, pek çok kaynağı ve araştırmayı değerlendirdikten sonra, Hız. Peygamber'in Busrâ'ya gittiğini kabul etmekle birlikte burada yaşanan hadiselerin, birbirleriyle çelişen rivayetler içerdiğini ve akla uygun olmayan kurgular bulundurduğunu belirtir.³²⁴ Zira nakledilenlere göre Bahîrâ Hız. Peygamber'in sırtında nübüvvet mührü görmüş, ağaçların dallarını onun için eğdiğini, bir bulutun ise ona gölge yaptığını fark etmişti.³²⁵ Ancak böyle bir durumu yalnızca Bahîrâ'nın fark etmiş olması, kervandaki diğer insanların ise bunu fark edememiş olmaları ilginçtir. Ayrıca kervanın Mekke'ye geri döndüğünde bu yaşanan olayı daha fazla kişinin aktarmış olması gerekiyordu. Yine bunca yaşanan hadiseye rağmen Ebû Tâlib'in Müslüman olmadan vefat etmesi bizce anlamlı görünmemektedir. *Siyer Kronojisi* isimli çalışmasında bu iki yolculukla ilgili rivayetleri inceleyen Mehmet Apaydın ise yaptığı araştırmalar neticesinde Hız. Peygamber'in Şam'a gitmesi ile ilgili rivayetlerin doğru olmadığını, Râhip Bahîrâ hadisesi ile ilişkili olarak üretildiğini belirtir. Ona göre Ebû Talip ile ilgili rivayet ilk defa hicri 19 yılında (M. 640) Şam kuşatması esnasında teslim olan rahip Bâsîl tarafından üretilmiştir. Apaydın, Bâsîl'in kuşatma sonrasında Müslüman olup etrafında bulunan sahâbelere böyle bir hikaye anlattığını, sahâbelerin de bu hikayeyi "hüsnü niyetle" kabul edip sonraki nesillere aktardıklarını belirtir. Araştırmacıya göre Hız. Hatice ile ilgili rivayet ise kısmen doğrudur. Şöyle ki Hız. Muhammed'in, Meysere ile çıktıkları kervan yolculuğu doğru olmakla birlikte, yazara göre onlar Şam'a değil Tihâme'de kurulan Hubâşe panayırına gitmişlerdir. Muhtemelen bu rivayet de Râhip Bahîrâ olayını desteklemek üzere sonradan değiştirilmiştir.³²⁶

Hız. Peygamber'in Hız. Hatice ile evliliklerinden önce yaşanan önemli başka bir olay Arabistan'daki kervanların tarihine ışık tutar. Bu olay, Hız. Peygamber'in (sav), 14,

³²⁴ Atçeken, s. 65-72.

³²⁵ İbn Hişam, I, 181.

³²⁶ Detaylı değerlendirmeler için bkz: Apaydın, s. 236-251.

15 ya da 20’li yaşlarında olduğu düşünölen³²⁷ bir dönemde yaşanan IV. Ficâr³²⁸ Savaşının nedeni ile ilgilidir. Kureyş’in katıldığı bu Ficâr savaşının sebebi kendi kabilesinden olan Harb b. Ümeyye’nin koruması altındaki Berrâd b. Kays’ın, Hîre Kralının Ukâz’a gönderdiği kervanı Mekke’ye getiren Urve b. Rahhal’i öldürmesidir.³²⁹ Göröldüğü üzere bu rivayet bölgedeki kervan faaliyetlerinin önemine işaret ettiğı kadar, Hz. Peygamber döneminde de Irak topraklarından Mekke’ye kervan geldiğini ortaya koymasına açısından da dikkat çekicidir.

Risâlet dönemi öncesi yapılmış kervan yolculukları ile ilgili tarih kayıtlarına geçmiş farklı rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetleri bölgesel olarak inceleyebiliriz. Örneğın ilk Müslöman olan sahâbelerden Ebû Seleme el-Mahzûmî’nin (ö. 4/625) İslam öncesi dönemde Kureyş ile birlikte Yemen’e kervan yolculuğı yaptığı nakledilir.³³⁰ Mahzumoğullarının Muğire soyundan gelen önemli isimlerin de Risâlet öncesi dönemde Yemen’e kervan yolculukları yaptıkları bilinir. Örneğın Ebû Rebîa b. Muğire, Yemen’le yaptığı kervan ticareti sayesinde zengin olmuştur.³³¹ Onun oğullarından biri olan Abdullah b. Ebî Rebîa’nın (ö. 35/656) da annesi Esmâ bint. Muharribe için Yemen’den parfüm ürünleri getirdiğı nakledilir.³³² Risâlet öncesi yapılan kervan yolculukları ile ilgili başka bir rivayete göre Hidaş b. Abdullah b. Ebî Kays, Yemen bölgesine ticaret’e giderken yanına Âmir ya da Amr b. Alkame b. el-Muttalib adında birisini ücretli karşılığında yardımcı olarak tutmuştur.³³³

Ebû Süfyân’ın babası Harb b. Ümeyye’nin (ö. 588), Dûmetü’l-Cendel panayırının reisi Ukeydir b. Abdölmelik’in kardeşi Bişr ile Irak’ta yaptıkları ticaret kervanları sayesinde bir arkadaşlık kurdukları nakledilir.³³⁴ Hz. Peygamber döneminde de yaşamış önemli cahiliye şairlerinden Meymûn b. Kays el-A’sâ’nın (ö. 7/629), Hîre’ye kervan yolculuğı yaptığı aktarılır.³³⁵ Ayrıca; Hakem b. Ebî’l-Âs (ö. 31/651)’ın Hîre’ye kervan yolculuğı yaptığı gibi³³⁶, Gaylan b. Seleme (ö. 23/644) ve Ebû Süfyân’ın da birlikte

³²⁷ Hüseyin Algöl, “Ficâr”, *DİA*, C. 13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 52.

³²⁸ Ficâr: Allah’ın yasaklamış olduğı haram aylarda yapılan savaşlar

³²⁹ Yüksel, *İslam’ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 40

³³⁰ Ebû’l-Ferec Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî (ö.356/967), *el-Eğânî*, (nşr. Semîr Câbir), Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1998, XV, 17.

³³¹ Ezrakî, I, 251.

³³² Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, I, 74.

³³³ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 335, 336.

³³⁴ Cevâd Ali, XV, 158.

³³⁵ Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, IX, 146.

³³⁶ Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, XVII, 369.

Hîre'ye kervan yolculuğunda bulundukları nakledilir.³³⁷ Arapların dâhilerinden sayılan Mugîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670) Müslüman olmadan önce Hîre'ye ticaret amaçlı gittiği bilinir.³³⁸ Kureyş kabilesinden Nadr b. Hâris b. Kelede b. Alkame (ö. 2/624), Hîre'den Mekke'ye bir müzik aleti olan ûd getirmiş ve bunu başkalarına öğretmişti.³³⁹

Şam bölgesine kervan yolculuğu yapanlar arasında tarih kitaplarında, Ebû Uhayha Saîd b. Âs (ö. 59/679), buraya Kureyş'e Bizans adına vali olarak atanması niyetiyle giden Osman b. Huveyris (ö. ?), Ebû Züeyb Hişâm b. Şu'be (ö. ?)³⁴⁰, Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644)³⁴¹ Hz. Osman'ın babası Affân b. Âs (ö. ?)³⁴², Zem'a b. Esved b. Muttalib (ö. ?)³⁴³ ve Ebû Süfyan³⁴⁴ gibi önemli isimlere rastlamaktayız. Ayrıca Mısır bölgesine kervan yolculuğu düzenleyenler arasında, Abdullah b. Cüd'an³⁴⁵, Ömer b. el-Hattâb ve Amr b. el-Âs'ın (ö. 43/664) adları geçer.³⁴⁶

Daha burada sayılamayan pek çok isim kervan yolculuğu yapmış olmalıdır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi Arabistan'da kervancılık çok önemli bir geçim kaynağı olduğundan, bu faaliyetle uğraşanların sayısını tespit edebilmek olanaksız gözükmektedir. Görüldüğü üzere tarih kayıtlarında isimleri geçenlerin çok büyük bir kısmının yaptıkları kervan yolculuğunun nedeni ticarettir. Ticaretin yanı sıra Arabistan'da cahiliye döneminde yerine getirilen bir ibadet olan hac ve umre için çıkılan yolculuklar da kervancılık faaliyetlerinin nedeni olmuş, bölgedeki kervan hareketliliğinin artmasında etkili olmuştur. Ayrıca göç etme eylemi de kervan yolculuğunu gerektiren bir hadisedir. Nitekim *Kervan Yolculuklarının Sebepleri* başlığında yer alan Göç bölümünde daha detaylı değineceğimiz Hz. Peygamber'in çağdaşı Zeyd b. Amr ile Medine'de İslam Yönetiminin hakimiyetinden sonra İran topraklarından buraya gelen Selmân-ı Fârisî'nin yolculukları bu minvaldedir. Bu iki isim de doğru dini aramak üzere kervanlar aracılığıyla uzun ve zahmetli bir yolculuk yapmışlardır. Yine panayırlarda kendi maharetini

³³⁷ İbn Hacer (ö. 852/1448), III, 419.

³³⁸ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, XVI, 323.

³³⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 134.

³⁴⁰ Ebû Abdillâh Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870), *Cemheretü Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ*, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), Matba'atü'l-Medenî, 1962, s. 427, 428; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, V, 430.

³⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 663.

³⁴² Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe (ö. 276/890), *el-Ma'ârif*, (nşr. Servet Ukkâşe), el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1992, s. 191.

³⁴³ Bkz: İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 158.

³⁴⁴ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, IV, 345.

³⁴⁵ el-Cümeylî, s. 157.

³⁴⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî İbn Hadîde (ö. 738/1381), *el-Misbâhü'l-Mudî*, (nşr. Muhammed Azimüddin), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1975, I, 158; Utku, s. 117.

göstermek amacıyla dolaşan şairler de genellikle bu ticaret kervanlarına katılarak yolculuk yaparlardı.

Hız. Peygamber'e gelen vahiy ile birlikte, İslam'a davet sürecinin başlamasıyla, hem Arabistan'ın genel kervancılık faaliyetleri ile ilgili hem de özelde Kureyş kervanlarının akıbeti ile ilgili önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bilindiği üzere M.S. 610 yılında ilk vahyin gelmesi ile birlikte 3 yıl süren fetret devrinin ardından 613'te Hız. Peygamber, açıktan davetle yükümlü olmuş³⁴⁷ ve insanları yavaş yavaş tevhid dini İslam'a çağırmaya başlamıştır. Bu süreç başlangıçta Kureyşlileri çok rahatsız etmediyse de, sonrasında onlar, Kur'an-ı Kerim'de müşriklerin putlarını eleştiren ve onların cehenneme gireceğini söyleyen ayetler³⁴⁸ ile yüzleşmeye başladıklarında, Hız. Peygamber'in bu tevhid mücadelesini durdurmaya, engellemeye ve sonrasında da yok etmeye çalışmışlardır. Zira aynı zamanda Kureyşliler, tevhidin onların bölgedeki itibarlarını düşüreceğini bu sûretle de kervancılık faaliyetleriyle kazandıkları ticari gücü ellerinden kaçıracaklarını düşünmüşlerdir.

Kureyşlilerin Müslümanlara yönelik artarak devam eden baskı ve işkencelerine karşı Hız. Peygamber, isteyenlerin Habeşistan'a hicret edebileceğini belirtmiş ve bunun üzerine M.S. 615 ve 616 yıllarında iki ayrı hicret gerçekleşmiştir. Habeşistan'a bu ilk hicrette 15, ikincisinde ise 108 kişi göç etmiştir. Baskıların dayanılmaz hale gelmesiyle birlikte davetin daha güvenli bir ortamda devam edebilmesi için yeni ve uygun bölgeler arayan Hız. Peygamber, bu minvalde Medine'den gelen bir ekiple görüşme şansı elde etmiş, onlara İslam'ı anlatmış, sonrasında gerçekleşen gizli görüşmeler (Akabe Biatları) ile birlikte Mekke'de bulunan Müslümanlarla beraber Medine'ye hicret kararı (M.S. 622) almıştır. Miladi 622 senesinin Temmuz (h. Muharrem) ayında başlayan Mekkeli Müslümanların hicret yolculukları, 20 Eylül 622 (12 Rebiülevvel 1)'de Hız. Peygamber'in Medine'ye ulaşması ile birlikte büyük çoğunlukla son bulmuştur.

Tarih kaynakları Medine'ye hicret süreci ile ilgili önemli bir ayrıntıya yer verir. Buna göre Talha b. Ubeydullah Şam'dan dönerken Medine'ye hicret etmekte olan Hız. Peygamber ve Hız. Ebû Bekir'le karşılaşmış kendilerine Şam'dan getirdiği elbiselerden vermiştir.³⁴⁹ Bir başka kaynakta ise bize bu kişinin Talha b. Ubeydullah yerine Zübeyr b.

³⁴⁷ Müddessir, 74/1-5.

³⁴⁸ Bkz: Yûnus, 10/18; Enbiyâ, 21/98,99; Furkân, 25/55; Ankebût, 29/17.

³⁴⁹ Beyhakî, II, 498.

Avvâm olduğu zikredilmektedir.³⁵⁰ Rivayete göre Hz. Peygamber şehre ulaşmadan önce yol üzerindeki bir mevkiye henüz Medine'ye hicret etmemiş olan Zübeyr b. Avvâm ve yanındaki birkaç Müslümanla karşılaşmıştı. Onlar Şam'a ticaret için gitmişler ve Mekke'ye dönmekteydiler.³⁵¹ Bu grup Mekke'ye döndükten sonra vakit kaybetmeden Medine'ye hicret etmiştir. Zikredilen bu iki rivayetin ortak noktası, hicret öncesinde gücü yeten Müslümanların kervan yolculukları yapmaya devam ettikleridir.

Hicret sonrası dönem, Kureyş kervanlarının akıbetinin giderek kötüleşmeye başladığı bir dönemdir. Hicretin daha ilk yılı bitmeden Kureyş kervanları Hz. Peygamber'in düzenlediği seriyye³⁵² ve gazvelerle³⁵³ tehdit altında kalmış ve bu durum Mekkelileri daha önce hiç olmadığı kadar tedirgin etmiştir. Burada, Kureyş kabilesine ait hangi kervanların durdurulmaya çalışıldığı ya da durdurulup ele geçirildiğini anlatmadan önce Hz. Peygamber'in neden bir kabilenin ticari faaliyetlerini sonlandırmaya çalıştığını izah etmek gerekmektedir. Zira bu meseleden dolayı Hz. Peygamber'i yağmacı kültürün bir temsilcisi gibi addedenler olmuştur.

Öncelikle Onun (sav) gazve ve seriyyelerinin önemli bir kısmının Kureyş kervanlarını durdurma ve el koymaya yönelik gerçekleştirildiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in Kureyş kervanlarına yönelik bu baskınlarının arka planında düşmanını ambargo ve abluka altına alma ve böylece ekonomik kontrolü ele geçirerek rakibinin mukavemetini kırma amacı yer alır.³⁵⁴ Onun (sav) kervan baskınlarını bir çeşit saldırganlık olarak niteleyen ve bu niteliğin Araplar için alışlageldik bir durum olduğunu söyleyen Montgomery Watt'ın³⁵⁵ bu iddiasına verilebilecek en net cevap Muhammed Hamidullah'ın da belirttiği üzere Hz. Peygamber'in Kureyş kervanları dışında, bölgedeki diğer Müslüman olmayan kabilelerin kervanlarına hiçbir şekilde müdahil olmadığıdır.³⁵⁶

³⁵⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), **Delailu'n-Nübüvve**, (nşr. Abdu'l-Mu'tî Kal'acı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye – Dâru'r-Reyyân, 1988, II, s. 498. Bu iki farklı rivayeti değerlendiren Adnan Demircan, ilk rivayetin daha doğru kabul edilebileceğine, zira birincisinin Urve b. ez-Zübeyr kanalıyla gelmesinden dolayı aile şanını yüceltmek için söylenmiş olabileceğine dikkat çekmektedir. Bkz: Adnan Demircan, **Nebevî Direniş: Hicret**, İstanbul: Beyan Yayınları, İkinci Baskı, 2015, s. 121.

³⁵¹ Zührî, s. 103.

³⁵² Hz. Peygamber'in bizzat katılmayıp görevlendirdiği kumandanlarla sevk ve idare ettiği sefer.

³⁵³ Hz. Peygamber'in bizzat sevk ve idare ettiği savaşlar.

³⁵⁴ Elşad Mahmudov, **Sebep ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları**, İstanbul: İsam Yayınları, 2018, s. 65, 66.

³⁵⁵ Bkz: W. Montgomery Watt, **Hiz. Muhammed (Peygamber ve Devlet Adamı)**, (çev. Erdem Türközü), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 124, 125, 127.

³⁵⁶ Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I, 219.

Dolayısıyla onu (sav) yağmacı kültürün etkisinde hareket eden bir insan olarak göstermek kanaatimizce iyi bir niyet taşımamaktadır.

Allah Rasulünün savaşlarını neden ve sonuçları bağlamında ele alarak doktora tezi hazırlayan Elşad Mahmudov, bu çalışmasında onun (sav) kervanlara yönelik düzenlediği baskınların nedenlerini uzunca ele almış ve tartışmıştır. Yazarın zikrettiği bu nedenleri altı maddede özetlemek mümkündür. Yazara göre Hz. Peygamber ve Müslümanlar, kendilerine yapılanlara karşılık vermek, Medine şehrini saldırılardan korumak, müşriklere gözdağı vermek, yapılan baskınlarla cihat ruhunu alevlendirmek, Arabistan bölgesi hakkında güvenlik sıkıntılarının doğmasını engellemek için coğrafi bilgi edinmek ve düşmanlarının hazırlıkları ile ilgili haberdar olmak için Kureyş kervanlarının önünü kesmişler ve onlara el koymuşlardır.³⁵⁷ Sonuç olarak Hz. Peygamber, İslam'ın yayılışına giden süreçte şirk kültürünün merkezi haline gelmiş Mekke'yi tekrar eski haline döndürerek tevhidin merkezi haline getirebilmek ve belki de bu süreci daha da hızlandırabilmek için Kureyş'in ekonomik kaynağı olan kervanlarının kontrol altına alınmasını ilk gaye olarak belirlemiştir. Nitekim Müslümanların gerçekleştirdiği ilk seriyye Kureyş kervanını hedef almıştır.

O, hicretten 7 ay sonra (H. Ramazan 1/ M. Mart 623), 300 kişilik Ebû Cehil'in başkanlık ettiği ticaret kervanına Hz. Hamza komutasındaki birliği, bir ay sonrasında ise (Şevval/Nisan) Ebû Süfyan'ın idaresinde bulunan kervanın önünü kesmek için Ubeyde b. Haris komutasında bir birliği yollamıştır. Bu birlik Râbiğ bölgesindeki Ahyâ isimli suyun olduğu yerde Ebû Süfyan'ın başında olduğu kervan ile karşılaşmıştır. Bu iki seriyyeden ilkinde taraflar arası bir anlaşma sayesinde çatışma olmamışsa da ikincisinde karşılıklı mızrak ve ok atışları olmuş ve sonrasında iki taraf da ayrılmışlardır. Yine bir ay sonrasında hicretin 9. ayında (Zilkade/Mayıs) Hz. Peygamber, Sa'd b. Ebû Vakkas komutasındaki bir birliği Şam'dan gelen kervanın önünü kesmesi için yollamışsa da bu birlik, bir ya da iki gün arayla kervanı kaçırdıkları için Medine'ye tekrar geri dönmüştür. Bu seriyyelerin yanında bizzat Hz. Peygamberin kervanları durdurmak adına katıldığı gazveler de vardır. O (sav), hicretten 11 ay sonra Sâfer ayında (Ağustos) Ebvâ gazvesine çıkmış (H. 2/M. 623), 15 gün bekledikten sonra Medine'ye dönmüş akabinde aynı ay içerisinde, başka bir rivayete göre de Rebiülevvel ayında (Ağustos ya da Eylül) yüz kişi

³⁵⁷ Detaylı anlatım için bkz: Mahmudov, s. 73-75.

ve beş yüz deveden müteşekkil Kureyş kervanını Buvât'ta karşılamak üzere tekrardan yola çıkmış ancak bir çatışma olmadan geri dönmüştür. Yine o, aynı yılın Cemaziyevevvel ayında (Kasım) da bir başka Kureyş kervanını karşılamak üzere Zatu'l-Aşiret (Uşeyre) gazvesi düzenlemiştir. Bu kervanın daha sonra Bedir Savaşının nedeni olan kervan olduğu bilinir.

Hicretin 2. Senesi Recep ayında (Ocak 624) Hz. Peygamber, Abdullah b. Cahş'ı Nahle bölgesindeki Kureyş kervanı hakkında bilgi alması için göndermiştir. Abdullah ise yalnızca bilgi almakla kalmamış aynı zamanda buradan geçen Kureyş kervanına baskın düzenlemiş ve iki kişiyi öldürmüştür.³⁵⁸ Bu baskın haram aylarda gerçekleştiği için Kureyşliler arasında bir tartışma başlamış ve ardından Bakara sûresinin 217 ve 218. ayetleri inmiştir. Ayetler haram aylarda savaşın büyük günah olduğunu ancak inkarda direnmenin, Kâbe'yi ziyareti engellemenin ve halkını oradan çıkarmanın daha büyük bir günah olduğunu vurgulamıştır.³⁵⁹

Bilindiği üzere Bedir savaşının (H. 2, M. 624) asıl nedeni Ebû Süfyan'ın Suriye'den gelen kervanına baskın düzenlemektir. Ebû Süfyan yaklaşık yetmiş atlı ve yüklü develerle Şam'dan dönmekte, Mekke'ye doğru yol almaktaydı. Hz. Peygamber kervanla ilgili bilgiler getirmesi için Talha b. Ubeydullah ve Saîd b. Zeyd'i görevlendirdi. Talha ve Saîd sahil yakınlarında bulunan Nahbâr adında bir yerde beklemeye başladılar.³⁶⁰ Onlar kervanı takip ederlerken Hz. Peygamber de 12 Ramazan pazartesi günü ordu hazırlayarak kervanı karşılamaya çıkmış, ancak kervan Müslümanların kendilerini beklediği yolu kullanmayarak kurtulmayı başarmış, akabinde de Ebû Cehil'in komutasındaki ordu ile Müslüman ordusu Bedir'de savaşmışlardı (17 Ramazan 2/13 Mart 624).³⁶¹ Kur'an'ı Kerim'de Bu kervan yolculuğu şöyle anlatılmıştır: “Hani siz vadinin (Medine'ye) yakın tarafında; onlar uzak tarafında, kervansa sizin aşağıңызdaydı.”³⁶² Bu savaşa Kureyş ahalisinden isteksizce katılanlar da olmuştur. Örneğin el-Hâris b. Âmir'in savaşa giderken “Keşke Kureyş savaşa çıkmasaydı da kervandaki malım ve Abdümenâfoğullarının malları telef olsaydı” diyerek sitem ettiği nakledilir.³⁶³ Savaşa

³⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz: Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 9-19; Mustafa Fayda, “Hz.Peygamber Devri Kronolijisi”, **DİA**, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, s. 479.

³⁵⁹ Bakara, 2/217, 218

³⁶⁰ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 19.

³⁶¹ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 21.

³⁶² Enfâl, 8/42.

³⁶³ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 36.

gerek olmadığını düşünen bir diğer isim de Ebû Süfyandır. O, “Kervanınız kurtuldu; kendinizi Yesrib ehline kestirmeyiniz. Bundan ötesine gerek yok. Siz ancak kervanınızı ve mallarınızı korumak için çıkmıştınız” diyerek Kureyşlilerin savaşa çıkmamasını istemiştir.³⁶⁴ Ancak sonuç olarak savaş gerçekleşmiş ve Kureyşliler mağlup edilmişlerdir.

H. Peygamber döneminde Bedir savaşından 6 ay sonra gerçekleştirilen “Karede” seriyyesi de (H. 3, Cemâziyelâhir / M. 624, Kasım), Kureyş’in Ebû Süfyan başkanlığında Irak yollarından geçerek Suriye’ye ulaşmayı hedefleyen kervanını durdurmayı amaçlamıştı. Zeyd b. Harise başkanlığındaki birlik, bu kervanı yakalamış ve ele geçirilen ganimetler Medine’ye getirilmiştir.³⁶⁵ Hicretin 6. senesi Cemaziyevevvel ayında (Miladi Eylül-Ekim 627), Kureyş kervanlarına yönelik son askeri müdahale olan el-Îs seriyyesi gerçekleşmiştir. Bu seriyye’nin başında Zeyd b. Hârise görevlendirilmiş, kervan müdahalesi başarılı sonuç vermiş ve bu kervandan pek çok gümüş elde edilmiştir.³⁶⁶

Yapılan tüm bu gazve ve seriyyeler Arabistan’ın en önemli kervan organizatörü konumunda olan Kureyş’in etkinliğini kırmıştır. Ancak Medine’ye hicret sonrasında Müslümanlar yalnızca Kureyş kervanlarına yönelik gazve ve seriyyeler düzenlemekle kalmamışlar aynı zamanda kendileri de farklı bölgelere kervan faaliyetleri gerçekleştirmeye başlamışlardır. Burada tekrardan hatırlatmak gerekir ki Medine, hicret öncesinde de önemli kervan güzergahlarından birisiydi. Nitekim burada çeşitli çarşı ve pazarların kurulduğu, Nabatlıların buraya kervanlarla ticaret yapmak üzere çeşitli gıda maddeleri getirdikleri daha önce ifade edilmişti. Aynı şekilde Yahudilerin içki yasaklanana kadar Medine pazarlarına kervanlar vasıtası ile içki getirip sattıkları³⁶⁷ ve yine hicret sonrası dönemde buraya kumaş, koku, yiyecek ve çeşitli mallar taşıyan kervanların geldiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Hz. Peygamber’in ve Müslümanların bu şehre yerleşmesi sonrasında da kervancılık faaliyetleri devam etmiştir. Hz. Peygamber de şehirdeki kervan faaliyetlerinin etkinliğini arttırabilmek adına Medine’de bir Pazar kurdurmuş ve bu pazara gelen ticaret kervanlarından vergi alınmayacağını kararlaştırmıştır.³⁶⁸ Hicret sonrası Medine’de Müslümanların

³⁶⁴ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 43.

³⁶⁵ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 315.

³⁶⁶ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, II, 553.

³⁶⁷ Cevâd Ali, VIII, 25.

³⁶⁸ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh es-Semhûdî (ö. 911/1506), **Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ**, (nşr, Hâlid Abdülğani Mahfûz), Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998, II, 257.

gerçekleştirmiş oldukları kervan yolculukları ile ilgili çeşitli tarihi örnekler vardır. Örneğin, Medine’de Müslümanların Cuma namazı kıldıkları bir sırada Bedir savaşı öncesinde Müslüman olduğu bilinen Dihye el-Kelbî’nin³⁶⁹ Şam’dan buraya gıda maddeleri taşıyan bir kervan getirdiği nakledilir.³⁷⁰ Zeyd b. Hârise’nin İs seriyyesinin gerçekleştiği yılın ramazan ayında, yanındaki arkadaşları ile birlikte Şam’a ticaret amaçlı kervan yolculuğu yaptığı nakledilir. Hatta bu ticaret yolculuğu sırasında Benî Bedr ve Benî Fezâre’den birtakım insanların kervana saldırdıkları ardından da kervandakilerin mallarını alıp gittikleri anlatılmaktadır.³⁷¹ Bu iki isimden farklı olarak Müslümanlar içerisinde Abdurrahman b. Avf’ın ve Ebû Saîd el-Hudrî’nin de hicret sonrasında kervan yolculuğu yaptıkları bilinir.

Hiz. Peygamber’in Mekke’nin fethi (20 Ramazan 8/11 Ocak 630) ve ardından vefatına kadar ki süreçte Arabistan’ın büyük çoğunluğunun idaresi Müslümanların eline geçmiştir. Böylece M.S. VII. yy.’ın başları, kervancılık faaliyetlerinde artık Kureyş’in yerini İslam toplumunun (ümme) aldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde sürekli genişleyen İslam yönetiminin topraklarında, vahiy ile oluşan yeni düzen içerisinde kervan yolculuklarının daha güvenli bir hale geldiğini belirtmek gerekir. Zira bölgedeki pek çok kabile ya bizatihi İslam yönetimine katılmış ya da vergi vererek bu yönetime boyun eğmiştir. Bunun sonucu olarak Arabistan’daki kervan saldırılarında azalma yaşanmıştır denebilir. Bundan sonraki dönemde kervan faaliyetlerinin artarak devam ettiği görülür. Nitekim Vakıdî, Tebük seferini (H. 9/M. 630) ele alırken Müslümanların Şam ile olan ticaretlerinden dolayı buranın hakimiyetini elinde tutan Bizans’ın ne kadar güçlü olduğunu bildiklerini ve bu nedenle onlar için en korkutucu düşmanın Bizans olduğu yorumunu yapmıştır.³⁷² Görüldüğü üzere bu rivayet Medine’de Hiz. Peygamberin (sav) önderliğinde istikrarlı bir yönetime kavuşan Müslümanların Şam’la daha sıkı ilişkiler kurduklarını ortaya koyar. Sonuç olarak Hiz. Peygamber’in ve ona inen vahyin belirlediği ölçüler çerçevesinde kurulmuş olan İslam Yönetimi ile birlikte kervan faaliyetleri sekteye uğramamış tam aksine, geniş Arabistan coğrafyasının siyasi anlamda tek bir idarenin kontrolüne geçmesi sayesinde oluşan güven ortamında daha da gelişmiştir.

³⁶⁹ Ali Yardım, “Dihye b. Halife”, *DİA*, C. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 294.

³⁷⁰ Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî (ö. 468/1076), *Esbabu’n-Nuzûl*, (nşr. Mâhir Yasin el-Fahl), Daru’l-Meyman, 2005, s. 772.

³⁷¹ Vakıdî, *el-Meğâzî*, II, 564

³⁷² Vakıdî, *el-Meğâzî*, III, 990.

İKİNCİ BÖLÜM

KERVAN ORGANİZASYONU

I. KERVAN VASITASI: DEVE

Arabistan yarımadasında kervancılığın en temel aracı kuşkusuz devedir. Nasıl ki Orta Asya şartlarında özellikle Türkler için atlar vazgeçilmez bir binek haline gelmişse, aynı şekilde çölde yaşayan Araplar için de deve böyle bir hayvan olmuştur.³⁷³ Öyle ki deve, Araplar arasında *Sefînetü's-Sahra* yani “çöl gemisi” olarak nitelendirilmiştir.³⁷⁴ Bedevî Arapların, Arabistan çöllerinde milattan önce 1100 yıllarında evcilleştirdiği develer, sahiplerine bu zor iklim koşullarında tutunabilme, dahası tarih sahnesinde gün yüzüne çıkabilme şansını vermişlerdir.³⁷⁵

Arapça’da deve ile ilgili *baîr* (بعير)(dişi deve), *nâga* (ناقة)(yetişkin dişi deve), *cemel* (جمل)(erkek deve), *râhile* (راحلة)(dişi binek deve), *rikâb* (ركاب)(binek deve), *nâdih* (ناضح)(su çeken ve binilen deve), *İbil* (إبل)(binek deve), *matyye* (مطية)(binek deve), *bikr* (بكر)(genç deve) gibi daha pek çok isim kullanılagelmiştir.³⁷⁶ Ayrıca bu hayvanla ilgili en çok kelime bulunduran dilin Arapça olması, cahiliye şiirlerinde hususi bir konu olarak develerin işlenmesi, Arapların bu hayvana gösterdikleri ilginin delilleri olarak zikredilebilir.³⁷⁷ Develer, Araplar tarafından binek aracı, besi hayvanı, ticari meta olarak kullanılmıştır. Bunlara ek olarak derisinden çeşitli ürünler elde edilebilen, idrarı tedavi amaçlı kullanılabilen develer, tarım arazilerinin ekiminde ve dikiminde de yardımcı araç olarak istihdam edilmişlerdir. Toplumsal hafızada, atasözleri, deyimler ve semboller ifade eden bu hayvanlara³⁷⁸ sahip olmak Arap toplumunda bir zenginlik işareti olarak görülmüştür.³⁷⁹

Arabistan’da develerin en önemli taşıma aracı oluşunun çeşitli sebepleri vardır. Öncelikle bu hayvanlar, açlık ve susuzluğa uzunca bir süre dayanabilmektedirler.³⁸⁰ Deve, bedeninin terleme oranının düşük olması ve 34 ilâ 40,7 derece arasında değişen vücut sıcaklığı nedeniyle on yedi gün boyunca su içmeden yolculuk yapabilmektedir.³⁸¹ Ayrıca deve, uzun süre susuz kalıp sonrasında fazla su içse dahi zarar görmemekte ve

³⁷³ Günaltay, s. 23.

³⁷⁴ Ahmet Önkâl, Nebi Bozkurt, “Deve”, *DİA*, C. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 222.

³⁷⁵ Carleton S. Coon, “Badw”, *EI*², Leiden: E. J. Brill, 1986, Vol. I, s. 872.

³⁷⁶ Donald Routledge Hill, “İlk Arap Fetihlerinde Deve ve Atın Rolü”, (çev. Mehmet Nadir Özdemir), *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, No: 1, Bahar 2012, Cilt. 12, Nu. 1, s. 139, 140.

³⁷⁷ Önkâl, Bozkurt, “Deve”, C. 9, s. 223.

³⁷⁸ Develer hakkında nakledilen rivayetlerle ilgili detaylı bilgi için bkz: Tahsin Koçyiğit, *Hz. Peygamber’in Gündelik Hayatı, “Hurma – Deri – Deve”*, İstanbul: Hikmet Yayınları, 2016, s. 181-327.

³⁷⁹ Aladie, s.189.

³⁸⁰ Önkâl, Bozkurt, “Deve”, C. 9, s. 226.

³⁸¹ Coon, Vol. I, s. 872; CH. Pellat, “İbil”, *EI*², Leiden: E. J. Brill – London: Luzac & Co, 1986, Vol. III, s. 668.

kötü durumlarda hörgücünde biriktirdiği yağ deposunu kullanarak açlığını bastırabilmektedir.³⁸² Bir haftalık bir yolculukta, su ve gıdadan tamamıyla mahrum kalan bir deve, ortalama 90 kilo kaybetmekte, sonrasında ise yaklaşık 95 litre su içerek, bolca gıda tüketerek ve belirli bir süre dinlenerek tekrar eski haline sağlıklı bir şekilde dönebilmektedir.³⁸³

Uzun yolculuklarda beslenme açısından kendilerine yetmelerinin yanı sıra deve, yol boyunca ihtiyaç durumunda kesilerek sahibi için bir besin haline gelmektedir. Ortalama bir deve, besin kaynağı olarak yaklaşık yüz kişiye yetmektedir. Nitekim Bedir savaşına neden olan Kureyş kervanında hizmetçilik yapmak üzere bulunan kölelerden bazılarının Müslümanlar tarafından yakalanıp sorguya çekilmeleri neticesinde verdikleri ifadeler bunu doğrulamaktadır. Onların verdikleri ifadelere göre Kureyş kervanında günde on deve kesilmekteydi. Hz. Peygamber de bu veriden hareketle bu kervanda bulunan kişi sayısı hakkında 900 ile 1000 arasında değişen bir rakam tahmininde bulunmuştur.³⁸⁴

Güçlü bir yapıya sahip olan develerin, İslam kaynaklarında filler ile kıyaslandığı belirtilir.³⁸⁵ Bu durum onların taşımacılıktaki yerini ve önemini ortaya koyar niteliktedir. Bununla beraber sabırlı, sahiplerine sadık ve inatçı karakterlerde olmaları da uzun yollarda develeri vazgeçilmez bir binek kılan başka bir özelliktir.³⁸⁶ Biyolojik yapıları gereği kumlu yollarda hızlıca hareket edebilme kabiliyetine sahip olan develerin³⁸⁷ kumda batmalarını engelleyen ayak tabanlarındaki nasır tabakası, tırnakları arasındaki deri kıvrımları ve çöldeki dikenli bitkileri yiyebilmeleri için de kalın bir bağdan oluşmuş ağız yapıları bulunmaktadır.³⁸⁸

Temelde çift hörgüçlü (*camelus bactrianus*) ve tek hörgüçlü (*camelus dromedarius*) olarak ikiye ayrılan develerden ilki daha çok Orta Asya, Çin ve Kuzey İran'da yaygındır.³⁸⁹ Tek hörgüçlü develer ise İndus vadisinden, Arabistan ve Sahra çöllerine ve Kongo'ya kadar olan bölgelerde yaşamaktadır.³⁹⁰ Özellikle tek hörgüçlü

³⁸² Fatih Atasoy, Fatma Tülin Özbaşı, "Anadolu'da deve yetiştiriciliği ve deve güreşleri", **Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Cilt. 54, Nu. 2, 2014, ss. 85-90, s. 85.

³⁸³ Pellat, Vol. III, s. 668.

³⁸⁴ Zührî, s. 63.

³⁸⁵ Pellat, Vol. III, s. 667.

³⁸⁶ Atasoy, Özbaşı, Cilt. 54, Nu. 2, s. 85.

³⁸⁷ Dalyan, s. 80.

³⁸⁸ Atasoy, Özbaşı, Cilt. 54, Nu. 2, s. 85.

³⁸⁹ Pellat, Vol. III, s. 665; Atasoy, Özbaşı, Cilt. 54, Nu. 2, s. 85,86.

³⁹⁰ Pellat, Vol. III, s. 666.

develerin taşımacılık için oldukça uygun olduğunu ifade edebiliriz. Develer yük taşıyan diğer hayvanlara kıyasla daha fazla ağırlık çekebilmekte ve üzerlerine yüklenen yüklerle birlikte kolaylıkla ayağa kalkabilmektedirler.³⁹¹ Bu hayvanların taşıyabilecekleri ağırlık miktarı sıcaklık seviyelerine göre farklılık gösterecektir. Arabistan gibi sıcak bölgelerde yaklaşık 270-300 kilogram arasında yük taşıyabilen develerin, sıcaklığı daha düşük bölgelerde çekebileceği yük miktarı 450 kiloya kadar artabilmektedir.³⁹² Taşıyacağı yükün çeşidine göre kullanılacak develerin türü de değişiklik gösterir. Sadece insan taşıyacak develerde hızlı olan türler tercih edilirken yük taşıyacak develerde ise kuvvetli ve dayanıklı olan türler tercih edilir.

Kervan yolcuğuna sürülen develerin güçlü olması gerekmektedir. Aksi takdirde cılız bir devenin uzun bir yola dayanmasının pek mümkün olmadığı görülmektedir. Bu durum bir beyitte şöyle belirtilmiştir: “...*Güçlü ve asil develerle olur göçlerin bütünü, hepsi...*”.³⁹³ Yük taşıyan develerin Hz. Peygamber dönemindeki muhtemel fiyatının 2 ila 125 dirhem arasında değişiklik gösterdiği belirtilir.³⁹⁴ Her ne kadar güçlü de olsa, uzun yolda yorgun düşen bir deveyi coşturabilmek ve tekrar eski haline döndürebilmek için ezgiler söylenirdi.³⁹⁵ Hatta develere özel söylenen bu ezgiler *hidâ* adını almış ve bu ezgileri söyleyenlere de *hâdî* denilmiştir.³⁹⁶ Bedeviler yol boyunca develerinin susuzluk çekmelerini önlemek için ağızlarını bağlarlar ve böylece geviş getirmelerinin önüne geçerek ihtiyaçları olan suyu midelerinde tutmalarını sağlarlardı.³⁹⁷

Çalıştığımız dönem itibari ile elimizdeki rivayetlerden hareketle kervan yolculuklarında kullanılan develerin sayısının kimi zaman 2500’e kadar ulaştığı görülmektedir.³⁹⁸ Cahiliye dönemi şairlerinden³⁹⁹ el-‘Aşâ’nın Hîre panayırına yaptığı ticaret yolculuğunda malları taşıyan 100 deve bulunmaktaydı.⁴⁰⁰ Sattığı ürünler sonrasında ise fazladan 300 dişi deve ile dönmüştü.⁴⁰¹ Daha önce zikrettiğimiz Abdullah

³⁹¹ Pellat, Vol. III, s. 667.

³⁹² Orhonlu, s. 676.

³⁹³ Abdurrahman Özdemir, **Lebîd b. Rebîa el-Âmirî ve Divanı**, Ankara: Araştırma Yayınları, 2007, s.197.

³⁹⁴ Deve maliyetleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Mehmet Nuri Güler, “İslam Devleti’nin İlk Başkenti Medine’de Tedavül Edilen Mallar ve Hizmetler ile Geçim Düzeyleri”, **Hız. Peygamber (sas) Döneminde Kurumsal Yapının Oluşumu**, (drl. Adnan Demircan), İstanbul: Siyer Yayınları, 2015, s. 91-93.

³⁹⁵ Özdemir, s.17.

³⁹⁶ Bkz: *Diğer Hizmetler*.

³⁹⁷ Pellat, Vol. III, s. 666.

³⁹⁸ Vakıdî’nin naklettiği bir rivayete göre hicretten 13 ay sonra buvât gazvesinde müdahale edilen bir Kureyş kervanında 2500 deve bulunmaktaydı. Bkz: Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 12; Çağatay, s.142.

³⁹⁹ Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, IX, 127.

⁴⁰⁰ Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, IX, 146.

⁴⁰¹ Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, IX, 146.

b. Cüd'an'ın Şam'a gönderdiği kervanda 2000 deve vardı.⁴⁰² Bedir savaşına neden olan kervanda 1000 deve bulunuyordu.⁴⁰³ H. 4/M. 625 yılında gerçekleşen Nadîroğulları sürgününde Medine'den 600 deve ile yola çıkılmıştı⁴⁰⁴ Genel olarak 1000 develi kervanlar orta, bu rakamın altında olanlar küçük, üzerinde olanlar ise büyük kervan sayılmaktaydı.⁴⁰⁵

Develere, kervan yolculuğu sırasında eşya ya da insan taşıma durumlarına göre farklı unsurlar da eklenirdi. Şayet develerle insan taşınacaksa, her ne kadar Arapların bazı zamanlarda develere üzerlerinde eyerleri olmaksızın bindikleri nakledilse de⁴⁰⁶, daha rahat bir yolculuk yapabilmek için hayvanın üzerine eyer, semer ya da mahfe eklenmesi gerekirdi.⁴⁰⁷ İbn Hişam'da geçen bir rivayete göre Hz. Halime, Peygamberimizi (sav) emzirmek üzere yanına almış ve O'nu devesinin eyerine koymuştur.⁴⁰⁸ Müslümanların Medine'ye hicretinden sonra Târik isimli birisi İslamiyet'i kabul etmiş akabinde Rebeze denilen yerden bir grup arkadaşıyla birlikte Hz. Muhammed'i (sav) görmek üzere Medine'ye doğru yola çıkmışlardı. Yolculuk içerisinde yanlarında bir kadın da bulunmaktaydı. Kadın için bir devenin üzerine korunaklı bir mahfe yapılmıştı.⁴⁰⁹ Ancak eşya taşınacaksa develere farklı ebatlarda torba, tulum ve sepet gibi kaplar eklenmeliydi. İsfahânî (ö. 356/967)'nin naklettiğine göre tabaklanmış deri torbalarında amber taşınırdı.⁴¹⁰ Yine buğday, hurma gibi hububat ve kuru gıdaların taşınmasında Arap Yarımadasında üretimi yapılan sepetler kullanılırdı.⁴¹¹ Uzun yolculuklar için develerin mutlaka su taşınması hatta bazı develerin özellikle bunun için kullanılması gerekirdi.⁴¹² Su taşımak için de develere kırba ve su kapları eklenmekteydi.⁴¹³ Bir kervan yolculuğunda bazen binlerce devenin kullanıldığını bildiğimize göre bu develerin birbirlerini takip etmeleri ve kaybolmamaları için çeşitli önlemler de alınmaktaydı. Bunun için develer yedi veya yirmiye kadar ulaşan gruplar halinde birbirlerine iplerle bağlanırdı. İpler

⁴⁰² el-İsamî, I, 243.

⁴⁰³ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 27.

⁴⁰⁴ Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I, 584.

⁴⁰⁵ Bozkurt, Yüksel, "Kervan", C. 25, s. 298.

⁴⁰⁶ Pellat, Vol. III, s. 667.

⁴⁰⁷ Semerlerin ve mahfelerin yapımı ve develerin üzerine eklenmesi ile ilgili detaylı bilgi için: Pellat, Vol. III, s. 667.

⁴⁰⁸ İbn Hişam, I, 163.

⁴⁰⁹ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 232.

⁴¹⁰ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, IX, 146.

⁴¹¹ Elnure Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, İstanbul: İsam Yayınları, 2018, s. 234-238.

⁴¹² Pellat, Vol. III, s. 666.

⁴¹³ Corci Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, (çev. Nejdî Gök), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, I, s. 50.

hayvanların burunlarına takılır ve tehlike halinde çabuk kopabilmeleri için ipin ince olması tercih edilirdi. En arkadaki deveye de çingirak benzeri ses veren bir alet takılması ile kervanın birbirinden ayrılmadığı anlaşılmış olurdu.⁴¹⁴ Hayvanları sürebilmek ve kontrolden çıkmalarını engellemek için demirden yapılan gemler kullanılırdı.⁴¹⁵

Devenin diğer alanlardaki önemine de kısaca yer vermek yerinde olacaktır. Cahiliye Dönemindeki bir uygulamaya göre “beliyye” adı verilen dişi deve, ölen kişinin mezarına getirilir, kaçmaması için ayakları kesilir, başı arkaya doğru bağlanır ve ölüme terkedilirdi.⁴¹⁶ İslam öncesi dönemde develerin sıklıkla putlar için kurban edildiğini de görmekteyiz. Kur’an-ı Kerim’de de bahsedildiği üzere⁴¹⁷ bu dönemde bazı develere kutsallık atfedilirdi. Bu develerden beş doğum yapana *Bahîre* denir, kulağı yarılarak tanrılar adına serbest bırakılırdı.⁴¹⁸ Bir kişinin herhangi bir sıkıntıdan sonra dişi bir deveyi kendi haline bırakması sonrasında da bu deveye *Sâibe*⁴¹⁹, erkek ve dişi ikiz doğum yapan deveye de *Vasîle* denirdi.⁴²⁰ Son olarak da kendisinden on kere döl alınan erkek deveye *Hâm* denir ve bu deve tanrılar adına azat edilirdi.⁴²¹ Araplar arasında edebiyat ve halk ağzında ise develer, farklı manaları ifade etmek üzere deyim, atasözü, benzetme ve sembol olarak çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Örneğin Muallaka şairlerinden Zuheyr b. Ebî Sulmâ, ölümü devenin toslamasına benzettiği bir beyitinde şöyle demektedir: “...Ölümü, gece görmeyen bir devenin toslamasından ibaret görüyorum; rast getirdiğini öldürüyor, rast getiremediği kimse ise yaşıyor ve yaşılanıyor...”⁴²² Bir başka cahiliye dönemi şairi Tarafe b. Abd (ö. 564), *muallakasında*⁴²³ yaptığı yolculuk sırasında binmiş olduğu devesinin özelliklerini abartılı tasvirlerle anlatmaktadır.⁴²⁴ Cahiliye ve İslam dönemi şairlerinden olan Lebîd b. Rebiâ’nın divanında develer, çok önemli bir benzetme unsuru olarak karşımıza çıkar.⁴²⁵ Örneğin o, hoşuna giden bir devenin organlarının birbiri

⁴¹⁴ Bozkurt, Yüksel, “Kervan”, C. 25, s. 298.

⁴¹⁵ Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 378.

⁴¹⁶ Önkâl, Bozkurt, “Deve”, C. 9, s. 223.

⁴¹⁷ Mâide 5/103

⁴¹⁸ İzzet Derveze, **Kur’ân’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı**, (çev. Mehmet Yolcu), İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011, I, 498.

⁴¹⁹ Derveze, I, 498.

⁴²⁰ Önkâl, Bozkurt, “Deve”, C. 9, s. 224.

⁴²¹ Derveze, I, 498.

⁴²² Kenan Demirayak, **Arap Edebiyatı Tarihi – I, Cahiliye Dönemi**, Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2014, s. 195. Zuheyr b. Ebî Sulmâ’nın hayatı için bkz: Demirayak, s. 189-191.

⁴²³ Cahiliye döneminde Kâbe duvarlarına asılan ve orada sergilenen kasidelere muallaka adı verilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Süleyman Tülüçü, “Muallaka”, *DİA*, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, s. 310.

⁴²⁴ Demirayak, s. 201,202.

⁴²⁵ Özdemir, s. 103.

ile uyum içerisinde oluşunu bir saraya benzetmiştir: “...*Hâcirî sarayına benzer tıpkı, onu etmiş kendisi inşa, Her biri diğerinin aynısı, standart kesilmiş tuğlalarla...*”. Bir başka beyitte Lebîd, söylediği sözlerle susturduğu bir muhatabını zor yürüten bir deveye benzetmiştir: “...*Öyle şeyler söyledim ki ağzı açık kalakaldı öylece, Sustu: yarasından zar zor yürüten deveye döndü böylece...*”.⁴²⁶

Atlar, Arabistan’da kervan yolculularında yük taşınması için değil daha çok yine bir binek olarak kervan yolculuklarında güvenliğin sağlanması için kervanla birlikte hareket eden muhafız birliklerince ve savaş sırasında askerlerin bir bölgeden diğerine daha hızlı geçmesi için kullanılmıştır.⁴²⁷ Nitekim Bedir savaşında Müslümanların iki, müşriklerin ise 100 atı bulunuyordu.⁴²⁸ Araplar arasında at yetiştiricileri bulunmaktaydı. Mekke ve Medine bölgesine komşu olan Beni Süleym kabilesi at yetiştiriciliği ile meşhur idi.⁴²⁹ Aynı şekilde Kinde kabilesinin de at yetiştiriciliği bilinmektedir.⁴³⁰ Yaptığımız taramalar neticesinde at, eşek ve katır gibi binek hayvanlarının Arabistan coğrafyasındaki kervanlarda taşımacılık için kullanıldığına rastlayamadığımızı belirtmek isteriz.

II. KERVAN YOLCULUKLARININ SEBEPLERİ

2.1. Ticaret

Arabistan’da kervan yolculuklarının kuşkusuz en önemli nedeni ticaret olmuştur. Zira bölgedeki ticarî taşımacılık neredeyse 19. Yüzyıla kadar ya denizde gemiler ya da karada kervanlar vasıtasıyla yapılabilmekteydi. Arabistan’da ticaret kervancılığının başlangıcı muhtemelen çölde yaşayan bedevînin ürettiği eşyayı şehirde yaşayanlara satmak üzere yola çıkması ile ortaya çıkmıştır. Bedevînin zorlu çöl şartlarında geçimini sağlamak için böyle bir yöntem başvurması gerekliydi.⁴³¹ Arabistan açısından ticaret ve kervanı birbirinden ayırmak adeta mümkün görünmemektedir. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi bölgedeki denizcilik Araplar tarafından pek bilinmiyordu. Gemicilik sektörü de gelişmediği için deniz üzerinden ticaret pek kullanılmamaktaydı.

⁴²⁶ Özdemir, s. 116. Develerin sosyal hayatta ve edebiyattaki karşılıklarına daha fazla örnek için şuraya bakılabilir: Pellat, Vol. III, s. 666.

⁴²⁷ Fethi Yıldırım, “Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE 2018), s. 61.

⁴²⁸ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 27, 39.

⁴²⁹ Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bîşr el-Kelbî (ö. 204/820), *Ensâbu'l-Hayl*, (nşr. Hâtim Sâlih ed-Damî), Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 2003, s. 29.

⁴³⁰ Kelbî, *Ensâbu'l-Hayl*, s. 32.

⁴³¹ Günaltay, s. 24.

Ticarî kervanlar bölgede büyük kârlar getirmekteydi. Bunu Bedir savaşının nedeni olan Kureyş ticaret kervanında 50.000 dinara varan değerde malların taşınıyor olmasından da anlamaktayız.⁴³² Bu kervanlarda, köle, cariye, baharat, tütün, mutfak eşyaları, silah gibi ticarî değeri olan çok çeşitli unsurlar taşınmıştı. Arabistan topraklarında kurulan çarşı panayırılarda dünyanın çeşitli yerlerinden tüccarlar gelirdi.⁴³³ *Arabistan'da Kervancılığın Tarihi Seyri* başlığı altında verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla kervan faaliyetlerine ait örneklerin büyük çoğunluğu ticarî gayelerle yola çıkmışlardır. Kısaca tekrar etmek gerekirse, pek çok Arap kabilesinin ticaret kervanları ile geçimini sağladıkları, Yemen'de kurulan büyük krallıkların gerçekleştirmiş oldukları kervan faaliyetleri ile geliştikleri, Kureyş kabilesinin yükselişinin kervan faaliyetleri sayesinde olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (sav) dedesi, babası ve amcalarının, ayrıca onun (sav) çağdaşı olan mümin ve müşrik pek çok ismin kervan ticareti ile uğraştıkları tarih kayıtlarına geçmiştir.⁴³⁴

2.2. Hac ve Umre

Hac, insanların herhangi bir bölgeyi ya da bölgede bulunan bir unsuru kutsallığından ötürü ibadet amacıyla ziyaret etmek ve çeşitli ritüeller gerçekleştirmek için yapmış oldukları kutsal yolculuk olarak ifade edilebilir. Dünyanın çeşitli yerlerinde farklı dinlere mensup insanlar geçmişten bugüne her yılın belirli dönemlerinde hac yapmak üzere yola çıkmaktadırlar. İnsanlar tarafından “*uluhiyetin tecelli*” ettiği bir yer olarak düşünülen bu kutsal bölgeler yüzlerce yıldır ziyaret edilmektedir. Bu ziyaretlerin temel hedefleri arasında bedenî ya da manevî faydalar görmek, inanılan tanrıya yaklaşmak gibi unsurlar yer almaktadır. M.Ö. 2000'li yıllarda Babilonya'da Nippur kenti, Asur'da Ninova kenti iki farklı toplumun hac yerleriydi. Hititlerde kralların inşa ettirdikleri ibadet yerleri hac merkezi olarak görülürdü. Dağlar, Hint, Çin ve Japon kültürlerinde kutsal kabul edilir ve buralara tapınaklar yapılarak düzenli hac yolculukları gerçekleştirilirdi. Yahudilikte Kudüs, Hristiyanlıkta ise Kudüs'ün yanında Roma ve Santiago şehirleri, inananları tarafından hac yerleri olarak kabul edilmişti.⁴³⁵

⁴³²Vakıdî, *el-Meğâzî*, I, 27.

⁴³³ Azizova, *Hiz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 447.

⁴³⁴ Detaylı bilgi için bkz: *Arabistan'da Kervancılığın Tarihi Seyri*.

⁴³⁵ Diğer dinlerdeki hac ibadeti ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Ömer Faruk Harman, “Hac”, *DİA*, C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 382.

İslam dininde de diğer dinlerde olduğu gibi hac ibadeti bulunuyordu. Rivayetlere göre ilk insan Hz. Âdem (as), Mekke’de hanımı Havva ile buluşunca Kâbe’nin olduğu yerde hac ibadetlerini gerçekleştirmişler, sonrasında onun evlatları da Kâbe’yi bir yapı haline getirmişlerdi.⁴³⁶ Hz. Nuh döneminde yaşanan tufandan dolayı yıkılmış olan bu Kâbe, daha sonra Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından temelleri bulunarak yeniden bina edilmişti.⁴³⁷ Bakara sûresinde, Kâbe’nin insanların ibadet etmek üzere gelip gidecekleri bir mekân olduğu, Mekke için, Hz. İbrahim’in “Allah’ım burayı güvenli bir şehir yap” diye dua ettiği, Kâbe’nin temellerinin o ve oğlu İsmail tarafından yükseltildiği anlatılır.⁴³⁸ Hacc sûresinde geçen ayete göre de Hz. İbrahim’den, insanları hac yapmaya davet etmesi istenmiş, uzak beldelerden develerle ya da yaya olarak gelecek hacıların burada Allah’a ibadet ederek, fakirleri doyurarak ve kurban keserek manevi kirlerinden arınacakları belirtilmiştir.⁴³⁹ Hz. İbrahim’den sonra belirli bir dönem İslam dini üzere devam eden Mekkeliler, Huzaa kabilesinin iktidârı sürecinde özellikle de Amr b. Luhay başkanlığı döneminde Suriye taraflarından bölgeye getirilen çok sayıda put sonrasında putperest inancı benimsemiş⁴⁴⁰ ancak hac ibadetlerini, uygulamadaki bazı değişiklikler ile birlikte yapmaya devam etmişlerdir. Belki de putperestliğin hac ibadeti ile birleştirilmesi hac yapacak insan sayısının arttırılmasına yönelik dini-ekonomik hedefler içeren bir karardır. Böylece Mekke’ye gelen insan sayısı artacak ve bu durum bölgede ekonomik bir canlanma sağlayacaktı. Kusay b. Kilâb ile birlikte Huzaalılarının egemenliği sona ermiş ve Kureys’in yükselişi başlamıştı. Bu dönemden sonra hac görevleri sistemli hale getirilerek kabileler arasında paylaştırılmıştı. Haşimîler yemek yedirme (rifade) ve su temini (sikaye) görevleri ile birlikte hac emirliği görevini yerine getirirlerken, Kâbe anahtarlarını muhafaza etme görevini Benî Abdüddâr kabilesi, hacılara harcanacak paranın toplanması ve dağıtılması görevini Benî Nevfel kabilesi üstlenmişti. Benî Sehm kabilesinde hacıların adakları korunur, Benî Kinâne kabilesi ise haccın mevsiminin sabit bir zamana denk gelmesi için *nesî* denilen uygulamayı ayarlardı. Son olarak Benî Gavs ve Benî Advân ise Arafat’ta ve Müzdelife’de toplanan hacılar ile meşgul olurlardı.⁴⁴¹

⁴³⁶ Bu rivayet ve aynı konu ile ilgili farklı birtakım rivayetler için bkz: Hamidullah, “İslam’da Hac”, ss. 123-162, s. 123-126.

⁴³⁷ Doç. Dr. Ali Bakkal, “Hz. İbrahim ve Hac”, **1. Hz. İbrahim Sempozyumu**, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, Şanlıurfa: Şurkav Yayınları 2007, s. 126-128.

⁴³⁸ Bakara, 2/125-129.

⁴³⁹ Hacc, 22/27-29.

⁴⁴⁰ Abdülkerim Özeydin, “Amr b. Luhay”, **DİA**, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 87.

⁴⁴¹ Abdülkerim Özeydin, “Hac”, **DİA**, C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 386.

Şunu da belirtmek gerekir ki İslam öncesi Arabistan'da hac için yalnızca Mekke'de bulunan Kâbe'ye gidilmezdi. Bölgede birkaç tane daha hac yeri olduğu, özellikle yerel kabilelerin kendilerine ait tapınakları hac amacıyla ziyaret ettikleri bilinmektedir. Örneğin, Gatafanlıların kendilerine ait bir Kâbe'si vardı. Yemen'de de Kâbe Yemeniyye isimli ziyaret edilen bir mabet daha mevcuttu. Yine Güney Arabistan'da Himyerîlerin ziyaret ettikleri Riâm isimli bir mabet bulunuyordu. Belirtildiğine göre bu mabet Yahudiler bölgeyi ele geçirinceye kadar ibadet yeri olarak ziyaret edilmiş sonrasında Yahudiler tarafından yıkılmıştır.

Hac yerlerinin yanı sıra kutsal sayılan putların bulunduğu bölgelere de ibadet amaçlı yolculuk yapılmaktaydı. İslam öncesi cahiliye döneminde Araplar, ağaç, toprak ve değerli madenlerden yaptıkları putlara ibadet etmek üzere yola çıkmaktaydılar. Bilindiği kadarıyla Kâbe'nin içerisinde ve etrafında 360 kadar put bulunmaktaydı. Bu durum putperestliğin Arabistan'da ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Kâbe'nin etrafında bulunan en önemli put akikten yapılmış Hübel isimli bir puttu. Meşhur diğer önemli putlardan sayılan, Evs ve Hazrec kabilelerinin ziyaret ettikleri Menât, Mekke ile Medine arasında; Sakîf kabilesinin putu olan Lât; Tâifte, genel olarak tüm Kureyşlilerin ibadet için ziyaret ettikleri Uzzâ putu ise Mekke'den Irak'a doğru giderken Hûrâz isimli vadide bulunurdu. Bu putların dışında hemen her kabilenin kendisine ait putu bulunurdu. Kelb kabilesi, Dûmetülcendel bölgesindeki Ved, Mezhic kabilesi Cüreş'te bulunan Yegûs, Himyerîler de Belhâ bölgesindeki Nesr putuna taparlardı. Ayrıca Mekke'den Yemen'e doğru giderken Tebâle bölgesinde bulunan Zülhalesa, Cidde sahilinde Sa'd ve Suriye sınırına yakın Ukaysir isimli put, farklı kabileler tarafından ibadet amaçlı ziyaret edilmekteydi.⁴⁴²

İnsanlar tarafından Allah'a ibadet etme amacı içeren Hac ibadeti, kaynaklardan görebildiğimiz kadarıyla Hz. Peygamber (sav) dönemine kadar daha çok karadan kervanlar aracılığıyla yapılmaktaydı. Bunun nedeni hem Kâbe'ye giden hacıların büyük oranda Arabistan bölgesinden geliyor olmaları hem de Araplarda gemicilik sektörünün henüz o kadar gelişmemiş olmasıdır.⁴⁴³ Ancak Hz. Peygamber ve sonraki dönemlerde İslam Devletinin sınırlarının genişlemesi ile birlikte bu yolculuğa deniz seferleri de

⁴⁴² Cahiliye dönemi Arabistan'da bulunan hac yerleri ve putlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Ahmet Güç, "Put", *DiA*, C. 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, s. 365.

⁴⁴³ İslam öncesi Arabistan'da gemicilik sektörü ile ilgili geniş değerlendirmeler için bkz: Utku, s. 115-124.

eklenmiştir diyebiliriz. İslam öncesi dönemde hac kervanları muhtemelen o kadar gelir sağlamaktaydı ki, bu durum Yemen'i ele geçiren Habeşistan'ın valisi Ebrehe'nin dahi dikkatini çekmiş ve o kendi bölgesinde Kâbe'nin mimarisine benzer bir biçimde kare şeklinde bir mabet inşa ederek Arap hacılarını bu bölgeye çekmeye çalışmıştır.⁴⁴⁴ Haccın sağladığı gelirin nedeni hac mevsimi boyunca çarşıların ve panayırların canlılık kazanıyor olmasıydı. Nitekim Mekke'ye hacı olmak için gelen kabileler Ukâz panayırının yapıldığı bölgede 20 gün konaklar ve burada bulunan pazar yerlerinde alışveriş yaparlardı. Ukâz'ın ardından Mecenne'ye geçerler, 10 gün kaldıktan sonra Zilhiccenin hilalini görüp Zulmecaz'a giderlerdi. Burada da takriben 8 gün kalıp Arafat'a çıkarlardı.⁴⁴⁵ Tüm bu süreç, bölge halkına ciddi ekonomik kazançlar sağladı. Hac kervanlarında gelen insanların sayısı ile ilgili İslam Öncesi döneme ait elimizde net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hz. Peygamber (sav) dönemi ve sonrasında bu sayının giderek arttığını tahmin etmek zor olmasa gerektir. Risâlet öncesinde, birbirlerinden bağımsız şehir yönetimlerinden ve bağımlı küçük krallıklardan oluşan Arabistan, Hz. Peygamber'in (sav) Veda Haccı sırasında üç milyon km²'den oluşan tek bir İslam devleti haline gelmişti.⁴⁴⁶ Bölgedeki diğer hac mekanlarının da tevhid inancı gereği ortadan kaldırılmasıyla birlikte⁴⁴⁷ hac için yolculuk yapılacak tek mekân Mekke'de bulunan Kâbe olmuştur. Yaşanan tüm bu süreç, hac kervanlarında bulunan insan sayısında ciddi bir artışı beraberinde getirmiştir. Nitekim Hicretin 6. Yılında (Miladi 628) Müslümanlar, Peygamberimizin (sav) önderliğinde 1400 kişi ile umre yapmak üzere Medine'den yola çıkmışlar⁴⁴⁸, ancak Kureyşlilerin kabul etmemesi üzerine anlaşma yapmışlardı. Bu anlaşma dahilinde müslümanlar bir sonraki sene tekrar yola koyularak 2000 kişi ile umre yapmak için Mekke'ye gelmişlerdi.⁴⁴⁹ Hicretin onuncu yılında gerçekleştirilen Vedâ Haccı'nda ise 110.00 ile 124.000 arasında ya da bundan biraz daha fazla sayıda insanın bulunduğu belirtilir.⁴⁵⁰ Kureyş idaresindeki Mekke'de nüfus 10 bini bulduğuna göre⁴⁵¹ geri kalanların hac için buraya gelmiş insanlar olduğunu anlıyoruz. Belki de bu sayı, Mekke'ye o güne kadar yapılmış en büyük hac yolculuğu olabilir.

⁴⁴⁴ Ezrakî, I, 140.

⁴⁴⁵ Ezrakî, I, 188,189.

⁴⁴⁶ Hamidullah, "İslam'da Hac", ss. 123-162, s. 140.

⁴⁴⁷ Hamidullah, "İslam'da Hac", ss. 123-162, s. 130.

⁴⁴⁸ Hamidullah, "İslam'da Hac", ss. 123-162, s. 140.

⁴⁴⁹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Umretül Kaza", *DİA*, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 153.

⁴⁵⁰ Bünyamin Erul, "Vedâ Haccı", *DİA*, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 591.

⁴⁵¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 27.

Hac ibadeti ile benzer özelliklere sahip, Kâbe'yi ziyaret amaçlı yapılan bir diğer ibadet olan umre ibadetine de kısaca değinmekte yarar vardır. İslamiyetten önce de uygulanagelen umre ibadetinin yerine getirilebilmesi için herhangi bir zaman aralığı bulunmadığından bu ibadet genellikle hac için yapılan kervan yolculuklarında olduğu gibi hususi bir yolculuk nedeni olmazdı. Daha çok ticaret kervanları ile Mekke'ye gelen müşrikler orada bulunurlarken aynı zamanda umrelerini de yerine getirirlerdi. Ancak yine de tarih kaynaklarımızda hususi umre yolculuklarına bazı örnekler bulmak mümkündür. Risâlet öncesi dönemde Medine'ye yakın bir yerde yaşayan Gıfar kabilesine mensup Ebû Zer'in beraberindeki bir topluluk ile birlikte Mekke'de umre yapmak için yola çıktıkları nakledilir.⁴⁵² Risâlet sonrasında Hac gibi tevhidi bir uygulama halinde devam ettirilen Umre için gerçekleştirilen yolculuklara en önemli örnek, tabii ki de yukarıda zikrettiğimiz Hz. Peygamber'in H. 7, M. 629 senesinde 2000 kişi ile gerçekleştirdikleri yolculuktur. Müslümanlar, Mekke'de 3 gün boyunca ibadet etmişler ve ardından tekrar Medine'ye dönmüşlerdi.⁴⁵³ Bu iki örnek hususi umre yolculuğu olarak zikredilebilir.

İslam öncesi dönemde ve İslam'ın ilk yıllarında Kâbe'yi ziyaret için çıkılan yolculuklarda kullanılan yollar ile ticaret amaçlı kullanılan yollar arasında bir fark bulunmamakta kervanların tümü, gerekli olmadıkça aynı güzergâhları kullanmaktadırlar. Bu yol boyunca hacıları koruma görevinin Hicaz bölgesinde oturan Harb kabilesine⁴⁵⁴ ait olduğu belirtilir.⁴⁵⁵

2.3. Göç

Arabistan'da yaşanan göçler de kervan faaliyetlerinin nedeni olmuşlardır. Göç etmek üzere yapılan kervan yolculuklarına dair elimizde önemli tarihi veriler bulunmaktadır. Bu tarihi verilerden bizce en önemlisi dini terminolojide “gayri müslim bir ülkeden İslam beldesine göç etmek anlamına gelen hicret yolculuklarıdır. Hicret hususi manada kullanıldığında Hz. Muhammed'in ve Mekke'de bulunan Müslümanların Yesrib'e (Medine) göçünü ifade etmektedir.⁴⁵⁶ Biz burada terim manasını dikkate alarak

⁴⁵² İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 139.

⁴⁵³ Küçükaşçı, “Umretül Kaza”, C. 42, s. 154.

⁴⁵⁴ Kabilenin kökeni ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüş, Kahtânilerden Havlân koluna mensup olduğu söylendiği gibi Adnânîlerden Benî Hilâl b. Âmir b. Sa'saa'nın bir kolu olduğu olduğu da düşünülmüştür. Ayrıca bu kabilenin farklı kabilelerle de ilişkili olduğu düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bkz: İbrahim Sarıçam, “Harb (Benî Harb), *DİA*, C. 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, s. 111.

⁴⁵⁵ Günaltay, s. 28.

⁴⁵⁶ Ahmet Önkal, “Hicret”, *DİA*, C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 458.

Zeyd b. Amr ve Selmân-ı Fârisî'nin hak dini arama ve ona tabi olma gayesiyle çıktıkları yolculukları da “hicret” olarak değerlendireceğiz.

Bu başlık altında Medine'ye hicret öncesinde Hz. Peygamber'in Medineliler ile Akâbe mevkiinde yaptığı görüşmeleri belirtmemiz yerinde olacaktır. Akâbe, Mekke'ye 3 kilometre uzaklıkta bulunan bir vadinin adı olup Hz. Peygamber burada risâletin 10. yılında (M.S. 620) altı Medineli ile bir görüşme yapmış ve sonucunda bu kişiler Müslüman olarak geri dönmüşlerdi. Ardından da Hz. Peygamber ile biatlaşma gerçekleştirmek üzere ilkinde on iki, ikincisinde ise yetmiş beş Medineli ile Akâbe'de buluşulmuştu.⁴⁵⁷ Mart ayının sonu ile Nisan ayının başları arasında Miladî 622 senesinde gerçekleştirilmiş İkinci Akâbe biatı ve ilk akâbe görüşmesi ile arasında üç sene geçmişti.⁴⁵⁸ İkinci Akâbe biatı öncesinde Mekke'den Mus'ab b. Ümeyr ve Abdullah b. Ümmü Mektûm, sonrasında ise Ammâr b. Yâsir ve Bilâl-i Habeşî Medine'ye İslam'ı yaymak üzere hicret etmişlerdi.⁴⁵⁹ Bundan sonraki süreçte de Müslümanların hicret yolculukları başlamıştır. Burada ilk olarak Hz. Peygamber'in Hz. Ebûbekir ile yaptığı yolculuğu incelemek yerinde olacaktır. Mekke'deki şartların Müslümanlar ve İslam adına giderek kötüleştiğini gören Hz. Muhammed, Medine'de yeni Müslüman olmuş Ensar'ın güvencesini alarak durumu el verenler ile birlikte Medine'ye hicret etmeyi kararlaştırmıştır. Akâbe görüşmeleri sonrasında Medine'ye ilk hicret eden sahâbenin Ebû Seleme ve eşi Ümmü Seleme olduğu zikredilir. Sonrasında ise Âmir b. Rebîa ve eşi Leylâ bint Ebû Hasme Medine'ye göç etmiş ve sırasıyla diğer Müslümanlar da gruplar halinde hicret etmişlerdir.⁴⁶⁰ Müslümanların büyük bir çoğunluğu Medine'ye gittikten sonra Hz. Muhammed (sav), Hz. Ebûbekir (r.a.) ile hicret etmek üzere yola çıkmıştır. Müşriklere yakalanmamak için Mekke'den çıktıktan sonra Sevr mağarasına sığınan (15 Temmuz 622)⁴⁶¹ Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ebûbekir (r.a.), üç gün sonra kendilerine rehberlik etmesi için gelen Abdullah b. Uraykât eşliğinde tekrar yola koyulmuşlardır (19 Temmuz 622).⁴⁶² Bu yolculuk sırasında Hz. Ebûbekir'in mevlâsı Âmir b. Führeyre de onlarla birlikte idi.⁴⁶³ Yol rehberi olan Abdullah b. Uraykât, yolda Mekkeli müşriklere

⁴⁵⁷ Ahmet Önkâl, “Akâbe Biatları”, *DİA*, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, s. 211.

⁴⁵⁸ Apaydın, s. 400.

⁴⁵⁹ Demircan, s. 89.

⁴⁶⁰ Önkâl, “Hicret”, s. 460.

⁴⁶¹ Apaydın, s. 407.

⁴⁶² Apaydın, s. 407; Demircan, s.115.

⁴⁶³ Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân (ö. 354/965), *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, (nşr. 'Aziz Bey v.dğr.), Beyrut: el-Kutubu's-Sekâfiyye, 1996, I, s. 130.

yakalanmamak için sahil yolunu tercih etmiştir.⁴⁶⁴ Toplamda dört kişilik bu küçük kervan yolculuğu 30 Temmuz 622 tarihinde Medine’de son bulmuştur.⁴⁶⁵ Bu yolculukları kervan yolcuğu kılan şey, tezimizin başında verdiğimiz kervan tanımına uygun olmasıdır. Zira bir binek hayvanı ile belirli bir insan kafilesi bir yerden başka bir yere taşındığı için bu yolculuk kervan adını alır.

Zeyd b. Amr b. Nüfeyl’in (ö. 606) hak dini bulmak üzere yaptığı kervan yolcuğu da konumuz açısından önem taşır. İbn İshak, onun İslam’dan önce de putlara inanmayan birisi olduğunu belirtir. Mekke’den yaşayan Zeyd, Hristiyanlığa ve Yahudiliğe de tabi olmamış, Kureyşlilerin de baskısına dayanamayarak bir dağda yaşamaya başlamıştır. Daha sonra Zeyd, Hz. İbrahim’in yolundan gitme ümidiyle Haniflik dinini aramak üzere yola koyulmuştur. Bu amaçla o, önce Şam’a oradan Musul’a gitmiş, sonra tekrar Şam’a geri dönmüştür. Burada bir müddet bulunduktan sonra bugün Ürdün sınırları içerisinde bulunan Belkâ’ya bir kilise rahibi ile görüşmek üzere gelmiş, kilise rahibinin kendisine Haniflik dininin çok öncelerden ortadan kalktığını, bununla birlikte Arabistan’da yakında Hz. İbrahim’in dinine tabi olan bir peygamberin çıkacağını haber etmesi üzerine tekrar Mekke’ye dönmek üzere yola çıkmıştır. Ancak Lahm topraklarında iken saldırıya uğrayarak hayatını kaybetmiştir.⁴⁶⁶ Hz. Peygamber’in onun hakkında kıyamette tek bir ümmet olarak haşredileceğine dair bir hadisi de bulunmaktadır vardır.⁴⁶⁷

Hicret ile ilgili bir diğer örneği de Selman-ı Farisî’nin hayat hikayesinde bulmak mümkündür. O (ra), İran’ın İsfahan şehrinde yaşayan bir Mecusi iken sonrasında Hristiyan olmak üzere önce Şam’a, sonra Musul’a, ardından Nusaybin’e, daha sonra bugün Afyon yakınlarında bulunan antik kent Amûriyye’ye gitmiş, orada bulunan Hristiyan piskoposlardan son peygamberin Arabistan’dan çıkacağını duyması üzerine de Vâdilkurâ’ya kadar Kelb kabilesine ait ticaret kervanları ile birlikte gelip Hz. Peygamber ile tanışarak Müslüman olmuş ve Medine’ye yerleşmiştir.⁴⁶⁸

Terim anlamıyla hicretin dışında kalan diğer göç yolculuklarına geldiğimizde, ele aldığımız dönem itibariyle bunun farklı tarihi örneklerini bulmamız mümkündür. Araplar için bir yerden başka bir yere göç etmek çok alışılmış bir durumdur. Yaşam koşulları,

⁴⁶⁴ İbn Hibbân, I, 130.

⁴⁶⁵ Apaydın, s. 409.

⁴⁶⁶ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 117-119;

⁴⁶⁷ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 117-119;

⁴⁶⁸ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 87-92.

doğal felaketler, savaşlar gibi nedenlere bağlı olarak Arabistan’da ele aldığımız tarihsel dönem itibariyle çeşitli kitlesel göç hareketleri yaşanmıştır. Tüm göç hadiselerini zikretmek tezimizin sınırlarını aşacağından burada kitlesel göçlere birkaç örnek vermekle yetineceğiz. İlk örnek olarak, Kur’ân’ı Kerîm’de de zikredilen⁴⁶⁹ Güney Araplarının inşa ettikleri Me’rib barajının çökmesi sonucu yaşanan göç hadisesini ele alabiliriz. İslam tarihi kaynaklarında bu göç sonrasında, bölgede yaşanan verimsizlik nedeniyle güneyde bulunan Ezd ve Benî Gassân kabileleri kuzeye göç etmişlerdir. Bu olay Yemen’de Habeşlilerin hâkim olduğu bir dönemde meydana gelmişti.⁴⁷⁰ Hz. Peygamber’in doğduğu dönemlerde ya da biraz öncesinde, Güney Arabistan’da yaşayan Tayy kabilesine mensup insanların bir kısmının Hayber ve Dûmetü’l-Cendel bölgesine göç ettikleri belirtilir.⁴⁷¹

Hicretin 2. Yılı Şevval ayında (Nisan 623) Hz. Peygamber, Medine’de bulunan Benî Kaynuka Yahudilerine yönelik bir kuşatmada bulunmuştu. Bu kuşatmaya Medine’de bulunan Kaynuka oğullarına ait bir çarşıda Müslüman bir kadına tacizde bulunulması ve ardından gelişen olaylarda bir Müslümanın öldürülmesi neden olmuştur. Kuşatma sonrasında daha fazla dayanamayıp teslim olan Kaynuka oğulları, Hz. Peygamber tarafından Medine’den sürülmüşlerdir. Bu Yahudi topluluğu Medine’den ayrıldıktan sonra bir ay kadar Vâdilkurâ’da kalmış sonrasında ise Filistin’de bulunan Ezriât’a göç etmişlerdir.⁴⁷² Hz. Peygamber, Medine’de yaşayan bir diğer Yahudi topluluğu olan Nâdir oğullarının (Benî Nadîr) kendisine yönelik suikast girişimlerini haber alınca kendilerine on gün içerisinde Medine’den ayrılmalarını emretmiştir. Nadîroğullarının Medine’den ayrılmayacağını bildirmelerinin ardından Hz. Peygamber onların oturdukları yeri kuşatma altına almıştır. On beş gün süren bu kuşatma sonrasında teslim olan Nadîroğulları da Kaynuka oğulları gibi Medine’den sürgün edilmişlerdir. Benî Nadîr, Hicretin 4. Yılı Rebiülevvel ayında (Ağustos 625) 600 develik bir kervan ile, bir kısmı Hayber’e bir kısmı da Ezriât’a göç etmiştir.⁴⁷³

Bu kitlesel göç hareketlerinin yanı sıra hayat tarzı itibariyle konar göçer yaşayan bedeviler de tarihi süreçte göç nedeniyle yapılan kervan yolculuklarına örnek olarak

⁴⁶⁹ Sebe’, 34/16.

⁴⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz: Ömer Faruk Harman, “Arim”, *DİA*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 373-374.

⁴⁷¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. I, s. 351.

⁴⁷² Kuşatmanın nedenleri ve daha detaylı bilgi için bkz: Atçeken, s. 120; Casim Avcı, “Kaynukâ’ (Benî Kaynukâ’), *DİA*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 88.

⁴⁷³ Detaylı bilgi için bkz: Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 584; Nadir Özkuyumcu, “Nadîr (Benî Nadîr)”, *DİA*, C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, s. 275, 276.

zikredilebilir. Bedeviler, yağmur mevsimlerinde develerini otlatmak üzere bulundukları yerlerden göç eder, otlaklar bitince de tekrar geri dönerlerdi. Aynı zamanda bedeviler yaşadıkları bölgeye sığamadıkları takdirde de bulundukları yerlerden göç etmek zorunda kalırlardı.⁴⁷⁴

2.4. Diğer Yolculuk Nedenleri

Kervan yolculuklarının yukarıda başlıklar halinde belirtilenler dışında farklı nedenleri de bulunmaktadır. İslam öncesi dönemde kervan yolculukları bazen bir kâhini ziyaret ya da fal baktırmak için olabilmekteydi. Peygamberimizin dedesi Abdulmuttalip, Abdümenaf oğullarından bir toplulukla beraber, su kuyuları ile ilgili Kureyş kabilesiyle yaşadığı anlaşmazlığı çözmesi için Şam'da bulunan bir kahinenin yanına gitmişlerdi.⁴⁷⁵

Araplar arasında yaygın bir adet olan çocukların sütannelerine verilmesi uygulaması da bir kervan yolculuğunu gerektirmekteydi. Zira Araplar çocuklarının şehirlerden ziyade çöl ortamında hem daha sağlıklı yetiştiklerini hem de Arap dilini daha iyi öğrendiklerini düşünürlerdi. Nitekim Sâsânî hükümdarı Yezdicerd oğlunu, sıhhatli olması için çöllere göndermiş ve onu üç sütannenin gözetimine bırakmıştı.⁴⁷⁶ Hz. Peygamber'in sütanneye verilisinde de bir kervan yolculuğu söz konusuydu. Şöyle ki İbn Hişam'dan bize ulaşan rivayetlerde peygamberimizin sütanesi Hz. Halime, Mekke'ye sütanneliği için bir kervan yolculuğu yaparak gelmiştir. Onun kendi ifadesine göre Hz. Peygamber'i sütannelik yapmak için yanlarına aldıklarında göğüslerinden çok fazla süt gelmeye başlamış, yaşlı devesi geri dönüş yolculuğunda beraberinde yolculuk eden diğer kişileri geride bırakacak kadar hızlı gitmeye başlamıştır.⁴⁷⁷

III. KERVANLARDA TAŞINAN UNSURLAR

3.1. İlaçlar, Koku maddeleri ve Boya Ürünleri

İnsan sağlığını korumak ve hastalıkları tedavi etmek üzere kullanılan bir ya da birkaç maddenin karşımı ile elde edilen ilaçlar, tarih boyunca önemli bir ihtiyaç alanı olarak varlığını sürdürmüştür. İbn Hızıem, Abdurrahman el-Attâr, Hâris b. Kelede es-Sekafî, Nadr b. Hâris, İbn Ebû Rimse et-Teymî gibi isimler İslam öncesi dönemde ve Hz. Peygamber döneminde tanınan tabiplerdendir. Bu dönemde görülen hastalıklar arasında

⁴⁷⁴ Mustafa Fayda, "Bedevî", *DİA*, C. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 311-313.

⁴⁷⁵ Ezrakî, II, 44.

⁴⁷⁶ Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 508, 509.

⁴⁷⁷ İbn Hişam, I, 163,164.

körlük, şaşılık, cüzzam, çiçek hastalığı, göğüs iltihabı, ishal, baş ağrısı, humma ve bağırsak hastalıkları zikredilebilir.⁴⁷⁸ Arabistan'da bu tip hastalıkların tedavisi için bitkisel ve madenî ham maddelerden üretilen karışımlar ile elde edilen çeşitli ilaçlar kullanılıyordu. Nitekim Herodot, hekimlikte kullanılan hıyarşembe ve lâden bitkilerinin yalnızca Arabistan'da yetiştirildiğini belirtir.⁴⁷⁹ Rastık taşı, sürme, mantar, sinameki, şübrüm, habbetü's-sevdâ (çörek otu), ûdû'l-hindî (sıyircıkgil ailesinden bir bitki), kustu'l-bahrî (costus bitkisi), bal, gülyağı ve bitkisel yağlar gibi diğer bazı maddeler ilaç üretiminde kullanılmıştır.⁴⁸⁰ Bu hammaddelerin Arabistan'ın içerisindeki ve haricindeki bölgelere, kervanlar aracılığıyla taşınmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Kokular, lüks maddeler arasında taşımacılığı yapılan en önemli ürünlerden birisidir. Zira bu maddelerin ihracat kapasiteleri oldukça yüksekti. Arabistan'da özellikle Güney bölgesi, koku üretiminde aktif rol almaktaydı. Kokular, dini ayinlerde kullanıldıkları gibi şahısların ve mekanların parfümlenmesi için de kullanılırlardı. Bunlarla birlikte bazı hastalıklara iyi geldiği düşüncesiyle tedavi amacıyla ve içeceklerin kokulanması amacıyla kullanıldığı da bilinir.⁴⁸¹ Arapçada *Latîme* (لطيمة) kelimesi, koku taşıyan kervanları ifade eder.⁴⁸² Bu durum kervan taşımacılığında kokuların önemini ortaya koyar niteliktedir. Bu kokular Güney Arabistan'da üretildiği gibi Hindistan ve Uzakdoğu bölgesinden de gelmekteydi. Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları, Arabistan'dan gelen bu kokuların en önemli ithalatçılarıydılar. İslam öncesi dönemde ve Hz. Peygamber döneminde attarlığın bir meslek olarak icra edildiği bilinir. Bu attarlar, parfüm, ilaç gibi maddeler yapabilmek için ıtriyat kervanlarını beklerlerdi. Vers, sandal, amber, misk, halûk, kust, azfâr ve buhur, Araplar arasında bilenen kokulardandır.⁴⁸³ Hz. Peygamber'in gönderdiği davet mektubuna karşılık Mukavkıs'ın gönderdiği hediyeler arasında çeşitli güzel kokular da vardı.⁴⁸⁴

⁴⁷⁸ Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 479- 485.

⁴⁷⁹ Herodotos, **Tarih**, (çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, s. 265.

⁴⁸⁰ Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 490-493.

⁴⁸¹ Utku, s. 317-319.

⁴⁸² İbnü'l-Enbârî, I, s. 540.

⁴⁸³ Detaylı bilgi için bkz: Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 553-560

⁴⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (ö. 207/823), **Fütûhu's-Şâm**, (nşr. Abdullatif Abdurrahman), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, II, 38. Bu eserin Vâkıdî'ye ait olmadığı düşünülmektedir. Bkz: Mustafa Fayda, "Vâkıdî", **DIÂ**, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 474.

Herodot, Arapların Ahemeniş imparatoru Dareios'a her yıl tütüsü gönderdiklerini söylemektedir.⁴⁸⁵ Yine O, tütüsü yakmak için kullanılan zamkın, Yunanlılara Araplar tarafından taşındığını nakleder.⁴⁸⁶ M.Ö. 63 ile M.S. 23 yıllarında yaşamış olan Antik Yunan dönemi tarihçi ve coğrafyacı Strabo da, eserinde Arapların tütüsü, reçine ve farklı birtakım kokular ürettiklerini ve bunların ihracatını yaptıklarını belirtmektedir.⁴⁸⁷ Yalnızca Güney Arabistan'da yetişen bir reçine türü olan Akgünlük, dini ritüellerde kullanılmak üzere ihraç ediliyordu. Özellikle Roma İmparatorluğu döneminde, Hristiyanlığın resmi devlet dini oluşuna kadar, bu reçinenin büyük bir pazarı olduğu belirtilmektedir.⁴⁸⁸ Yine Güney Arabistan'dan gelen buhurun özellikle Petra'nın zenginleşmesinde büyük katkısı olduğunu görmekteyiz.⁴⁸⁹ Halûk adı verilen başka bir koku en iyi Arabistan'da üretilir ve buradan Bizans, İran, Hint ve Çin bölgelerine gönderilirdi.⁴⁹⁰

Cahiliye döneminin önemli şairlerinden olan el-'Aşâ (Meymûn b. Kays)⁴⁹¹, Hîre'ye yüz deve ile birlikte çıktığı ticaret yolculuğunda tabaklanmış deri içerisinde doldurulmuş amberler sattığını ve karşılığında üç yüz kızıl dişi deve satın aldığını haber verir.⁴⁹² İsfahânî'nin naklettiğine göre Hakem b. Ebî'l-'Âs b. Ümeyye, Hîre'ye parfüm taşımak üzere kervan yolculuğuna çıkmıştı.⁴⁹³ Sâsânîlilerin de Arabistan'da satmak üzere kervanlarla amber ve misk gönderdikleri belirtilir.⁴⁹⁴ Kâbe'nin güzel kokması için koku ve tütüsüler kullanılırdı.⁴⁹⁵ Taberî bize Abbas b. Abdülmuttalib'in risâlet döneminin başlarında Yemen'e gittiğini ve oradan parfüm satın alıp bunun ticaretini yaptığını nakleder.⁴⁹⁶ Ebû Tâlib'in de koku taciri olduğu nakledilir.⁴⁹⁷ Bir başka rivayete göre attarlar, Abdullah b. Ebî Rebîa'nın annesi Esmâ bint Muharribe'ye Yemen'den parfüm getiriyorlardı.⁴⁹⁸ Tüm bu tarihi veriler Arabistan'da koku taşımacılığının ne kadar yaygın

⁴⁸⁵ Herodotos, s.262

⁴⁸⁶ Zamk maddesi aynı zamanda yılanları ağaçlardan uzaklaştırmak için de kullanılmaktadır. Herodotos, s.265.

⁴⁸⁷ Strabo, s. 311.

⁴⁸⁸ Ball, s.85.

⁴⁸⁹ Ball, s. 94.

⁴⁹⁰ Utku, s. 320.

⁴⁹¹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, IX, 127.

⁴⁹² Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, IX, 146.

⁴⁹³ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, XVII, 369.

⁴⁹⁴ Aladie, s. 191.

⁴⁹⁵ Ezrakî, I, 244.

⁴⁹⁶ Taberî, II, 312.

⁴⁹⁷ İbn Kuteybe, s. 575

⁴⁹⁸ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, I, 74.

olduğunu göstermektedir. Kokular içerisinde sandal ağacı reçinesi, amber ve daha çok ilaç sanayinde kullanılan baharatlar Arabistan'da üretilmeyip Hint ve Çin bölgelerinden gelir, kervanlar sayesinde Avrupa ve diğer bölgelere taşınırdı.⁴⁹⁹

Arabistan'da Hz. Peygamber döneminde dokumacılık, süsleme ya da sağlık amaçlı beden üzerinde kullanılan renkler arasında beyaz, siyah, sarı, kırmızı ve yeşil renkleri yer alırdı. Bu renklerin üretimi için gerekli olan maddeler, toprak, mineraller ve bazı bitkilerdir. Bu maddelerin bir kısmı, herhangi bir taşımacılık faaliyetine gerek kalmaksızın bireysel yollar ile elde edilirken bir kısmının ise temini için farklı bölgelerden ihtiyaca göre ithal edilmesi gerekiyordu. Bu nedenle de boyalar, taşınan unsurların konusu haline gelmiştir. Örneğin Yemen'in, Arabistan'ın farklı bölgelerine safran, abîr, kündür, hitr, vers ve asb gibi bazı boya ham maddelerinin ihracatını yaptığı belirtilir.⁵⁰⁰ Güney Arabistan'da, bunların haricinde *el-ceze* ve kına boyaları da üretiliyordu.⁵⁰¹ Bunların da ihtiyaca binaen Arabistan içerisinde farklı bölgelere kervanlar vasıtası ile taşındığını söyleyebiliriz.

3.2. Deri, Tekstil ve Kişisel Bakım Ürünleri

Arabistan'da deri, ticaret malı olarak oldukça büyük bir önem taşımaktaydı. Zira deri işlenerek pek çok mamul elde edilebilmekteydi. Ayakkabı, at eyeri, deve semeri, çadır, ip, su kovaları ve tulumları, yağ torbaları, hurçlar, kayış ve kaytan gibi ürünlerin yanında üzerlerine yazı yazmak için kullanılan malzemeler de deriden elde edilirdi.⁵⁰² Bu ürünler ticari anlamda kervancılar için önemli gelir kaynakları arasındaydı. Hadremevt bölgesinde üretilen ayakkabı ve dokumalar, Kinde kabilesine önemli bir kazanç sağlardı.⁵⁰³ Yemen bölgesindeki Necran, Sa'de, Cüreş ve San'a şehirlerinde yüksek kalitede deri mamulü üretildiği belirtilmektedir.⁵⁰⁴ Taîf şehrinin de kaliteli deri mamulleri ile şöhret kazandığı bilinir.⁵⁰⁵ Habeşistan'dan gelen derilerin işlenerek Arabistan içerisinde farklı bölgelere dağıtıldığı da belirtilmektedir.⁵⁰⁶

⁴⁹⁹ Aladie, s. 51.

⁵⁰⁰ Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 283, 288.

⁵⁰¹ Utku, s. 326.

⁵⁰² Çağatay, s. 138.

⁵⁰³ Ömer Aras, s. 95.

⁵⁰⁴ Aladie, s. 50; Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 134.

⁵⁰⁵ Aladie, s. 122.

⁵⁰⁶ Utku, s. 333.

İslam'dan önce Kureyş liderlerinden Haşim b. Abdülmenaf, ticaret için anlaşma yapmak üzere Bizans İmparatoru ile görüştüğünde kendisine, Arapların Hicaz'dan deri ve kumaş getirebileceklerini belirtmiştir.⁵⁰⁷ Mekke – Suriye arasında gidip gelen kervanların ipek, pamuk ve yün gibi farklı kumaş hammaddelerini de taşıdığı nakledilmektedir.⁵⁰⁸ Bunun yanı sıra Hîre kralı Ukâz panayırından ipek, kumaş, deri ve deriden yapılma ayakkabı, kırba gibi ürünler satın alırdı.⁵⁰⁹ Ayrıca, Asya ve Afrika'dan geldiği nakledilen deve kuşu tüyü ve tabaklanmamış farklı hayvan derileri⁵¹⁰ de bu bölgede taşınan diğer tekstil ürünleri olarak zikredilmelidir. Lebîd'in Divanında yer alan bir beyite göre de kervanlarda satılmak üzere beyaz urba (giysi) taşındığı anlaşılmaktadır.⁵¹¹ Risâlet döneminde bazı Müslümanların Habeşistan'a hicret etmeleri sonrasında, Kureyş kabilesi tarafından onları tekrar Mekke'ye getirmekle görevlendirilmiş Amr b. el-Âs, Habeş Kralı Necâşî'ye sunmak üzere yanında deri götürmüştü.⁵¹² Hicretten 17 ay sonra Nahle Seriyyesinin nedeni olan Mekke ile Tâîf arasında yolculuk yapan bir kervanda, deri taşınmaktaydı.⁵¹³ Rasulullah'ın kızı Zeyneb ile evli olan Ebû'l-Âs, Bedir savaşı sonrasında gittiği Şam ticareti dönüşü Müslümanlar tarafından esir alındığında yanında deriden yapılma ip, kırba ve matara bulunuyordu.⁵¹⁴ Son olarak Hz. Peygamber'in Mekke fethedilmeden önceki bir dönemde Ebû Süfyân'dan acve hurmasına karşılık deri istediği belirtilir.⁵¹⁵

Dokumacılık sektörü Arabistan'da daha çok güney bölgelerinde yoğunlaşmakla birlikte tüm bölge genelinde özellikle kadınların daha çok emek verdikleri bir meslek alanı idi. Bu sektör için gerekli olan temel hammaddeler pamuk, kıl, hurma lifi ve yünden oluşuyordu. Kısmen üretim yapılsa da Arabistan'da keten ve ipeğin daha çok ithal edildiği belirtilir.⁵¹⁶ Özellikle Mısır'dan gelen ketenlerle Kâbe'nin örtüsünün yapıldığı aynı zamanda bu kumaşların kadınlar tarafından da kullanıldığı nakledilir. *Kubtî, kasî,*

⁵⁰⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk el-Ya'kûbî (ö. 292/905), **et-Târîh**, (nşr. Muhammed Sadık), Necef: el-Mektebetu'l-Haydariyye, 1964, C. I, s. 213; Hamidullah, "El-İlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri", C. 9, s. 221, 222.

⁵⁰⁸ Aladie, s. 51.

⁵⁰⁹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, XXII, 62.

⁵¹⁰ Aladie, s. 51.

⁵¹¹ Özdemir, s.197.

⁵¹² İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, IV, 180, 181.

⁵¹³ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 13.

⁵¹⁴ Taberî, II, 471; Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 147.

⁵¹⁵ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), **Kitâbü'l-Emvâl**, (nşr. Halil Muhammed Hirâs) Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981, s. 328.

⁵¹⁶ Utku, s. 328.

ferkabî, *sûsiyye* isimli kumaşlar, Mısırdan Arabistan'a gönderilen kumaşlar arasında yer alır.⁵¹⁷ Kâbe'nin üzerini örtmek için Yemen'den de kumaş ithalatı yapıldı.⁵¹⁸ Burada üretilenler arasında *meafîr*, *mülâ* ve *vesâil* adlı kumaşlar Kâbe'nin örtülmesi için kullanılmıştı. Kâbe örtüsü dışında Yemen'den *suhûliyye* denilen kumaşın, kullanılmak üzere çeşitli bölgelere gönderildiği bilinmektedir. Bir rivayete göre Hz. Peygamber'in kefeninde bu kumaş kullanılmıştı. Kumaşlar, Medine Devleti döneminde Necran, Umman ve Yemen kabilelerinden vergi olarak alınmış ve yöneticiler arasında hediyeleşme unsuru olarak karşılıklı gönderilmiştir.⁵¹⁹ Örneğin Bizans valisi Hz. Peygamber'e ipekten yapılmış bir elbise göndermiştir.⁵²⁰ Mısır valisi Mukavkıs'ın da Hz. Peygamber'e hediye olarak farklı kumaşlar yolladığı bilinmektedir.⁵²¹

Yolculuk sırasında kişisel bakım da önemlidir. Zira yol boyunca beden ve kıyafet temizliği ve tertibini olumsuz etkileyebilecek pek çok etkenle karşılaşmak mümkündür. Genellikle terlemelere karşı parfüm, saç ve sakal düzeltmek için tarak ve ayna, çölde güneşin olumsuz ışıklarından daha az etkilenmek ve gözlerin keskinleştirilmesi için sürme, eskimiş kıyafetler için iğne, iplik ve makas taşınması gereken unsurlardandır. Nitekim bir rivayete göre Hz. Peygamber'in bu sayılan eşyaların tümünü yolculuklarda sürekli yanında bulundurduğunu görmekteyiz.⁵²²

3.3. Gıda Ürünleri

3.3.1. Sıvı Gıdalar

Kervanlarda taşınan sıvı gıdalardan kuşkusuz en önemli olanı sudur. Arabistan çöllerinde bazen yalnızca su taşımak için kervan yolculukları yapılmış, bununla beraber uzun yolculuklarda susuzluk sorunu ile karşılaşmamak için de mutlaka her türlü kervanda, ihtiyacı karşılayacak kadar su taşınmıştır.

Antik Yunan tarihçi Herodot *Tarih* kitabında, Babil Kralı Kambyzes'in Mısır'a gitmek üzere çölleri aşabilmek için ordusunun su ihtiyacını karşılamak amacıyla

⁵¹⁷ Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 249, 250.

⁵¹⁸ Ezrakî, I, 100; Kureyşin önemli zenginlerinden olan Ebû Rebia da Yemen'den kumaş satın alıp bunula Kâbe'nin örtülmesini sağladı. Bkz: Ezrakî, C. I, s. 251; Himyer Kralı Tübbâ' da Kâbe'ye değerli yemen kumaşından bir örtü örttürmüştür. Bkz: İbn İshak, **es-Sîre**, s. 53.

⁵¹⁹ Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 252, 253.

⁵²⁰ İbn Sa'd, **Tabakât**, I, 243.

⁵²¹ Vâkıdî, ö. 207/823), **Fütûhu's-Şâm**, C. II, s. 38

⁵²² Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 278.

Araplarla anlaştığını, Arapların da su tulumlarını develere yükleyip çöllere su kervanı götürdüklerini aktarmaktadır.⁵²³ Bu tarihi veri, bize çağlar öncesi dönemlerden bu yana su taşımacılığının özellikle çöl coğrafyasında yaşayan Araplar için çok önem arz ettiğini göstermektedir. Su taşıyan develeri ifade etmek üzere, Arapça’da hususi bir isim olarak, bir şeyi sulayan manasında *nâdih* (ناضح) kelimesinin kullanılıyor olması da⁵²⁴ bize su taşımacılığının önemini gösteren farklı bir delil olarak düşünülebilir.

Mekke’deki su ihtiyacı, özellikle hac zamanlarında daha fazla kendisini hissettirmekeydi. Kâbe’yi ziyarete gelen hacıların susuzluğunu gidermek daha önceleri halktan toplanan yardımlarla sağlanabiliyorken, Kusay b. Kilâb döneminde bu ihtiyaç, hususi bir iş olarak kurumsal hale getirilmiş ve adına *sikaye* denilmiştir. Başta Kusay’ın oğlu Abdüddâr’a verilen bu görev sonraki dönemde onun diğer oğlu olan Abdumenaf’ın çocuklarına devredildi.⁵²⁵ Kâbe’ye taşınan sular, develer yardımıyla çevreden açılmış kuyulardan sağlanmaktaydı.⁵²⁶ Kuyu açmak Araplar arasında oldukça önemli idi. Arabistan’da kuyuculuk bir meslek olarak icra edilir, kuyulara özel isimler verilirdi. Hz. Peygamber’in de kuyu açmayı teşvik ettiği bilinmektedir.⁵²⁷

Suyun ardından, kervanlarda taşınan diğer unsurlar içkiler ve yağlardır. İçki, Cahiliye Arapları için oldukça sıradan ve bununla birlikte iyi gelir getiren bir taşıma unsuru idi. Cahiliye dönemi şiirlerinde, kervanlarda yılanmış kaliteli şarapların taşındığından bahsedilmektedir.⁵²⁸ Tâif’te oturan Sakîf kabilesinin Mekke’ye şarap taşıdığı nakledilir. Bunun yanı sıra Mecenne panayırına Suriye, Gazze ve Busrâ’dan şarap getirildiği belirtilir. Özellikle Busrâ’nın şarabı ile meşhur olduğu da söylenmektedir.⁵²⁹ Hz. Peygamber tarafından gerçekleştirilen Nahle Seriyyesinde (H. 2/M. 624) baskın yapılan Kureyş kervanından içki ele geçirilmiştir.⁵³⁰ Yağlar ise besin kaynağı ve cilt bakımı gibi farklı amaçlarla da kullanılabilir. Abdullah b. Cüd’ân’ın (ö. 600?) Şam’a gönderdiği kervanda yağ ve bazı katı gıdalar bulunmaktaydı.⁵³¹ Ayrıca hicret sonrasında mescidde Cuma namazı kılındığı bir vakit Şam’dan Medine’ye gelen Dihye

⁵²³ Herodotos, s. 214, 215.

⁵²⁴ Hill, s. 139, 140.

⁵²⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Sikâye”, *DİA*, C. 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 177, 178.

⁵²⁶ Ezrakî, I, s. 113.

⁵²⁷ Hüseyin Kayapınar, “Kuyular”, *DİA*, C. 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, 511.

⁵²⁸ Özdemir, s.197; Aladie, s. 128.

⁵²⁹ Aladie, s. 9, 125, 131.

⁵³⁰ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 16.

⁵³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, III, 266.

b. Halîfe el-Kelbî'nin (ö. 50/670?) kervanında çeşitli gıda malzemelerinin yanında yağ da bulunmaktaydı.⁵³²

3.3.2. Katı Gıdalar

Tarih kaynaklarında kervanlar aracılığıyla gerçekleştirilen katı gıda sevkiyatı içerisinde buğday, arpa, un, kuru üzüm, bal, kuru meyve, hurma, kurutulmuş et ve süten yapılan kurut yani bir çeşit kurutulmuş süzme peynir gibi ürünleri görmekteyiz. Hâşim, Mekke'de yaşanan kıtlık dolayısıyla çıktığı Suriye seferinde hem ticaret anlaşmaları imzalamış hem de oradan ekmek getirmişti. Hatta bu nedenle o, asıl ismi Amr olmasına rağmen ekmekleri ufalayıp et suyuna karıştırarak hacılara sunması nedeniyle *ufalayan* manasında Hâşim ismini almıştır.⁵³³ Benî Nâdir, Benî Kurayza ve Hayber Yahudilerinin arpa ve hurma ticareti ile geçimlerini sağladıkları bilinmektedir.⁵³⁴ Yine Yemen'de buğday ve arpa üretimi fazla idi.⁵³⁵ Üretilen ihtiyaç fazlası ürünler, kervanlar vasıtası ile satılmak üzere farklı bölgelere sevk edilmiştir. Şam'dan Medine'ye gelen Nabatî tüccarlarının buraya, has buğday unu getirdiği nakledilmektedir.⁵³⁶ Aynı şekilde Şam sınırları içerisinde yer alan Havran ve Belka bölgelerinden de buğday geldiği zikredilir. Mekke'ye Tâif'ten kuru üzüm ve nar sevkiyatı yapılmaktaydı. Netat panayırının olduğu bölgede de kuru üzüm, arpa ve buğdayın satıldığı görülür.⁵³⁷ Peygamberimizin amcası Abbas, risâlet öncesinde Tâif'te üzüm bağlarına sahipti ve buradan Mekke'ye şıra yapılmak üzere kuru üzüm yollamaktaydı.⁵³⁸ Nahle seriyesi sırasında karşılaşılan kervanda içkinin yanında kuru üzüm de bulunmaktaydı.⁵³⁹ Yine daha önce zikrettiğimiz Uhud savaşı sonrasında Kureyşliler, Mekke'ye döndüklerinde Abdülkays oğullarından Medine'ye gitmek isteyen bir kervana, Hz. Muhammed'e bir haber iletmesi karşılığında, Ukâz çarşısında develerine kuru üzüm yükleyeceklerini vadetmişlerdi.⁵⁴⁰

Abdullah b. Cüd'an et-Teymî'nin kervanında bulunan katı gıda maddeleri arasında bal ve buğday bulunuyordu.⁵⁴¹ Ele aldığımız dönemde Tâif şehri, bal üretiminin

⁵³² Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî (ö. 468/1076), *Esbabu'n-Nuzûl*, (nşr. Mâhir Yasin el-Fahl), Daru'l-Meyman, 2005, s. 772.

⁵³³ İbrahim Sarıçam, "Hâşim b. Abdümenâf", *DİA*, C. 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, 405.

⁵³⁴ Azizova, *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 193, 194.

⁵³⁵ Azizova, *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 197.

⁵³⁶ Vâkidî, *el-Meğâzî*, III, 989; Beyaz un taşındığına dair bir rivayet için de ayrıca şuraya bakılabilir: Özdemir, s.197.

⁵³⁷ Aladie, s. 91, 187, 127.

⁵³⁸ Ezrakî, I, 115.

⁵³⁹ Vâkidî, *el-Meğâzî*, I, 16.

⁵⁴⁰ Vâkidî, *el-Meğâzî*, I, 339, 340.

⁵⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III, 266.

önemli merkezlerindendi. Medine'ye gelen Sakîf kabilesi beraberinde Hz. Peygamber'e hediye olarak sunulmak üzere kuru üzüm, buğday, bal ve küçük bir kırba içerisinde şeftali reçeli getirmişlerdi.⁵⁴² Sakîf kabilesi dışında bal, Tâif ve Mekke arasında yaşayan farklı kabileler tarafından da üretilerek Arabistan'ın çeşitli bölgelerine gönderiliyordu. Arabistan'ın en önemli meyvesi olan hurma burada yaşayan halkların temel besin kaynağı idi. Kurutularak uzun süre bozulmadan saklanabilen hurma, yolculuklarda tüketilen hem de ticareti yapılmak üzere kervanlarda taşınan çok önemli bir gıda idi.⁵⁴³ Aynı zamanda hurma çekirdeğinin de develere yem olarak verildiği bilindiğine göre bu meyvenin yol boyunca hem insanların hem de develerin gıda ihtiyacını gidermek için kervanlarla birlikte taşınmış olması neredeyse kaçınılmaz hale gelmiştir.⁵⁴⁴ Hudeybiye anlaşması (Hicri 7 /Miladi 628) sonrası Mekke'de kalmış ve Medine'ye de göç edememiş Müslümanlar bir araya gelmişler, Mekke'den ayrılarak Sîfûlbahr mevkiinde toplanmışlar ve burada Kureyş kervanlarının önünü kesmeye başlamışlardır. Bu Müslüman topluluk tarafından Şam yolu üzerinde önü kesilen Kureyş kervanlarından birisinde hurma taşındığı nakledilir.⁵⁴⁵ Başka bir rivayete göre Osman b. Hüveyris ve Abdurrahman b. Avf, Şam'a Mekke'den hareket eden kurut ve yağ taşıyan bir kervan yollamışlardı.⁵⁴⁶ Hz. Peygamberin eşi Meymûne'nin kız kardeşi Hüzeyle bint Hâris, bir bedevi ile evlenip çöle taşınmış, sonrasında Medine'ye ziyaret amaçlı gelirken yanında kurut, yağ ve keler getirmişti.⁵⁴⁷ Buhârî, Abdurrahman b. Avf'ın Medine'ye hicret ettikten sonra şehrin pazarına kurut ve yağ getirip sattığını belirtir.⁵⁴⁸

Kervanlarda et taşımacılığı ticaret amacından ziyade yolculuklarda tüketilmek üzere yapılmıştır. Zira et ürünlerinin bozulmadan uzun bir süre dayanabilmesi ve sonrasında bu gıdanın panayırarda satılabilmesi, sıcak bir iklime sahip olan Arabistan için pek mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla et ürünleri yerine canlı hayvan taşımacılığı daha çok tercih edilmiş, et taşımacılığı ancak yol azığı olarak mümkün

⁵⁴² Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe (ö. 262/876), *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*, (nşr. Ali Muhammed Dendel, Yâsin Sadu'd-Dîn Beyân), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996, I, 270,271.

⁵⁴³ Azizova, *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 158, 159.

⁵⁴⁴ İbn Sa'd, X, 238; Taberî, II, 454.

⁵⁴⁵ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 627.

⁵⁴⁶ Sevim Demir Akgün, "Hz. Peygamber Döneminde Yemek Kültürü", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE 2007), s. 74.

⁵⁴⁷ İbn Hacer, XIV, 255.

⁵⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö.256-870), *el-Cami'u'l-Musnedü's-Sahihu'l-Muhtasar*, (nşr. Muhammed Züheyr en-Nâsir), Beyrut: Dâru Turuki'n-Necât, 2001, III, 53.

olmuştur. Bu bağlamda canlı hayvanlar konusu hususi bir başlıkta incelenirken yol azığı olarak tüketilen et ürünleri de *Yeme – İçme* başlığı altında detaylıca anlatılmıştır.

Yukarıda verdiğimiz Dihye el-Kelbî'nin, Hz. Peygamber'in Mescidi Nebevî'de Cuma namazı hutbesini okuduğu bir sırada, Şam'dan getirdiği kervanında, yağın yanında ismi belirtilmemiş olmakla birlikte farklı gıdaların da olduğu nakledilmiştir.⁵⁴⁹ Medine döneminde Hz. Peygamber'in zekât toplamakla görevli memurları (âmil) , yalnızca dinar ya da dirhem üzerinden değil, kabilelerin durumuna göre gıda ürünlerini de zekât olarak toplamışlar ve develerle taşıyarak Medine'ye getirmişlerdi. Buhârî'de geçen bir rivayete göre Ebû Saîd el-Hudrî zekât olarak arpa, hurma, kurut, kuru üzüm ve yiyecek verildiğini belirtir.⁵⁵⁰

3.4. Mutfak Araç Gereçleri

İslam öncesi ve Hz. Peygamber dönemi Arabistan'da mutfaklarda kullanılan belli başlı eşyalar içerisinde kap, kova, tabak, kırba, tulum, ip, kadeh, çanak ve çömlek yer almaktaydı.⁵⁵¹ Mutfak araç gereçlerinin hammaddelerini deri, tahta, altın, gümüş, demir, bakır ve toprak oluşturmaktaydı. Bu hammaddeler ile üretilen araç gereçlerin kervanlarda daha çok ticaret amaçlı taşınmış olabileceğini düşünmekteyiz. Nitekim, altın ve gümüşten yapılan kap veya tabakların Kureyş kervanlarında taşındığı nakledilir.⁵⁵² Ele aldığımız dönem içerisinde çanak çömlek yapımı ve ticareti ile uğraşan insanların olduğu, bunlar arasında Hz. Peygamberin çağdaşı müşriklerden Ümeyye b. Halef'in de bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁵³ Arap toplumunda bazı kabileler çanak çömlek üretir ve bunları panayırlarda satmak üzere kervanlarla getirirlerdi.⁵⁵⁴ Kervanın yolculuk boyunca kendi yeme içme ihtiyaçlarını giderecek sayıda kap, ip, tulum, kırba gibi malzemeler taşıması da gerekliydi. Nitekim, daha önce naklettiğimiz bir rivayete göre Hz. Peygamber'in damadı Ebû'l-As'ın Suriye ticareti dönüşünde Müslümanlar tarafından yakalandığında yanında deriden yapılma ip, kırba ve tabak gibi mutfak araç gereçleri bulunmaktaydı.⁵⁵⁵

⁵⁴⁹ Vâhidî, s. 772.

⁵⁵⁰ Buhârî, II, 131.

⁵⁵¹ Bu dönemde kullanılan mutfak araç gereçlerinin isimleri ve çeşitleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Akgün, s. 56-69.

⁵⁵² Taberî, II, 493.

⁵⁵³ Akgün, s. 77.

⁵⁵⁴ Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 397.

⁵⁵⁵ Taberî, II, 471.

3.5. Madenler, Değerli Eşyalar ve Ahşap Ürünleri.

Kervanlarda taşınan unsurlar arasında madenler, değerli eşyalar ve ahşap ürünleri önemli bir paya sahiptir. Arabistan'da altın, gümüş, demir, bakır, zümrüt, akik, billur, tuz gibi çeşitli madenler çıkarılmakta ve ithal edilmekteydi. Bu madenlerden para, süs eşyası, silah ve günlük eşya gibi çeşitli ürünler elde edilirdi. Cam, inci, fildişi ya da farklı alaşımlar kullanılarak üretilen değerli eşyalar Arabistan coğrafyası içerisinde, özellikle zengin kesimin talep ettiği ürünler arasında yer alırdı. Ahşap ve ahşap ürünleri ise farklı kullanım alanları sayesinde toplumun her kesimi tarafından talep edilirdi.

Madenler içerisinde kervanlar tarafından en çok taşınanları, kuşkusuz altın ve gümüş olmuştur. Zira bunlar, ele aldığımız çağın para birimleri olarak kullanılırken aynı zamanda kendilerinden çeşitli eşyalar üretilebilir, süsleme ve hatta tıp gibi farklı alanlarda da kullanılabilirdi. Bilindiği üzere özellikle ticaret kervanlarına, yola çıkılmadan önce, zenginler tarafından belirli bir sermaye ile ortak olunurdu. Yol boyunca da kervancılarının ticaret yapması ve ayrıca kendi ihtiyaçlarını gidermesi için yanlarında getirdikleri altın ve gümüşten olan bu paralara ihtiyaçları vardı. Kervanlarda para olarak kullanılan altın ve gümüşün taşınması ile ilgili çeşitli örnekler bulunmaktadır. Örneğin Karede seriyyesine neden olan kervan yolculuğunda üç yüz miskal altın, biraz da altın-gümüş karışımı külçe taşınmıştı.⁵⁵⁶ Ayrıca kervan malı olarak gümüş kapların taşındığı nakledilmiştir.⁵⁵⁷ Vakıdî de bir rivayetinde Kureyş kervanları aracılığıyla 300.000 dirhem değerinde altın tabakların nakledildiği söyler.⁵⁵⁸ Benî Temîm kabilesinin de Arabistan toprakları içerisinde Sâsânîlere ait bir kervana saldırdıkları ve bu kervandan gümüş ele geçirdikleri bilgisi nakledilmektedir.⁵⁵⁹ Görüldüğü üzere altın ve gümüş ile onlardan elde edilen çeşitli değerli eşyaların birlikte ya da ayrı olarak taşındığına dair tarih kaynaklarımızda çeşitli rivayetlerle karşılaşmaktayız.

Bedir savaşı sonrası Peygamberimizin kızı Zeyneb, müşrik olan kocası Ebü'l-Âs esir edilince fidyesini karşılaması için annesi Hz. Hatice'den kalan gerdanlığı getirmiştir. Bizi burada ilgilendiren husus Vakıdî'nin belirttiğine göre bu gerdanlığın Zafâr'dan⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 197.

⁵⁵⁷ Taberî, II, 493.

⁵⁵⁸ Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 198.

⁵⁵⁹ Aladie, s. 116.

⁵⁶⁰ Zafâr bölgesi Yemen'in San'a civarında bulunan bir yerdir. Bkz: İbn Hurdâzbih, s. 140.

gelmiş olmasıdır.⁵⁶¹ Hz. Hatice'nin de ticaretle uğraştığını düşünürsek Yemen'den gelen bir kervandan bu gerdanlığı temin etmiş olduğunu varsayabiliriz. Müslümanlar tarafından hicretin 6. yılında (M. 628) gerçekleştirilen el-İs seriyyesinde ele geçirilen kervandan da pek çok gümüş elde edilmişti.⁵⁶² Örneklerde zikredilenler dışında altın ve gümüşten elde edilen yüzük, küpe, bilezik, tepsi, yine altından yapılan takma burun ve dişler ele aldığımız dönem içerisinde Araplar tarafından kullanılan ürünler olup bunların da kervanlar vasıtası ile taşınmış olabileceğini tahmin etmek zor değildir.

Kervanlarda taşımaya konu olan bir diğer iki önemli maden de demir ve bakırdı. Arabistan'ın daha çok Yemen bölgesinde bulunan demir yataklarından çıkarılan demir madeni, bölgenin ihtiyacına yetecek seviyede olmadığından daha çok Hindistan ve Afrika gibi bölgelerden tedarik edilmekteydi. Nitekim San'a panayırında farklı ürünlerin yanı sıra demirin de satıldığı belirtilir. Bakır ise Güneybatı Hindistan'dan Aden limanına gelir, oradan yine gemiler ya da kervanlar yoluyla taşınır ve farklı bölgelere nakledilirdi. Bu iki madenden, silah, kap, tabak, hayvan gemi gibi günlük eşyalar üretilirdi.⁵⁶³

Daha çok zengin kesime hitap eden değerli eşyalara yönelik talepler de bu ürünlerin kervanlar vasıtası ile taşınmasında etkili olmuştu. Bir Cahiliye şiirinde cam eşyaların ve takı zincirlerinin taşındığından bahsedilmesi,⁵⁶⁴ bu talebin edebiyata kadar yansıdığını göstermektedir. İslam döneminde, Bizans'ın Mısır valisi olan Mukavkıs'ın, Hz. Peygamber'in İslam'a davet mektubunun ardından bir nezaket göstergesi olarak gönderdiği hediyeler içerisinde cam bardak da bulunuyordu.⁵⁶⁵ Değerli eşyalar içerisinde yer alan fildişi, birbirinden farklı kıymetli taşlar ve inciler de Arabistan kervanlarında taşınmıştır.⁵⁶⁶ Arabistan Yarımadasında yapılan kazılarda fildişi bulunduğu, Hz. Peygamber'in eşyaları arasında fildişinden üretilen bir tarağın yer aldığı belirtilir.⁵⁶⁷ Daha çok Doğu Afrika'dan gelen kıymetli taş ve fildişi gibi değerli eşyalar, Yemen'den ya da Şuaybe limanından Arabistan coğrafyasına giriş yapar ve oradan kervanlar vasıtası ile bölgedeki çeşitli yerlere sevk edilirdi.⁵⁶⁸ Yine Yemen'den akik taşının en iyisinin

⁵⁶¹ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 130.

⁵⁶² Vâkıdî, **el-Meğâzî**, II, 553.

⁵⁶³ Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 349, 373-379; Utku, s. 337,338.

⁵⁶⁴ Özdemir, 2007, s.197.

⁵⁶⁵ İbn Hacer, X, 565.

⁵⁶⁶ Aladie, s. 51.

⁵⁶⁷ Utku, s. 345.

⁵⁶⁸ Aladie, s. 186.

çıkarıldığı nakledilir.⁵⁶⁹ Mekke’de bulunan Hübel putunun akikten yapıldığı bilindiğine göre bu madenin çeşitli amaçlar için Yemen’den farklı bölgelere taşındığı düşünülebilir.⁵⁷⁰ Ayrıca Hîre bölgesinden mücevher ve Bahreyn’den inci gönderildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁵⁷¹ Bunların dışında Arabistan’ın çeşitli yerlerinden çıkarılan dehnic, billûr, zümrüt ve yâkut taşlarının⁵⁷² da kervanlarla taşınmış olması muhtemeldir.

Arabistan’da az da olsa üretimi yapılabilen ve Hindistan, Afrika gibi farklı bölgelerden ithal edilen ahşap ve ahşap ürünlerin, yine kervanlar vasıtasıyla çeşitli bölgelere taşınmış olması oldukça muhtemeldir. Zira bu ürünler, sağladıkları ticarî gelirlerinin yanı sıra, yapı malzemesi, silah üretimi, ev eşyası ve taşıma aracı olarak kullanıldıklarından dolayı insanların zaruri ihtiyaçları arasında yer almaktaydılar. Zikredilen ihtiyaçları gidermek üzere üretilen ürünler arasında, tabak, kadeh, mahfe, su kabı, kereste, debbâbe, ok ve mızrak gövdeleri gibi daha pek çok eşyalar bulunmaktadır.⁵⁷³

3.6. Putlar

İnsanların, maddî bir değer atfettikleri yukarıdaki unsurların yanında manevî olarak değer verdikleri kutsal unsurlar da bulunur. Putperestliğin bütün Arap yarımadasında yaygın olduğu Cahiliye döneminde kervan taşımacılığına konu olan kutsal eşyalar arasında putlar yer almaktadır. Putlar Arabistan içerisinde ya da farklı bölgelerde üretilip çeşitli yerlere ibadet amaçlı sevk edilir ya da ticareti yapılmak üzere satılırdı. Bu putlar, altın, gümüş, bakır, akik gibi değerli madenlerden ya da taş ve ağaç gibi maddelerden yapılırlardı.⁵⁷⁴

İslam öncesi dönemde putperestliğin Mekke bölgesine girişi ile ilgili olarak kaynaklar Amr b. Luhay ismini zikreder. Amr b. Luhay Mekke’de liderlik yaptığı sıralarda Hıyt denilen bölgeye yaptığı seyahatlerin dönüşünde oradan çeşitli put taşları getirerek o taşlara ibadet edilmesini emretmiştir. Onun getirdiği putlar arasında en bilinen

⁵⁶⁹ Utku, s. 345.

⁵⁷⁰ Güç, C. 34, s. 365.

⁵⁷¹ Aladie, s. 186, 187

⁵⁷² Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, s. 349.

⁵⁷³ Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, s. 321-334.

⁵⁷⁴ Güç, C. 34, s. 364.

ve en büyük olan Hübel isimli bir puttu.⁵⁷⁵ Ezrakî'nin anlattığına göre İkrime b. Ebî Cehil, Müslüman olmadan evvel Mekke'de put imal edip satardı.⁵⁷⁶ Muhtemelen imal ettiği bu putlar kervanlar aracılığıyla farklı bölgelere de taşınmıştır.

3.7. Silahlar

Kervan faaliyetleri bazen silah taşınması için de yapılmıştır. Arabistan bölgesinde, debbâbe, ok, mızrak, kılıç, miğfer, tolga, kalkan gibi çeşitli silahların üretimi yapılmaktaydı. Bu silahların yapımında, ahşap, demir ve çelik kullanılmış, süslenmesi için de altın ve gümüş madenlerinden faydalanılmıştır. Silahların bir kısmı da Sâsânî, Bizans ve Hint bölgelerinden ithal edilmekteydi. Kervanlarda silah taşımacılığının iki temel nedeni arasında ticaret ve kervan güvenliğini sağlamak yatıyordu. Ancak Taberî'nin naklettiği bir olaya göre, Tedmür Kraliçesi Zenubia, Irak'tan gelen kervanın içerisinde bulunan silahlı askerlerin saldırı girişimi sonrasında intihar etmiştir.⁵⁷⁷ Bu tarihi olay zikredilen iki nedenden farklı olarak kervanlarda silah taşınmasının bazen de bir saldırı amacıyla kullanılabileceğini göstermektedir. Ticaret, pek çok unsurda olduğu gibi silahların da kervanlar vasıtası ile taşınmasında etkin olmuştur. Ele aldığımız dönem içerisinde, Araplar arasında Uhayha b. Cülâh gibi önemli silah tacirleri bulunmaktaydı.⁵⁷⁸ Suriye topraklarında yer alan Busrâ'da, maşrafî denilen kendi döneminde çok meşhur olan kılıçların üretildiği söylenir.⁵⁷⁹ Muhtemelen Busrâ'daki çarşılarında bu silahların ticareti de yapıldı. Hindistan'dan *hatiyye* denilen silahların ithal edildiği⁵⁸⁰, mızrak ve kalkan gibi birtakım silahların panayırarda satıldığı bilinmektedir.⁵⁸¹ Ukâz Panayırına Yemen ve Sâsânî memleketlerinden kılıç gönderildiği de belirtilir.⁵⁸²

Silah ticaretinin yanı sıra kervanlarda güvenlik için de silah taşınırdı. Zira yol boyunca saldırıya uğrama tehlikesi her daim mevcuttu. Hatta bu nedenle kervanların yanında onları koruyan muhafızların olduğu da bilinir. Nitekim Ebû Süfyan'ın liderlik

⁵⁷⁵ Ezrakî, I, 65; Ya'kûbî, s. 99, 100; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman, **el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992, II, 232; Ömer Faruk Harman, "Hübel", **DİA**, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 444.

⁵⁷⁶ Ezrakî, I, 123.

⁵⁷⁷ Taberî, I, 624,625; İbrahim Usta, **İslam Öncesi Arap Mitolojisi**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, s.103,104.

⁵⁷⁸ Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 302.

⁵⁷⁹ Aladie, s. 131.

⁵⁸⁰ Bekrî, II, 503; Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 330.

⁵⁸¹ Yıldırım, "Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı" s. 43.

⁵⁸² Merzûkî, s. 385; Aladie, s. 123.

ettiği *Bedir kervanında* 30 kişilik muhafız birliği vardı.⁵⁸³ Kureyş kervanlarının Suriye dönüşü Ukâz'a giderken yanlarında güvenlik amaçlı silah taşıdığı rivayetini de bu konuya örnek olarak verebiliriz.⁵⁸⁴

3.8. Köleler ve Hayvanlar

Arap yarımadasında kervanlar vasıtası ile taşınan diğer unsurlar arasında köleler de bulunmaktadır. Köleler, baskın ve kabileler arası savaşlar sonucunda esir edilir sonrasında ise ya satılır ya da hediye unsuru olarak hibe edilirdi. Başkalarına hediye ya da ticaret amaçlı sevkiyatının yanında, kervanlara hizmet etmeleri için de köle ve cariyeler taşınmaktaydı. Afrika dışında Mısır, Bizans ve Sâsânî topraklarından getirilen köleler de vardı. Ayrıca bölge içerisinde yapılan savaş ve baskınlar neticesinde de köleler ele geçirilir ve satılmak üzere çeşitli yerlere götürülürlerdi. İslam'ın ilk müezzini Bilâl b. Rebâh Mekke'de dünyaya gelmesine karşılık Habeş kökenli bir köle idi. Muhtemelen ataları çok öncesinden buraya getirilmişti.⁵⁸⁵ Hz. Peygamber'in azat ettiği Ebû Kebşe'nin, Fars asıllı bir köle olduğu bilinmektedir.⁵⁸⁶ İbn Habîb'in verdiği bilgiye göre Kelb kabilesi, Dûmetü'l-Cendel panayırında satmak üzere buraya köleler getirirdi.⁵⁸⁷ Belirtildiğine göre Rebâa kabilesi dışında diğer tüm Arap kabileleri ele geçirilen esirleri köle haline getirmekteydiler.⁵⁸⁸ Kureyş kabilesinin de Kuzey ve Güney Arabistan bölgelerinden aldıkları köleleri pazara götürerek ticaretini yaptıkları nakledilir.⁵⁸⁹ Nitekim Kureyş'in kontrolünde olan Ukâz panayırına köle getirildiği bilinmektedir.⁵⁹⁰ Örneğin, Hz. Peygamber'in evlatlığı Zeyd b. Hârise, Suriye taraflarında esir edilmiş ve Ukâz panayırına getirilerek orada satılmıştı. Şam'a yaptığı kervan yolculukları sayesinde zenginleştiği belirtilen Abdullah b. Cüd'an'ın köle ticareti ile meşgul olduğu zikredilir.⁵⁹¹ Mısır vâlisi Mukavkıs, Hz. Peygambere hediye olarak Mâriye ve Sîrîn isimli iki cariyeye ve bir çocuk köle göndermişti.⁵⁹² Kays Aylân kabilesine mensup Selâme bnt. Ma'kil de

⁵⁸³ Detaylı bilgi için bkz: "Muhafız Birlikleri".

⁵⁸⁴ Aladie, s. 123.

⁵⁸⁵ Mustafa Fayda, "Bilâl-i Habeşî", *DİA*, C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 152.

⁵⁸⁶ Ali Yardım, "Ebû Kebşe", *DİA*, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 176.

⁵⁸⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 264.

⁵⁸⁸ Mehmet Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, C. 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 238.

⁵⁸⁹ Ali Hatalmış, *İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2012, s. 190.

⁵⁹⁰ Aladie, s. 123.

⁵⁹¹ Yıldırım, "Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı", s. 93.

⁵⁹² Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, II, 38.

küçük yaşta iken Medine'ye getirilerek köle olarak satılmıştı.⁵⁹³ Farklı bölgelerden getirilerek Arabistan'ın çeşitli yerlerinde köle olarak satılan başka kişiler de bulunmaktaydı. Örneğin İslamiyeti ilk kabul eden sahâbelerden birisi sayılan Habbâb b. Eret, aslen Arap olup Irak bölgesinde esir alınmış ve Mekke'ye satılmak üzere getirilmişti.⁵⁹⁴ Ezrâk b. Ukbe⁵⁹⁵, Suheyb b. Sinân gibi sahâbeler de Bizans bölgesinden bu coğrafyaya getirilmiş kölelerdi. Suheyb'i esir alan Kelb kabilesi onu satmak üzere Mekke'ye kadar getirmişti.⁵⁹⁶ Ayrıca Ümmü Hakîm'in ve Hâris b. Kelede'nin kölelerinin de Rum kökenli oldukları belirtilir.⁵⁹⁷ Hz. Peygamber'in Tâif ziyareti sırasında karşılaştığı Hıristiyan köle Addas aslen Irak'lı idi.⁵⁹⁸ Anne babası Kureyşlilerin işkencesi nedeniyle şehit düşen Ammâr b. Yâsir'in ve ailesinin aslen Arap olmadıkları sonradan Mekke'ye getirilip satıldıkları belirtilir.⁵⁹⁹

Köleler, yalnızca ticareti yapılmak için değil, aynı zamanda çalıştırılmak üzere kervanlarda bulundurulurlardı. Kervanlarda çalıştırılmak üzere tutulan köleler malları develere yükleme, yol boyunca kervan işlerine yardımcı olma, şarkılar söyleyerek develeri dizginleme, kervancıları eğlendirme (*hâdîlik*) ve kervan sahibi kabileleri övme gibi çeşitli görevler üstlenirlerdi. Nitekim Hz. Hatice'nin kölesi Meysere, onun kervanlarında çalışıyordu.⁶⁰⁰ Nakledildiğine göre Ebû Süfyân'ın kervanlarında köleler de çalışır ve işlere yardım ederlerdi.⁶⁰¹ Habeş asıllı Müslüman köle Enşece, kervanlarda hâdîlik yapardı.⁶⁰² Başka bir rivayette de Akk kabilesine ait hac kervanlarında en önde iki kölenin bulunduğu ve kabilelerini övmekle görevlendirildikleri anlaşılmaktadır.⁶⁰³

Taşıma aracı olarak kullanılan develer bunun dışında kurban edilmek ya da satılmak amacıyla bir bölgeden başka bir bölgeye taşınmak üzere nakledilmişlerdir. Bu itibarla deve kervanlarla taşınan unsurlara konu olmuştur. Örneğin Yemen Kralı

⁵⁹³ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî (ö. 275/889), **Sünenü Ebî Dâvûd**, (nşr. Adil Muhammed, Ammar Abbâs), Kahire: Dârü't-Te'sîl, 2015, VI, 194; Feyza Betül Köse, **Cariye**, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018, s. 109.

⁵⁹⁴ Yaşar Kandemir, "Habbâb b. Eret", **DİA**, C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 340.

⁵⁹⁵ Muhammed Emin Yıldırım, **Tarihi ve Sosyal Yapısıyla Siyer Coğrafyası**, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, s. 231.

⁵⁹⁶ Mehmet Efendioğlu, "Suheyb b. Sinân" **DİA**, C. 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 476.

⁵⁹⁷ Aydın, Hamidullah, "Köle", C. 26, s. 238.

⁵⁹⁸ İbn Hişâm, I, 412.

⁵⁹⁹ İbn Sa'd, III, 227; İbn Kuteybe, s. 256; Hatalmış, s. 191.

⁶⁰⁰ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 81.

⁶⁰¹ Zühri, s. 63.

⁶⁰² İsmail Pırlanta, "Hz. Peygamber Döneminde Eğlence Hayatı", **Turkish Studies**, Cilt 10, Nu. 1, Kış 2015, Ankara, ss. 635-658, s. 649.

⁶⁰³ Kelbî, **Kitâbü'l-Esnâm**, s. 7.

Tübba'ın, Mekke'ye kesilip kurban edilmesi amacıyla 10 deve yolladığı nakledilir.⁶⁰⁴ Kervanlarda yükleri taşıyan develere eşlik eden hayvanlardan en önemlisi attır. Atlar, savaş ve prestij için kullanılan binek hayvanları olduklarından daha çok ticari bir meta olarak pazar yerlerine sevkiyatları yapılmıştır. Örneğin Merzûkî'nin *el-Ezmine*'sinde, Ukâz'a Yemen'den çevik atların gönderildiğine dair bir bilgi yer almaktadır.⁶⁰⁵ Bunun yanı sıra İbn Abdürrabîh bize Ebû Süfyan'ın, Kısra'nın yanına elçi olarak gittiğini ve ona hediye etmek üzere yanında at götürdüğünü belirtir.⁶⁰⁶ Mukavkıs'ın, Hz. Peygamber'e gönderdiği hediyeler arasında at ve katır da bulunuyordu⁶⁰⁷ Bu durum binek hayvanlarının hediyeleşme unsuru olarak tercih edildiğini göstermektedir. Bunlara ek olarak gıda amacıyla küçük baş hayvanlar da taşınmaktaydı. Özellikle bedeviler, Arabistan hayvan taşımacılığindeki payın büyük bir kısmını üstlenirler ve hem bir geçim kaynağı hem de hediye olarak şehirlere koyun, keçi gibi hayvanlar götürürlerdi.⁶⁰⁸ Nitekim Mekke'de İslam öncesi dönemde küçük baş hayvan satılan *Sûku'l-Ganem* denilen bir çarşının bulunuyor olması da kervanlarda hayvan taşımacılığı yapılmış olabileceğini destekler.⁶⁰⁹

3.9. İnsanlar

Kervan yolculuklarına, kadın ve erkek, hür ve köle, çocuk ve yaşlı her kesimden insan katılabilmekteydi. Bir kervan yolculuğu sırasında pek çok insan kervana eşlik ederdi. Bunlar bazen hususi nedenlerle kervana eşlik etseler de genellikle kervan organizasyonunda yer aldıklarından dolayı bulunurlardı. Mukavkıs'a, Hz. Peygamberin mektubunu taşımak üzere giden sahâbe Hâtıb b. Ebû Beltea, geri dönüş yolunda Şam'dan hareket eden bir kervanla birlikte Medine'ye gelmişti.⁶¹⁰ İbn Ebû Beltea'nın amacının yalnızca güvenle Medine'ye varmak olduğunu görmekteyiz. Selmân-ı Fârisî de doğru dini bulabilmek için Amûriyye'den yola çıkan bir Arap kervanına dahil olmuş ve bu şekilde Medine'ye ulaşmıştı.⁶¹¹ Bu iki isim, kervanlara hususi nedenlerle eşlik eden

⁶⁰⁴ İbn Abdürrabîh, II, 71.

⁶⁰⁵ Merzûkî, s. 385.

⁶⁰⁶ İbn Abdürrabîh, I, 288.

⁶⁰⁷ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, II, 38.

⁶⁰⁸ Azizova, *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 82, 126.

⁶⁰⁹ Ezrakî, II, 201; Baysa, s. 78.

⁶¹⁰ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, II, 38.

⁶¹¹ İbrahim Hatiboğlu, "Selmân-ı Fârisî", *DİA*, C. 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 442.

kişilere örneklik teşkil eder. Bunların haricinde elbette ki pek çok farklı kişi de kervanlara yukarıdaki örneklerde olduğu gibi çeşitli nedenlerle dahil olmuş olabilir.

Bir kervan organizasyonunda bulunan kişiler; kervanın idarecisi, muhafızlar, gözcüler, şarkılar söyleyen hâdiler, hizmetçiler, yol rehberleri, sermaye ortakları ve yolcular olmak üzere farklı gruplara ayrılabilir. Bu grupların bazen tamamı bir kervan yolculuğunda bulunurken bazen ise bazı gruplar yer almayabilirdi. Kervanın yolculuk nedenlerine bağlı olarak, taşıyacağı gruplar da değişir. Şayet ticaret kervanı ise burada sermaye ortakları daha çok yer alırken hac ya da göç gibi farklı amaçları olan bir kervanda daha çok yolcular yer alırdı. Hicretin 7. ayında Ebû Cehil'in kumandanlık ettiği kervana 300 kişi, bir sonraki ay Ebû süfyanın liderlik yaptığı kervana 200 kişi eşlik etmiştir. Buvat gazvesinin nedeni olan Kureyş kervanına 100 kişinin eşlik ettiği nakledilir.⁶¹² Hac ve göç yolculuklarında ne kadar sayıda insanın kervanlarla yolculuk yaptığını tespit etmek pek mümkün değildir. Nitekim, *Arim seli* sonrasında yaşanan göç hadisesinde güneydeki Gassân ve Ezd kabilelerinin tamamı kuzey bölgelerine göç etmişlerdi.⁶¹³ Hac ve umre yolculukları da genellikle kabile üyeleri ile birlikte gerçekleştirilirdi.

IV. KERVAN LOJİSTİK HİZMETLERİ

4.1. Kervanın Hazırlanması

Yarımadadaki kervancılık faaliyetleri genellikle büyük organizasyonlar halinde olur. Zira organizasyon hacmi küçüldükçe hem elde edilecek kâr oranı azalır, hem de saldırı ve baskın tehlikelerine karşı tehdit ihtimali artar. Kervanlar hazırlanmadan önce ilk olarak develer getirilir, bu develere yol için gerekli olan bakımlar yapıldıktan sonra malların yüklenmesine geçilir. Develerin bakımı, yol boyunca bir sorunla karşılaşmamak açısından önemlidir. Zira bakımı gerçekleştirilmemiş develer, yaralanabilir, hastalanabilir ve hatta ölebilir. Bu bakım içerisinde develerin ayaklarını kontrol etmek, hayvanın cildini temizlemek ve sağlık kontrolünü yapmak yer alır. Kervancılar tarafından yol için uygun olmayan develer önceden kervandan çıkarılmakta, yol boyunca bir sorun çıktığında ise sürüden çıkarılıp sorunları giderilmekte, durmuş oldukları güzergâh

⁶¹² Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 9, 10, 12.

⁶¹³ Harman, "Arim", C. 3, s. 374.

noktalarında satılarak yerlerine daha iyileri alınmakta ya da kesilip tüketim amaçlı kullanılmaktadır.

Develere yüklenecek yükler de hayvanın gücüne göre değişir. Yükleme sırasında develer diz çöktürülür taşıyabileceği miktarda yük devenin sırtına yüklenir. Yükleme işlemini yapabilmek için en az iki kişiye ihtiyaç vardır. Bu iki kişi devenin sırtına dengeli bir şekilde yükleri dağıtır ve böylece yol boyunca hayvanın sendelemesi ya da rahatsızlık çekmesinin önüne geçilmiş olur. Yüklenecek yükün miktarı geçilecek yolun durumuna göre de değişmektedir. Düzlük bölgelerden geçilecekse yüklenecek yük artarken, engebeli arazilerden geçilecekse, bu durum yük hayvanını zorlayacağından dolayı, doğal olarak develere yüklenecek yük miktarı azalır. Yola çıkılmadan önce yük yüklenmiş develere birbirlerini kaybetmemeleri için ip bağlanması da kervan hazırlığı dahilinde yapılan şeylerdendir.⁶¹⁴

Farklı kabilelerin bir kervanda ortak mal taşınması gerektiği zamanlarda, malların üzerine işaretler koymaları pek muhtemeldir. Nitekim Ukâz panayırına gelen malların üzerine bu amaçla işaretler konulduğu bilinmektedir.⁶¹⁵ Toplanan mallar belirli bir mekânda kervana yüklenene kadar bekletilmesi gerekir. Aynı şekilde hedefine ulaşan kervanların getirdikleri malların da dağıtımını yapılmadan önce sahipleri gelene kadar belirli bir yerde tutulması gerekmektedir. Nitekim Kureyş'in Bedir'den dönen kervanında bulunan mallar Mekke'ye geldiğinde, Dârûnnedve'de bekletilmiş, kervanda hissesi bulunan Kureyşlilerin bir kısmının savaşta olmalarından dolayı bu malların dağıtımından önce hissedarların dönmeleri beklenmiştir.⁶¹⁶ Ele aldığımız dönemde Dârû'n-Nedve dışında farklı mekanlar da bu amaçlar için belirlenmiş olmalıdır. Nitekim kervancılarının dinlendikleri konaklama yerlerinde mallarını bekletebilmeleri için hususi mal depolama yerleri olduğu belirtilir.⁶¹⁷

Kervan organizasyonunda geçilecek güzergâhlar önceden belirlenmeli, nerede durup konaklanacağı, yollarda su ve yemek ihtiyacının ne şekilde giderileceği ve muhtemel problemlere karşı ne gibi önlemler alınacağı önceden ayarlanmalıdır. Çünkü yollarda kaybolma, baskına uğrama, aç ve susuz kalma tehlikesi kervanların

⁶¹⁴ Detaylı bilgi için bkz: Dalyan, s. 171-180.

⁶¹⁵ Yıldırım, "Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı", s. 40.

⁶¹⁶ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 199.

⁶¹⁷ Mahmudov, s. 70.

karşılaşılabilecekleri en ciddi problemlerdendir. Kervanda çalışacak kişilere ayrılacak paraların yanında ayrıca her türlü tehlikeye karşı da para bulundurulmalıdır. Kervan yolculuğuna çıkılmadan önce, yola çıkacak kişiler ile kervanda hissesi olanlar belirli bir mevkide bu organizasyonun planını ayarlamaları gereklidir. Nitekim Cahiliye çağında Dâru'n-Nedve aynı zamanda bu organizasyonun detaylarının görüşüldüğü bir yerdir.⁶¹⁸

4.2. Kervan İdareciliği

Kervan idareciliği, kervanın sağ salim hedefine varabilmesi adına oldukça önemli bir görev olarak karşımıza çıkar. İyi bir kervan idarecisinin taşıması gereken bazı özellikler vardır. Öncelikle bir kervan idarecisi, toplum içerisinde saygınlığı kabul edilen, cesaretli ve güçlü kişilerden olmalıdır. Bunun yanı sıra idarecinin, yol boyunca ortaya çıkabilecek muhtemel sorunlar karşısında, farklı yollardan gidebilecek seviyede iyi bir güzergâh bilgisine sahip olması oldukça büyük önem taşır. Aynı zamanda kervan idarecilerinin güzergâhlar arasındaki mesafeleri ve nerede konaklanması gerektiğini bilmesi gerekir. Yine bu idarecilerin diğer kabileler ve devletler tarafından tanınması ve onlarla iyi ilişkilere sahip olması, yol güvenliğinin temin edilebilmeleri açısından zaruridir. Ayrıca muhtemel saldırı tehditleri karşısında bir idareci iyi bir istihbarat ve gözlem yeteneğine sahip olması gerekir. Örneğin Ebû Süfyan, kervanın takip edildiğini deve dışındaki hurma çekirdeklerinin çeşidinden anlamıştır.⁶¹⁹

Kervan idarecisinin görevleri arasında kervanda taşınan unsurların güvenliğini temin etmek, kervanın kullanacağı yolu ve dinlenme yerlerini belirlemek, kervandaki sorun ve anlaşmazlıkları çözmek, kervanı hedefine ulaştırmak ve gerekli diğer hizmetlerin kontrolünü sağlamak yer alır. Bir kervanda bulunan kervan idarecisi genellikle tek kişi olsa da bazen birden fazla kişi de kervana idarecilik yapabilmektedir. İdareciler bazen kervanın sahipleri olabildikleri gibi belirli bir ücret karşılığında tutulmuş kişiler de olabilir. Tarih kitaplarına bakıldığında kervan idareciliği ile ilgili çeşitli isimler görmek mümkündür.

Risâlet öncesi dönemde Hz. Peygamber, ücreti karşılığında Hz. Hatice'nin Hubâşe Panayırına gönderdiği kervana idarecilik yapmıştı.⁶²⁰ Hicretten yedi ay sonra Şam'dan Mekke'ye dönen 300 kişilik kervanın başında Ebû Cehil bulunmaktaydı. Ebû

⁶¹⁸ Yaşar Çelikkol, **İslam Öncesi Mekke**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 230, 231.

⁶¹⁹ Zührî, s. 63.

⁶²⁰ Taberî, II, 282.

Süfyan, hicretin 8. ayında 200 kişinin bulunduğu bir kervanın ve hicretin ikinci yılında (m.624) Bedir savaşına neden olan kervanın idareciliğini yapmıştı. Bedir'den önce gerçekleştirilen Nahle seriyyesinin nedeni olan Kureyş kervanı dört kişiden müteşekkil olduğu için kervanda tek bir kişinin idareciliği söz konusu olmamıştır. Bu dört kişi Amr b. el-Hadramî, el-Hakem b. Kaysân el-Mahzûmî, Osman b. Abdullah b. Muğire el-Mahzûmî ve Nevfel b. Abdullah el-Muğire el-Mahzûmî idi.⁶²¹

Kervanın idaresini üstlenen kişinin, gittiği yerlerde bölge insanlarına kervanın yaklaştığını haber vermek amacıyla davul, zil gibi sesli aletler çaldırması önemlidir. Örneğin Cuma sûresinin dokuzuncu ayeti⁶²² Şam ticaretinden dönen Dıhye b. Halife el-Kelbî'nin getirdiği kervanı oradakilere haber vermek amacıyla davul çaldırması ve bunun üzerine Hz. Peygamber'in hutbe verdiği sırada etrafında bulunan cemaatin büyük çoğunluğunun hutbeyi terk ederek kervana koşmaları nedeniyle nazil olmuştur.⁶²³

4.3. Konaklama

Kervanların, yol boyunca dinlenmek ve yeme içme ihtiyaçlarını görmek için uygun bir yerde konaklamaları gerekmektedir. Konaklama alanları insanî ihtiyaçların daha kolay giderilebilmesinden dolayı genellikle ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler, kasabalar ve genel olarak insanların yaşadıkları bölgeler olurdu. Bunlara çeşitli örnekler verebiliriz. Örneğin, Güney Arabistan'daki Rub'u'l-Hâli çölünden geçecek kervanların, Kinde kabilesinin yaşadığı Karyetü'l-Fâv şehrinde konakladıkları zikredilir.⁶²⁴ Yapılan araştırmalar, Petra şehrinin de M.Ö. IV. asra kadar kervanlar için bir konaklama yeri olduğunu ortaya koymaktadır.⁶²⁵ Hz. Peygamber döneminde Benî Kilâb kabilesinin yaşadığı Dariye bölgesi Basra ve Bahreyn'den Mekke'ye gelen kervanların konaklama yeri idi.⁶²⁶ Henüz daha çocuk yaşta olan Hz. Muhammed ile amcası Ebû Tâlib'in beraber çıktıkları kervan yolculuklarında Dımaşk'ın 140 kilometre güneyinde yer alan, tarihi

⁶²¹ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 9,10, 14, 28.

⁶²² Bu ayet-i kerimede müminlerin cuma günü namaz için çağrıldığında ticareti bırakıp Allah'ı zikretmeye koşmaları gerektiği haber verilir. Bkz: Cum'a, 62/9.

⁶²³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc (ö. 261/875), *es-Sahîh*, (nşr. Heyet), I-VII, Kâhîre: Dâru't-Te'sîl, 2014, III, 22; Vâhîdî, s. 773; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azim*, VIII, 123.

⁶²⁴ Aras, s. 26.

⁶²⁵ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s.133.

⁶²⁶ Mustafa L. Bilge, "Dariye", *DİA*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 499.

öneme sahip Busrâ şehrinde konakladıkları aktarılır.⁶²⁷ Zühri'nin naklettiği rivayete göre ise Ebû Talib ve Hz. Muhammed, Medine'nin 400 kilometre uzağında yer alan Kuzey Arabistan şehri Teymâ'da konaklamışlardır.⁶²⁸ Ayrıca Ahdi Atik'te de Teymâ şehrinin, kervanlar için bir konaklama yeri olduğu belirtilir.⁶²⁹ Yine bu dönemde ticaretle uğraştığı bilinen Ümeyye b. Halef, Şam'a giderken Medine'de arkadaşı Sa'd b. Muaz'ın evinde konaklar, o da farklı bir zamanda umre yapma amacıyla Mekke'ye geldiğinde Ümeyye'nin evinde konaklardı.⁶³⁰ Bu durum kervan yolculuğu sırasında mola verilen şehirde arkadaş evlerinin de konaklama yeri olarak kullanıldığını göstermektedir.

Konaklama yeri şayet insanların yaşadıkları yerler olmayacaksa, kuyular, vadiler, güneşten koruyan ağaçlık yerler ve sahipsiz kalmış evler olurdu. Örneğin Mekke'ye yakın konaklama yerlerinden birisi Zû Tûvâ denilen bir vadidir. Ezrakî, İslam öncesi dönemde Şam'dan Mekke'ye gelen tüccarların burada konakladıklarını ve vadideki ağaçların gölgesi altında dinlendiklerini belirtmektedir.⁶³¹ Hz. Peygamberin de Mekke'yi fethi sırasında burada gecelediği nakledilir.⁶³² Aynı şekilde Peygamberimiz gençlik yıllarında Hz. Hatice'nin kervanlarını götürmek üzere çıktığı yolculukta, bir rahibin bulunduğu manastırın yanında konaklamıştır.⁶³³ Ebû Süfyan'ın Şam'dan gelen "Bedir kervanı" Mekke'ye gelene kadar pek çok su kuyusunun yanında durup konaklamıştır.⁶³⁴ Bu kervan aynı zamanda Revhâ bölgesinde de konaklamıştı.⁶³⁵ Savaşın yapıldığı Bedir mevkiinde bulunan kuyular da kervanlar için bir konaklama noktası olmuştur. Hacılar, kervan yolculuğu yaparken çeşitli yerlerde konaklamışlardır. Mekke ve Medine arasında hacıların konaklama yerleri arasında Kudeyd Dağı⁶³⁶ ve Zülhuleyfe deresi⁶³⁷ bulunurdu. Hacıların bir diğer konaklama yeri ise Minâ ile Mekke arasında yer alan Ebtah denilen bölge idi. Hz. Peygamber'in kaza umresi için Mekke'ye gelirken burada konakladığı

⁶²⁷ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 73. İbn İshak aynı zamanda burada Rahip Bahîrâ ile görüştiklerini onun bu kervandakilere yemek ikram ettiğini belirtir. Bkz: a.y.

⁶²⁸ Zühri, s. 40.

⁶²⁹ Atçeken, s.149.

⁶³⁰ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 35; Mahmudov, s. 71.

⁶³¹ Ezrakî, II, 145.

⁶³² Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân (ö. 168/785), **Meşyâhatu İbn Tahmân**, (nşr. Muhammed Tâhir Mâlik), Dimeşk: Mecmaü'l-Lügati'l-Arabiyye, 1983, s. 204.

⁶³³ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 74.

⁶³⁴ Zühri, s. 63.

⁶³⁵ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 40.

⁶³⁶ Kelbî, **Kitâbü'l-Esnâm**, s. 13.

⁶³⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Zülhuleyfe", **DİA**, C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 561.

zikredilir.⁶³⁸ Nûr sûresi 27 ve 28. ayetlerde, evlere sahiplerinin izni olmadan ve selam verilmeden girilmemesinin ve evin sahibi tarafından içeri buyur edilmediği taktirde de geri dönülmesi gerektiğinin bildirilmesinden sonra,⁶³⁹ Hz. Ebûbekir, Hz. Peygamber'e gelerek ona, Mekke, Medine, Şam ve Beytü'l-Mukaddes boyunca yolculuk eden kervanların, konakladıkları sahipsiz evlerde ne yapmaları gerektiğini sorması üzerine, bu durumdaki evlere selamsız girmenin ve içerisinde bulunmanın bir sakınca taşımadığını bildiren aynı sûrenin 29. ayeti nazil olmuştu.⁶⁴⁰ Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla sahipsiz evler de kervanların konak yerleri olarak kullanılmaktadır. Burada zikredilenler dışında kervanların daha pek çok konaklama yeri bulunmaktadır. Ancak Arabistan'daki tüm konaklama yerlerinin tespiti tezimizin sınırlarını aşacağından bu örnekler ile yetinmeyi tercih ediyoruz.

4.4. Beslenme

Kervanlar, beslenme ihtiyaçlarını yola çıkmadan tedarik ettikleri gıdalar ve çevreden temin ettikleri gıdalar yoluyla giderirlerdi. Yola çıkmadan önce bozulması zor olan hurma, kurut, kuru üzüm, kurutulmuş et gibi gıdalar, evlerde çeşitli yiyeceklerin karıştırılması ile elde edilen yol azıkları, deri tulumlar içerisine konan sular ve özellikle uzun yolculuklar için kesilmek üzere getirilen, yük taşımayan develer hazırlanır ve bu gıdalar yol boyunca ihtiyaca göre tüketilirdi. Yollarda tüketilmek üzere hazırlanan çeşitli gıdalar bulunmaktadır. Örneğin *hays* adı verilen hurma, yağ ve kurut karışımı ile elde edilen bir yiyecek uzun yolculuklarda kervancılarının yol azığı olurdu. Nitekim Ferve b. Amr'ın azatlı kölesi Ebû Hind yaptığı bir yolculuk sırasında yanında taşıdığı deriden yapılmış bir saklama kabı içerisinde bu gıda bulunuyordu.⁶⁴¹ Bu yiyeceğin yağ ve bal ilave edilerek de elde edildiği nakledilir.⁶⁴² Kavrulmuş un ve suyun karıştırılmasıyla elde edilen *sevîk* denilen yiyecek de yolculuklarda tüketilirdi.⁶⁴³ Nitekim Bedir savaşından sonra intikam almaya yemin eden Ebû Süfyân ve 200 (bir rivayete göre 40) kişilik bir birlik, Medine'ye baskın düzenlemek üzere gelmiş, küçük bir saldırı girişimi gerçekleştirdikten sonra da yakalanmadan Mekke'ye dönebilmek için beraberlerinde getirdikleri *sevîk*

⁶³⁸ Salim Ögüt, "Ebtah" *DİA*, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 83.

⁶³⁹ Bkz: Nûr, 24/27,28.

⁶⁴⁰ Ebû'l-Fazl Cellüddîn Abdurrahman es-Süyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dürü'l-Mensûr*, (nşr. Heyet) Beyrut: Dârü'l-Fikr 2011, VI, 176; Ayet için bkz: Nûr, 24/29.

⁶⁴¹ Taberî, II, 459.

⁶⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III, 187.

⁶⁴³ Akgün, s. 34.

çuvallarını atarak kendilerini takip eden Müslümanlara esir düşmekten kurtulmuşlardı. Hz. Peygamber'in de içerisinde bulunduğu bu takipten kaynaklar *Sevîk Gazvesi* adıyla bahsetmişlerdir.⁶⁴⁴ Eti yol azığı haline getirmek için ise tuzlayarak güneşte kurutmak ya da sirkede kaynatmak yöntemleri tercih edilmiştir. Zeyd b. Hârise, koyun etini kurutmuş ve yol azığı haline getirmişti.⁶⁴⁵ Başka bir rivayet, Zübeyr b. Avvâm'ın ihramlıyken geyik etini kurutarak azık yaptığını nakleder.⁶⁴⁶ Hz. Peygamber, Medine'ye hicret yolculuğu sırasında Büreyde el-Eslemî ile karşılaşmış, Büreyde de kendisine *el-İrt* (اليرة) denilen bir yiyecek vermişti.⁶⁴⁷ Ezherî'nin belirttiğine göre bu yiyecek, kaynayan sirke içerisinde etin pişirilmesi ile elde edilir ve yolculuklarda tüketilirdi.⁶⁴⁸ Yük taşımayan ve etinden faydalanmak üzere getirilen develer uzun yolculuklar sırasında önemli sayıda insanın doymasını sağlamaktaydılar. Bir deve yaklaşık olarak yüz kişiye yetebilirdi ve kişi sayısına göre kesilecek develerin sayısı artardı.⁶⁴⁹ Sıvı ihtiyacının deriden yapılmış kırbalarda taşınan sular ile giderilebileceğinden yukarıda bahsetmiştik. Suyun yanında, şıra ve içki de yol boyunca tüketilen önemli sıvı gıdalardan sayılır. Kuru üzüm, hurma, bal ve arpa gibi maddelerden hem şıra hem de alkollü içecek yapılabilirdi.⁶⁵⁰ Develerin ayrıca sütünden de içecek ihtiyacını gidermek amacıyla faydalanılabildi. Yolculuklarda dinlenme sırasında yiyecekler pişirileceği zaman, yolda bulunan taşlar toplanır ve ateş yakılarak üzerine konurdu.⁶⁵¹ Yola çıkmadan önce yeme ve içme ihtiyaçları için tedarik edilen gıdalar, deriden yapılma saklama kapları ve tulumlar içerisinde taşınırdı.⁶⁵² Saklama kaplarının deriden üretilmesinin nedeni muhtemelen sıcak havalara karşı içerisindeki gıdayı daha uzun süre koruması ve delinme, kırılma gibi sorunlara karşı daha dayanıklı olmasından kaynaklıdır.

Çevreden temin edilen yiyecek ve içecekler ise ya yol boyunca bölgede bulunan deve kuşu, dağ keçisi, geyik, vahşi koyun, domuz, hint tavuğu, bıldırcın, sülün kuşu,

⁶⁴⁴ İbn İshâk, 310; Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 181, 182; İbn Hişâm, II, 45;

⁶⁴⁵ Harbî (ö. 285/898), *Garîbu'l-Hadîs*, II, 751.

⁶⁴⁶ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *el-Muvatta'*, (nşr. Muhammed Musatfa el-A'zamî), Abu Dabi: Müessesetü Zâ'id b. Sultan, 2004, III, 509.

⁶⁴⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd (ö. 321/933), *Cemheretü'l-Luğa*, (nşr. Remzi Münir Ba'lebekkî), Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987, I, 237.

⁶⁴⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/981), *Tehzîbü'l-Lüğa*, (nşr. Muhammed Avd Mirab), Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2001, XV, 223.

⁶⁴⁹ Bu durumun bir örneği için bkz: Zührî, s. 63.

⁶⁵⁰ Detaylı bilgi için bkz: Akgün, s. 50-55.

⁶⁵¹ Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s. 33.

⁶⁵² Detaylı bilgi için bkz: *Mutfak Araç Gereçleri*.

keler, çekirge ve tavşan gibi canlıların avlanması⁶⁵³ ve yerlerde biten mantarların toplanması, dere kenarları, su birikintileri, pınarlar ve kuyulardan su tedarik edilmesi yoluyla elde edilmekte⁶⁵⁴ veya yol üzerinde bulunan şehirlerdeki konaklama yerlerinde, çoğunlukla vergiler karşılığında ya da bu şehirlerde yaşayan kabilelerin ihsanı sayesinde temin edilmekteydi.⁶⁵⁵ Yol boyunca avlanmalara tarihten çeşitli örnekler bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in "yemem ama size de yasaklamam" dediği⁶⁵⁶ keler bir çeşit kertenkele türüdür ve Arapların yollarda tükettikleri yiyecekler arasında yer alır. Yine Peygamberimizin katıldığı bazı savaşlarda, yolculuk sırasında çekirge tüketildiğine dair bir rivayet⁶⁵⁷ örnek olarak verilebilir. Burada şunu belirtmeliyiz ki kervan organizasyonu planlı bir yolculuğu gerektirdiğinden yol boyunca açlık sorunu ile karşı karşıya kalınmadıkça, genellikle büyük hayvanların avlanmasına gerek kalmazdı. Zira bu hayvanların yakalanması, kesimi, pişirilmesi ve dağıtılması ayrı bir sorun teşkil edebilir. Kanaatimize göre daha çok küçük ve avlanması kolay olan canlılar, kervan içerisindeki insanların bireysel beslenme aktivitesi olarak tercih edilmiş olmalıdır.

Araplar cahiliye döneminde cömertlikleri ile meşhurdu, yemek yedirme, konaklama ve sığınma taleplerini çoğunlukla geri çevirmezlerdi. Özellikle hac kervanları ile gelen hacılara yardımcı olmak onlar için çok büyük bir şeref idi. İbn Habîb *el-Muhabber* isimli kitabında Ebû Cehil'in umre için yoldan gelen misafirlere develer kesip yemek ikram ettiğini aktarmaktadır.⁶⁵⁸ Nitekim Ebû Zer ve beraberindeki topluluk, Umre yapmak üzere Mekke'ye geldiklerinde acıkmışlar ve Ebû Cehil kendilerine, et ve ekmek ikram etmiştir.⁶⁵⁹ Arapların cömertlerinden sayılan bir başka isim olan Hevze b. Mürre eş-Şeybanî ile ilgili geçen bir şiirde de onun Buhayra'da konaklayanlara ve Şam'dan gelenlere karşılıksız yemek ikramı yaptığı aktarılmıştır. Rifa b. el-Leclâc'ın onun için söylediği şiir şu şekildedir: "*Kışlak olarak Buhayra'da konaklayan bizdendir, Şam halkına hesapsız yemek yedirmiştir.*"⁶⁶⁰ Yine aynı kitapta İslam öncesi dönemden Rabia

⁶⁵³ Hakan Temir, "Arap Yarımadasında Kabile Hayatı (Ortaya Çıkışından Hz. Peygamber Dönemine Kadar)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, SBE, 2019), s. 265.

⁶⁵⁴ Dindi, s. 45-54

⁶⁵⁵ Örnekleri için bkz: Zührî, s. 63.

⁶⁵⁶ Ebû Abdillâh Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), *Min Hadîsi'l-İmâm Süfyan b. Saîd es-Sevrî*, (nşr. Âmir Hasen Sabrî), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2004, s. 115.

⁶⁵⁷ Abdürrezzâk, IV, 270; Ahmed b. Hanbel, VII, 377; Akgün, s. 24.

⁶⁵⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 139.

⁶⁵⁹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 139.

⁶⁶⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 144.

"منا الذي حل البحيرة شاتيا ... وأطعم أهل الشام غير محاسب".

b. Esved el-Yeşkurî'nin, yolculara özel vakfettiği hurmalıkları olduğu zikredilir.⁶⁶¹ Bu hurmalıkların kervancılar tarafından da tüketilmiş olması ihtimal dahilindedir. Sahâbeden Sa'd b. Ubâde'nin ve onun atalarının, dışarıdaki insanlara kendi konaklarında yemek yedirdikleri ve bu özellikleri ile meşhur oldukları nakledilir.⁶⁶² Kabilelerin bu cömertliklerinin ardında çoğunlukla kervanlardan aldıkları vergiler⁶⁶³ ve onların bölgeye getirdikleri ticarî canlılık yatmaktadır. Kusay b. Kilâb zamanında Mekke'de oluşturulan *Rifâde* ve *Sikâye* görevleri de özellikle Kâbe'ye gelen hac kervanlarının yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını gidermeyi amaçlıyordu. Rifâde görevi kapmasında hacılara yiyecek olarak hurma, kuru üzüm, et, ekmek, yağ, buğday ve arpa verilmiş, sikâye görevi ile de hacıların susuzluk çekmelerinin önüne geçilmiştir.⁶⁶⁴

Burada devenin beslenmesi ile ilgili de bilgi vermemiz gerekmektedir. Arabistan'da deve yemi olarak en sık tercih edilen gıda, hurma çekirdeği idi. Bu nedenle yol boyunca gıda maddesi olarak tüketilen hurmaların çekirdekleri atılmaz ve hayvanlara verilirdi. Habat ismi verilen Selem ağacı yapraklarıyla hazırlanan bir yiyecek de develere yem olarak verilirdi.⁶⁶⁵ Daha önce develerin sindirim sisteminin dikenli bitkileri dahi yemeye uygun olduğundan söz etmiştik. Özellikle yol boyunca şayet uygun yiyecekler kalmadıysa bu tarz dikenli bitkiler de develerin besin ihtiyacını karşılardı. Kervanların mola verdiği zamanlarda develer, salıverilerek etrafta bulunan diğer ağaç yapraklarıyla ve yerde yetişen otlarla beslenmeleri sağlanırdı. Sıvı ihtiyacı ise yine etrafta bulunan su kaynakları aracılığıyla giderilirdi. Ayrıca daha önce belirtildiği gibi develerin uzun yolculuklarda ağızlarının bağlanması neticesinde geniş getirmelerinin önüne geçilerek açlık ve susuzluk çekmeleri engellenirdi.⁶⁶⁶

4.5. Muhafız Birlikleri

Kervan yolculuğunda önem arz eden en önemli unsurlardan birisi de yol boyunca kervanların güvenliğinin sağlanmasıdır. Bir kervanın Arabistan Çöllerinde saldırılara ve baskınlara uğrama ihtimali oldukça yüksekti. Zira pek çok Arap kabilesi, özellikle de

⁶⁶¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 242.

⁶⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 566.

⁶⁶³ Kervanların ödedikleri vergiler ile ilgili detaylı bilgi için bkz: *Muhtemel Giderler*.

⁶⁶⁴ Rifâde ve Sikâye görevleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Rifade" *DİA*, C. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008, s. 97,98; Küçükaşçı, "Sikâye", C. 37, s. 177,178.

⁶⁶⁵ İhsan Erkam Kılıç, "Hz. Peygamber Döneminde Toplumsal Hayatın Bir Parçası Olarak Deve", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*), Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, 2019), s. 53.

⁶⁶⁶ Bkz: *Kervan Vasıtası: Deve*, s. 62.

bedevi kabileler bu yolla geçimlerini temin etmekteydiler. Bundan dolayı kervanlar yollarında muhafız birlikleriyle birlikte hareket etmeliydi.⁶⁶⁷ Milattan önceki dönemlere ait Arap anlatılarına bakılarak kervan muhafızlığı görevinin çok eski dönemlerden itibaren var olduğu söylenebilir. Nakledilen efsanevi bir rivayete göre Âd kavminden bir tacir, verdiği ücret karşılığında Lokmân b. Âd'ı muhafızlık yapması için tutmuştu.⁶⁶⁸ M.S. 580-602 yılları arasında yaşamış Hîre Kralı Nu'man, Ukâz panayırına göndereceği kervanına, önce bir suikastçıyı muhafız olarak tayin etmiş, sonrasında ise Hevazın kabilesinden başka birisine bu sorumluluğu devretmişti. Özellikle haram aylar dışında kervanların yolculuk yaptıkları yerlerde kesinlikle muhafız desteği gerekmektedir.⁶⁶⁹ Mesela Ebû Süfyan'ın *Bedir kervanında* 30 kişilik bir muhafız birliği bulunmaktaydı.⁶⁷⁰ Bu birliklerin, sayılarının bazen 100 ila 300 arası rakamlara ulaştığı ve kervanları korumak için deveye göre daha hızlı bir hayvan olan at üzerinde hareket ettikleri belirtilmiştir.⁶⁷¹ Buvât Gazvesine neden olan kervanda 100 kişilik muhafız birliği bulunduğu belirtilir.⁶⁷²

Kervanlar tuttıkları muhafız birliklerinin yanı sıra geçtikleri bazı bölgelerde verdikleri vergiler ve yapılan anlaşmalar (îlâf) karşılığında da muhafızlık hizmetini almaktaydılar. Hz. Peygamber'in dedesi Hâşim'in ve kardeşlerinin yaptığı anlaşmalar neticesinde Kureyş kervanları güven içerisinde Suriye, Yemen, Irak ve Habeş topraklarına girebiliyorlardı. İlâfin getirdiği ekonomik zenginlik sayesinde daha önceden kervanlara baskınlar yapan kabilelerden bazıları, sonrasında bu kervanların muhafızlığı görevini üstlenmişlerdi.⁶⁷³ Örneğin Dûmetü'l-Cendel panayırında Benî Âkil b. Mürâr ile Âli Mesrûk b. Hadramî isimli iki kabilenin Kureyş'in ve diğer kabilelerin kervanlarına ücretsiz muhafızlık hizmeti sundukları nakledilmektedir.⁶⁷⁴ Kervan güvenliğinin vergi ve anlaşmalarla sağlanması konusu daha detaylı bir şekilde *Saldırı ve Baskın Tehlikesi* başlığında ele alınacaktır.

⁶⁶⁷ Aladie, s. 88.

⁶⁶⁸ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, XIII, 216.

⁶⁶⁹ Merzûkî, s. 382.

⁶⁷⁰ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 28.

⁶⁷¹ Yıldırım, "Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı", s. 61.

⁶⁷² Mahmudov, s. 85.

⁶⁷³ Aladie, s. 80.

⁶⁷⁴ Yıldırım, "Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı", s. 54

Kervan yolculuklarında paranın muhafazası da önem arz etmektedir. Vakıdî’de yer alan bir rivayete göre, hicretin altıncı yılında Zeyd b. Harise, Şam’a ticaret amaçlı gitmeye niyet ettiğinde yanındaki paraları saklaması için teke testislerini debbağlamış ve paraları onun içerisine koymuştur.⁶⁷⁵

4.6. Gözcülük

Kervanları saldırılardan koruyacak bir başka meslek grubu da gözcülerdir. Gözcüler, kervan yolunu gözetler ve herhangi bir tehlike unsurunun bulunup bulunmadığını kervan lideri ve ilgili kişilere ileterek bir anlamda istihbarat hizmeti sağlarlardı. Özellikle gece yolculukları sırasında gözcüler uyumadan nöbet tutarlar ve davul çalarak birbirlerini haberdar ederlerdi.⁶⁷⁶ Gözcülük görevi için bazen hususi bir kişi ücreti karşılığında tutulurken bazen ise kervanda bulunan birisi bu görevi yerine getirirdi.

Ebû Süfyan idareciliğini yaptığı, Bedir savaşının nedeni olan Kureyş kervanının Müslümanlar tarafından saldırıya uğrayacağını öğrenince öncelikle Bedir kuyusu yakınlarında ortamı keşfe çıkmış ardından da Damdam b. Amr adında birisini 20 miskal altın karşılığında kervana gözcülük etmesi için kiralamıştı.⁶⁷⁷ Ebû Süfyan, Hz. Muhammed’in kervana saldıracağından emin olunca Damdam’ı Mekke’ye durumu haber vermesi için yollamış, Damdam da durumun vehametini Mekkelilere aktarabilmek için bölgeye, devesinin iki kulağı kesilmiş, gömleği önden ve arkadan yırtılmış halde gitmiş ve böylece onların acele etmelerini hedeflemişti.⁶⁷⁸ Kervan Cuhfe bölgesine ulaştığında, Ebû Süfyan başka bir gözcü daha tutarak savaş için hazırlık yapan Kureyş kabilesine buna gerek kalmadığı haberini ulaştırmıştı.⁶⁷⁹ Bu örneğin dışında, gerek Hz. Peygamber’in hicret yolculuğunda gerekse hicretin altıncı yılı gerçekleştirilen umre yolculuğunda da tehlikelerden korunmak adına gözcülük yapıldığını görmekteyiz. Nitekim hicret yolculuğu sırasında Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir kendilerini takipte olan müşriklerin hareketlerini takip etmişler buna göre Medine’ye giden normal yolu değil farklı bir güzergâhı takip etmişlerdi. Ayrıca umre yolculuğunun güvenliğini sağlamak için de Abbâd b. Bişr ile küçük bir birliği gözcülük yapmaları için önden göndermişti.⁶⁸⁰ Kervan

⁶⁷⁵ Vakıdî, **el-Meğâzî**, II, 564.

⁶⁷⁶ Bozkurt, Yüksel, “Kervan”, C. 25, s. 298.

⁶⁷⁷ Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 28.

⁶⁷⁸ Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 28.

⁶⁷⁹ Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 43.

⁶⁸⁰ İbn Sa’d, **et-Tabakât**, II, 91, 92;

yolculukları dışında gözcüler özellikle savaşlar ve düşman kabileleri hakkında istihbarî bilgiler edinmek için de sıklıkla kullanılmıştır.⁶⁸¹

4.7. Yol Rehberliği

Arabistan'ın ıssız çöllerinde yolculuk yapmak güvenlik sorunun yanı sıra yol kaybetme tehlikesi ile de karşılaşmayı göze almak demektir. Bu nedenle yolculuklar, yollar hakkında tecrübe sahibi kişilerle gerçekleştirilmeliydi. Başlangıçta çöllerde yaşayan yolları çok iyi tanıyan bedevi kabilelerin ücreti karşılığında yaptığı yol rehberliği işi⁶⁸², zamanla bir meslek halini almış ve bu işle tanınmış kişiler ortaya çıkmıştı. Arapça'da "delil" (دليل) olarak isimlendirilen bu rehberler kervan yolculuklarının temel unsurlarındandır.⁶⁸³ Bu rehberlerin görevleri arasında yakalanması istenen kişileri bulmak, hareket halinde olan kişilere, kervanlara ya da ordulara yol göstermek⁶⁸⁴ ve ihtiyaç halinde yeraltı sularının yerlerini tespit etmek yer alır.⁶⁸⁵ Cahiliye ve Hz. Peygamber dönemi şairi Lebîd, bir beyitinde yol rehberlerinin önemi ile ilgili olarak şunu söylemiştir: "...Kavme rehberlik eder, yol gösterir, olur önde rehber, Çölde hayret içinde kalmış ise kabilenin reisi eğer..."⁶⁸⁶ Ayrıca İbn Ümmü Mektum'un "Mekke ne güzel bir vadi'dir, Düşmanlarım ve toprağım oradadır benim, Orada yükselir dağlarım benim, Dağlarında rehbersiz yürür giderim"⁶⁸⁷ sözü de yol rehberliğinin bir meslek grubu olarak bu coğrafyadaki yerine işaret etmektedir.

İbn Habîb meşhur Arap rehberler başlığı altında Abdülkays kabilesinden Duaymîsu'r-Reml el-Abdî adında birisinden bahseder. Bu zat, cins develer getirmek ve onları kendi develeriyle çiftleştirmek için, daha önce kimsenin ulaşamadığı yerlere ve çöllere çekinmeden gitmiştir. Güney Arabistan'da bulunan Vebâr adlı bölgeye onun yardımı olmadan gidilemediği nakledilir.⁶⁸⁸ Ünü o kadar yayılmıştı ki bir konuda iyi iş

⁶⁸¹ Hz. Peygamber döneminde gerçekleştirilen gözcülük ve istihbarat faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Metin Yılmaz, **Hz. Peygamber (sas) Döneminde İstihbarat**, İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.

⁶⁸² Aladie, s. 89.

⁶⁸³ Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 425.

⁶⁸⁴ Örneğin Dûmetü'l-Cendel gazvesinde Hz. Peygamber'in yanında bir yol rehberi bulunmaktaydı. Bkz: Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 403. Yine Hz. Peygamber'in Zeyd b. Hârise komutasında yolladığı bir seriyyede de rehberi bulunmaktaydı. Bkz: Vâkıdî, **el-Meğâzî**, II, 557.

⁶⁸⁵ Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 425.

⁶⁸⁶ Lebîd b. Rebîa, s. 48; Özdemir, s.168.

⁶⁸⁷ Ezrakî, II, 154. "حبذا مكة من وادي، بها أرضي وعوادي، بها ترسخ أوتادي، بها أمشي بلا هادي".

⁶⁸⁸ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 189; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö.518/1124), **Mecmâü'l-Emsâl**, (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut: Dâru'l-Mârif, 1955, II, 409; Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 425.

yapan kişilere “o bu işte Duaymîs gibidir” denirdi.⁶⁸⁹ Nakledilen bir rivayete göre Mehre bölgesinden birisi ondan kendisini, ailesini ve mallarını Vebâr’a götürmesini istemiş, ancak yolda Duaymîs’in gözleri kör olmuş ve bu nedenle hepsi birlikte çölde hayatlarını kaybetmişlerdi.⁶⁹⁰ Bu durum çölde rehbersiz hareket etmenin ne kadar tehlikeli sonuçlar doğurabileceğine güzel bir örnek teşkil eder. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Huneyf el-Hanâtım adında yetenekli bir rehberden de bahsedilmektedir.⁶⁹¹ Kureyş kabilesinin isminin de Kureyş b. Bedr adında cahiliye döneminde yaşamış bir yol rehberinden geldiği nakledilir.⁶⁹²

Yine bilindiği üzere Hz. Peygamber’in hicret yolculuğunda, kendisine Abdullah b. Uraykât adında bir yol rehberi eşlik etmişti.⁶⁹³ Medine ile Mekke arasında bulunan Arc bölgesinden sonra ise kalan yolda Sa’d el-Arcî isimli birisinin Hz. Peygamber’e rehberlik yaptığı zikredilir.⁶⁹⁴

Karede seferinin nedeni olan Ebû Sufyan’ın kervanına, Furat b. Hayyan el-İclî adında bir adam ücreti karşılığında rehberlik yapması için tutulmuştu.⁶⁹⁵ Bu adamı onlara el-Esved el-Muttalip önermiş ve onun hakkında “gözü kapalı yolları bulur” demiştir. Furât b. Hayyan bu kervanı ağaçsız ve çöl yeri olan Irak yolu üzerinden götürmeyi planlamıştı.⁶⁹⁶ Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi kervan, Müslümanlar tarafından ele geçirildiği için hedefine ulaşamamıştı. Furât b. Hayyan’ın aynı zamanda el-Îs seriyyesinin nedeni olan Kureyş kervanına da rehberlik yaptığı nakledilir.⁶⁹⁷

İslam Tarihi kaynaklarında rehberlerin kervan yolculukları dışında diğer en önemli görev alanlarının savaşlar olduğu görülür. Ezrakî, Mekke’yi işgal etmek üzere yola çıkan Ebrehe’nin yol boyunca kendisine Has’am⁶⁹⁸ kabilesinden Nüfeyl b. Habib ile Sakîf kabilesinin tutmuş olduğu Ebû Riğal adlarında iki şahsın rehberlik yaptığını

⁶⁸⁹ Ebû’l-Kâsım İsmâîl es-Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), **el-Muhît fi’l-Luğa**, (nşr. Muhammed Hasen Âlu Yâsin), Beyrut: ‘Alâmu’l-Kütüb, 1994, II, 243; Meydânî, I, 274.

⁶⁹⁰ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnü’s-Serrâc (ö. 316/928), **el-Usûl fi’n-Nahv**, (nşr. Muhammed Osman), Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 2009, I, 471,472; Meydânî, II, 409.

⁶⁹¹ İbn Düreyd, I, 556; Meydânî, I, 273.

⁶⁹² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm (ö. 456/1064), **Cemheratu Ensâbi’l-Arab**, (nşr. Lecne Alimleri), Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983, s. 11; Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 425.

⁶⁹³ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 190; İbn Hibbân, I, 130.

⁶⁹⁴ İbn Hişâm, I, 492; İbn Sa’d, V, 217

⁶⁹⁵ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 315; Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 198.

⁶⁹⁶ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 198.

⁶⁹⁷ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, II, 554.

⁶⁹⁸ İbn İshak bu kabilenin adını Hüzeyl olarak vermektedir: İbn İshak, **es-Sîre**, s. 62. Ayrıca İbn İshak yalnızca Nüfeyl b. Habib’in rehberlik yaptığını belirtir.

nakletmektedir.⁶⁹⁹ Uhud savaşında Hz. Peygamber kendilerine kısa ve gizli bir yol gösterecek birisini istemiş, bu işi de Ebû Hayseme adında bir sahâbe üstlenmişti.⁷⁰⁰ Bunun haricinde Hz. Peygamber döneminde gerçekleştirilen gazve ve seriyyelerde pek çok rehberden istifade edilmiştir. Huseyl b. Nüveyre el-Eşcâi, Abdullah b. Nuaym el-Eşcâi, Alkame b. Ka'va, Amr b. Abdünnehm el-Eslemî, Mezkûr el-Uzrî, Ebû Ureyd bu isimlerden olup bunun haricinde kaynaklarda adı geçmeyen başka rehberlerde Hz. Peygamber'in seriyye ve gazvelerine eşlik etmişlerdir.⁷⁰¹

4.8. Diğer Hizmetler

Kervan yolculukları zahmetli ve can sıkıcı olabilmekteydi. Aynı zamanda binek hayvanı olan develer zaman zaman huysuzlanır ve sahiplerine zor anlar yaşatabilirdi. Nakledildiğine göre Hz. Peygamber'in atalarından Mudar b. Maad deve yarışı sırasında böyle bir talihsiz an yaşamış ve devesinden düşerek elini kırmıştı. Mudar, düşmenin verdiği acıyla “ey elim, ey elim” diye bağırdığı sırada develerinin bu ses karşısında ritim tuttuğunu fark etmiş ve böylece *hidâ* denilen bu ezgi türünün temellerini atmıştı.⁷⁰² Bu ezginin zaman içerisinde geliştirildiği ve uzun süre susuz kalmış develeri bile coşturabilecek hale geldiği nakledilmekte ve Arap toplumunda bazı kişilerin *hâdîler* (hidâ söyleyen şarkıcılar) olarak nitelendirildiğinden bahsedilmektedir. Bu hâdîler, uzun yolculuklarda insanları eğlendirerek ve develeri harekete geçirerek kervanlar için önemli bir hizmet grubu hâline gelmişlerdi. Örneğin risâlet dönemi Medine'de Abdurrahman b. Avf'ın kervanının şehre kendisine has bir hidâ ezgisi ile girdiği ve bu şekilde tanındığından bahsedilir.⁷⁰³ Ayrıca yine aynı dönemde Berâ b. Mâlik, Rebah b. Muhterif, Âmir b. Ekvâ ve Enşece gibi isimlerin yolculuklarda söyledikleri hidalarla meşhur oldukları nakledilir.⁷⁰⁴ Yine Nadîroğulları Medine'den ayrılırken beraberinde giden cariyeler şarkılar söyleyerek kervanın moralini yüksek tutmaya çalışmışlardır.⁷⁰⁵

⁶⁹⁹ Ezrakî, I, 142.

⁷⁰⁰ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 325.

⁷⁰¹ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, II, 727, 728; İbn Sa'd, V, 168, 200, 223; İbn Hacer, X, 98, XII, 443; Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 427, 428.

⁷⁰² İrfan Aycan, “İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXVIII, 1998, ss. 155-193, s. 157.

⁷⁰³ İbnü'l-Esîr, V, 287.

⁷⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, V, 1088; İbn Sa'd, **et-Tabakât**, V, 209; Mustafa İyidoğan, “Hz. Peygamber Dönemi Eğlence Kültürü”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi SBE, 2019), s. 28; Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 429.

⁷⁰⁵ Taberî, II, 554.

Kervanlarda zikredilmesi gereken bir diğer hizmet alanı da yardımcılardır. Yardımcılar kervanlarda her türlü görevi yapabilirdi. Net bir vazife tanımlaması bulunmamaktaydı. Yardımcılar hür ve kölelerden oluşurdu. Bir rivayete göre Hidaş b. Abdullah b. Ebî Kays, Yemen bölgesine ticaret'e giderken yanına Âmir ya da Amr b. Alkame b. el-Muttalib adında birisini ücreti karşılığında yardımcı olarak tutmuştu.⁷⁰⁶ Ebû Süfyan'ın Şam bölgesinden gelen kervanında işlere yardımcı olmaları için köleler bulunmaktaydı.⁷⁰⁷ Ayrıca kervanların konakladıkları yerlerde bulunan cariyelerin de kervana ait çeşitli işler görerek para kazandıkları nakledilir.⁷⁰⁸ Daha önce de değindiğimiz Akk kabilesine ait hac kervanlarında kabileyi övmek üzere görevlendirilmiş köleler bulunuyordu.⁷⁰⁹

V. KAT EDİLEN MESAFELER VE MUHTEMEL MALİYETLER

5.1. Kat Edilen Mesafeler

Araplar gündüzleri sıcağın etkisi ile yolculuk yapmanın daha zor olmasından dolayı genellikle gece vakitlerinde yolculuk yaparlardı. Gece vakti yolculuk yapan kervanlar hem serin havadan yararlanarak daha uzun mesafe kat ederken, hem de susuzluk sorunu ile daha az karşılaşarlardı. Aynı zamanda gece yolculuğu ortaya çıkacak muhtemel güvenlik sorunlarını da azaltmış olabilir. İki nokta arasındaki mesafenin de gece üzerinden hesaplanıyor olması yolculuk ve gecenin birlikte değerlendirildiğini göstermektedir. Örneğin İbnü'l-Kelbî, Mekke ile Yemen arasında bulunan Tebâle'nin Mekke'den 7 gecelik uzaklıkta bulunduğunu belirtir.⁷¹⁰

Kısa bir yolculukta bir binek devenin yüküne bağlı olarak bir günde 200 kilometreye kadar yol alabileceği düşünülmektedir.⁷¹¹ Uzun süreli yolculuklarda ise bir devenin bir haftalık yolculukta günde 100 kilometre, iki haftalık yolculukta ortalama 80 kilometre yol alması beklenir. Tabiki bu değerler yüklerin çeşidine, yolun düzgünlüğüne ve güvenliğine göre değişiklik gösterir. Sonuç olarak bir kervan kısa mesafeli yolculuklarda 200 kilometreye kadar yol alabilirken, uzun mesafeli yolculuklarda ise

⁷⁰⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 336.

⁷⁰⁷ Zührî, s. 63.

⁷⁰⁸ Köse, s. 149.

⁷⁰⁹ Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s. 7.

⁷¹⁰ Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s. 34, 35.

⁷¹¹ Önkâl, Bozkurt, "Deve", C. 9, s. 224.

günlük 80 kilometre ortalama ile yol alacaktır diyebiliriz. Elimizdeki örnekler de bunu destekler. Mekke – Medine arası mesafe 400 kilometrenin üzerindedir ve buraya deve ile yapılacak bir yolculuk hızına bağlı olarak tahmini 3 ya da 4 gün sürer.⁷¹² Nitekim Bedir savaşından sonra Hz. Peygamber’in elinde müşrikler esir halindeydi. Kureyş’ten Ebû Vedâ’a’nın oğlu el-Muttalib babasının fidyasını ödemek üzere yola çıkmış Mekke’den Medine’ye 3 gecede varmıştır.⁷¹³ Ashaptan Müsenna b. Harise’nin, Mekke – Hîre arası yolu deve ile 10 günde kat ettiği nakledildiğine göre⁷¹⁴ bu iki şehir arasında 1000 km dolaylarında bir mesafe bulunur. Verilen bu örneklerdeki kat etme süreleri ve mesafeleri durulan güzergâh noktalarına ve buralarda geçirilen sürelere baülı olarak değışiklik gösterir. Arabistan’dan hareket eden kervanlar yol boyunca pek çok noktada konaklardı. Bir ticaret kervanının yola çıkışını düşündüğümüz taktirde, sırayla panayırları takip ederek ilerlediğini ve konaklama sürelerine ilave olarak panayırdaki bulunma sürelerinin de ekleneceğini unutmamak gerekir. Bu minvalde örneğin Mekke – Şam arasında gidip gelen bir Kureyş Ticaret kervanının yolculuğu ortalama 5 - 7 ay arasında değışiklik gösterir. Ayrıca normalde yaklaşık dört gün süren Mekke – Medine arası yolculuk, hicret sırasında on beş güne ulaşmıştı.⁷¹⁵ Muhtemelen yaz ayının beraberinde getirdiğı sıcaklık ve müşriklere yakalanma endişesi yolu uzatmış olmalıdır. Görüldüğü üzere yolculuğun süresini uzatan farklı sebepler bulunmaktadır.

5.2. Muhtemel Maliyetler

Kervancılık faaliyetlerinin maliyet kalemlerini, yola çıkmadan önce ve yol sırasında olmak üzere iki başlık altında değerlendirebiliriz. Yola çıkmadan önceki giderler içerisinde kervanın hazırlanması, taşınacak unsurlar için harcanan ücretler ve bu organizasyonda çalışacaklar ve kullanılacak hayvanlar için ayrılacak ödemeler yer alırken, yol sırasında ortaya çıkan giderler içerisinde ise anlaşmalı olarak ya da zorla alınan vergiler/haraçlar yer almaktadır.

Kervanların içerisinde taşıdıkları ticari mallar için harcanan paralar, taşınan malın cinsine bağılı olarak değışiklik gösterir. Örneğin Zeyd b. Harise’nin gerçekleştirdiğı Karede seriyyesinde 20.000 dirhemlik mal ele geçirilmiştir. Ve muhtemelen bu kervanın

⁷¹² Hill, s. 141, 142.

⁷¹³ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 129.

⁷¹⁴ Hill, s. 141.

⁷¹⁵ Önköl, “Hicret”, s. 462.

toplam maliyeti 100.000 dirhem civarındadır.⁷¹⁶ Bedir savaşı öncesi Ebû Süfyan'ın Mekke'ye ulaştırdığı kervanda 50.000 dinarlık mal bulunmaktaydı. Vakıdî bu malların çoğunluğunun Sa'îd b. el-Âs'a ait olduğunu belirtir. Onun dışında bu kervanda Benî Mahzûm'un 4000 ya da 5000, Hâris b. Amr b. Nevfel'in 1000, Ümeyye b. Halef'in 2000 miskal altını, Abdumenaf ailesinin de 10.000 miskal altını bulunduğu zikredilir. Belirtildiğine göre neredeyse Mekke ahalisinin her bir ferdinin bu kervanda ortalama 20 dirhem ya da daha fazla bir hissesi bulunmaktaydı.⁷¹⁷ Bedir'den sonra gönderilen bir başka Kureyş kervanının maliyetinin ise 25.000 ya da 50.000 dinar olduğuna dair görüşlere yer verilmektedir.⁷¹⁸

Kervan faaliyetine hizmet sunan kişilere ödenen maliyetler de bulunuyordu. Örneğin yol rehberleri belirli bir ücret karşılığında iş yapmaktaydılar.⁷¹⁹ Kureyş tarafından Bedir kervanına gözcülük yapmak üzere tutulan Damdam b. Amr'a 20 miskal altın ödenmiştir.⁷²⁰ Hz. Peygamber'in risâlet öncesi dönemde Hz. Hatice'nin kervanında yaptığı liderlik görevi karşılığında ücret olarak 4 deve aldığı söylenir.⁷²¹ Aynı şekilde kervanı korumakla görevli muhafızlar ve yol rehberleri de belirli bir ücret karşılığında tutulurdu. Bedevilerin Arap çöllerinde kervanları koruma veya rehberlik etme işleri karşılığında ücret aldıkları bilinir.⁷²² Daha önce de zikrettiğimiz üzere Âd kavminden bir tâcir, kervan yolculuğuna çıkmadan evvel, her sene Lokmân b. Âd isimli bir kişiye, kendisine sunduğu muhafızlık görevi karşılığında cariyeye, binek hayvanı ve kumaş vermektedir.⁷²³ Yine zikrettiğimiz üzere örneğin Furât b. Hayyân yol rehberliği için ücret almaktaydı. Kervan için sunulan hâdîlik ve yardımcılık gibi diğer hizmetlerde görev alan kişilere de belirli bir ücret verilmiş olmalıdır.

Bunlarla birlikte taşımacılıkta kullanılan develerin de bir maliyeti vardı. Bu maliyetler develerin cinslerine göre değişiklik göstermekteydi. Örneğin normal bir erkek deve (*cemel*) 40 dinardan başlarken, dişi develer (*nâka*) 400 ilâ 800 dirhem arasında değişmekteydi. Seçkin develerin (*necîb*) fiyatları 300 dinar civarında, daha çok yük

⁷¹⁶ Aladie, s. 162.

⁷¹⁷ Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 27, 28.

⁷¹⁸ Yıldırım, "Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı" s. 61.

⁷¹⁹ Buna örnek için bkz: İbn Hişam, II, 50.

⁷²⁰ Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 28.

⁷²¹ Yıldırım, "Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı", s. 96.

⁷²² Yıldırım, "Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı", s. 21; Aladie, s. 89.

⁷²³ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, XIII, 216; Azizova, **Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 415.

taşımak için kullanılan develer ise (*baîr*), 2 dirhem ile 125 dirhem arasında değişen fiyatlara mâl olmaktaydı.⁷²⁴

Yol boyunca kervanlar, geçtikleri topraklarda ödedikleri vergiler karşılığında, can ve mal güvenliği, yeme-içme ve konaklama hizmetleri ile mallarını bulundukları bölgelerde satabilme haklarını elde etmiş oluyorlardı. Vergiler bazen zorla bazen de anlaşmalı olarak alınırdı.⁷²⁵ Genel olarak kervanlardan onda bir oranında *öşür* adı verilen vergiler alınmıştır. Bu oran duruma göre bazen daha da azaltılmış ve yirmide bire kadar düşürülmüştür. Kervanların bulunduğu coğrafyada vergiler, o bölgenin hâkim gücü olan kabile ya da devlet tarafından alınmaktaydı. Örneğin Yesrib'e gelen Nabatî kervanlarından Yahudiler yirmide bir oranında vergi almaktaydılar.⁷²⁶ Aden'de kurulan panayırda Yemen'de yaşayan bir etnik zümre olan Ebnâ⁷²⁷ vergi almaktaydı.⁷²⁸ Hîre panayırında ise Lahmîlerin vergi aldığı bilinmektedir.⁷²⁹ Netât, Muşakkar, Suhâr, Debâ ve San'a da kurulan panayırlarda da vergi alındığı nakledilir.⁷³⁰ Cahiliye döneminde Hz. Ömer ve beraberindeki Kureyşliler, Filistin'e ticaret amaçlı kervan yolculuğuna gitmişler ve orada kendilerinden onda bir oranında vergi alınmıştır.⁷³¹ Yukarıda verilen örneklerin yanı sıra Sâsânî ve Güney Arabistan krallıklarının da kendi coğrafyalarına gelen ticaret kervanlarından bu vergiyi aldıklarını görmekteyiz.⁷³² Bazı panayırlarda, bölgede belirgin bir idare unsurunun bulunmamasından dolayı vergi alınmazdı. Ancak bu tip yerlerde kervanlar açısından en temel sorun güvenlik riskinin daha fazla olmasıydı, bu nedenle de her kervan kendi güvenliğini kendisi sağlamalıydı. Örneğin Güney Arabistan sahillerinde kurulan ve yukarıda daha detaylı bir şekilde anlatılan Şihr panayırında vergi alınmamaktaydı. Aynı şekilde Ukâz panayırında da vergi alınmadığı belirtilmektedir.⁷³³

⁷²⁴ Detaylı bilgi için bkz: Güler, s. 91-93.

⁷²⁵ Fethi Yıldırım, "Cahiliyede ve İslam Döneminde Vergi (Zekât)" **al-Farabi International Journal on Social Sciences**, C. 3, Nu. 3, Eylül 2019, ss. 39-47, s. 40.

⁷²⁶ Yıldırım, "Cahiliyede ve İslam Döneminde Vergi (Zekât)" ss. 39-47, s. 40.

⁷²⁷ Ebnâ zümresi ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Fayda, "Ebnâ", C. 10, s. 78-79.

⁷²⁸ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266.

⁷²⁹ Aladie, s. 130.

⁷³⁰ Yıldırım, "Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı", s. 62.

⁷³¹ İbn Hacer (ö. 852/1448), IV, 40.

⁷³² Detaylı bilgi için bkz: Aladie, s. 206.

⁷³³ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266, 267.

VI. KERVAN YOLCULUĞU SIRASINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER VE ÇÖZÜM YOLLARI

6.1. Yol Kaybetme Tehlikesi

Kervanların kuşkusuz karşılaşılabilecekleri en önemli tehlikelerden birisi yolu kaybetmektir. Özellikle çöl bölgeleri hava durumlarından hızlı bir şekilde etkilenebilmekte ve bu durum yol güzergâhlarının kaybedilmesine neden olabilmektedir. Arabistan çöllerinde yolu kaybetmek ölümün eşiğinde olmak demektir. Nitekim çöllerde ölen insanlar tarih kayıtlarına geçmiştir.⁷³⁴ Bir kervanın, hedefine hızlı ve güvenli bir şekilde varabilmesi için yol rehberlerinden faydalandığına daha önce değindiğimizden burada tekrar ele almayacağız. Bu bölümde sıradan bir kervan yolcusunun ya da yol rehberinin, takip ettikleri yolda kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya kaldıklarında hangi yöntemleri kullanarak tekrar yollarını bulduklarını ortaya koymaya çalışacağız.

Arabistan'da yolculuk yapanların yol kaybetmemek adına kullandıkları yöntemler arasında toprağı koklamak ve dinlemek, yıldızları izlemek, kuşların uçtukları yönleri takip etmek gibi çeşitli yöntemler bulunur. Bu yöntemlerden tarih kaynaklarında yer almış farklı örnekler bulmak mümkündür.

Cahız, yol rehberlerinin çölde yolculuk yaptıkları zaman kaybolmamak ve yolu şaşırmak için toprağı kokladıklarını nakleder.⁷³⁵ Yolda kaybolmamanın bir yolu da yıldızları izlemektir. İslam öncesi dönemde Araplar yıldızlarla ilgili bilgilere sahiptiler ve onlara bakarak yollarını bulabiliyorlardı.⁷³⁶ En'âm sûresi 97. ayette, yıldızların karada ve denizde insanların yollarını bulabilmesi için yaratıldığından bahsedilerek onların yol bulmada kullanıldığına ve bunların Allah tarafından var edilmiş olduklarına işaret edilir.⁷³⁷ Cahiliye ve Hz. Peygamber dönemi Arap Şair Lebîd b. Rebîa yıldızla yol bulmayı şöyle ifade etmiştir: “...Yıldızla yol gösterdim yârânıma, öne düştüm oldum rehber...”.⁷³⁸ Yine o bir başka beytinde yıldızı, yolculukta arkadaş olarak sunar ve şöyle der: “...Biricik yoldaş kıldı kutup yıldızını bu gece seyrinde...”.⁷³⁹ Mekke’de bir süre

⁷³⁴ Daha öncede geçtiği gibi Duaymîsü’r-Reml ve beraberindeki kervan, çöllerde kayboldukları için hayatlarını kaybetmişlerdir.

⁷³⁵ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 255/869), **el-Bursân ve’l-Urcân ve’l-Umyân ve’l-Hûlân**, Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1989, s. 479

⁷³⁶ Yavuz Unat, “Yıldız”, **DİA**, C. 43, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 535.

⁷³⁷ A’râf, 7/97.

⁷³⁸ Lebîd b. Rebîa, s. 21; Özdemir, s.144.

⁷³⁹ Lebîd b. Rebîa, s. 91; Özdemir, s. 47.

liderlik yapmış olan Himyer Tübbâ'ı, Süheyl yıldızına bakarak yola çıktıklarını şu şiirle ifade etmişti: “Allah’ın Harem kıldığı Beyt’e, Asb ve Bürûd denilen Yemen kumaşı giydirdik, Beytin yanında on ay kadar kaldık, Kapısına kilit taktık, Süheyl yıldızına uyarak oradan ayrıldık, Ve bağlanmış olarak sancağımızı yükselttik”.⁷⁴⁰

Yol bulma konusunda kuşların hareketleri de takip edilmiş olmalıdır. Zira bilindiği üzere bazı kuşlar belirli mevkiler arasında yer değiştirerek iklim durumuna göre göç ederler. Bu gibi kuşların Araplar için yol bulmada kullanıldığı, sunacağımız iki rivayetten hareketle düşünülebilir. Buradaki iki rivayette de geçen kuşun türü göçeğen kuşudur. Birinci rivayete göre Hz. İbrahim’e, Şam’dan Mekke’ye doğru yolculuk yaparken, üç şey eşlik etmişti. Bunlar sekîne, melek ve göçeğen kuşu idi.⁷⁴¹ İkinci rivayete göre ise Hz. Peygamber, bu kuşun öldürülmesini yasaklamıştı.⁷⁴² İlk rivayet doğrulanması güç ve efsanevi bir içeriğe sahip olsa da Hz. Peygamber’in bu kuşun öldürülmesini yasaklayan rivayet ile birlikte değerlendirdiğimizde göçeğen kuşlarının yol bulma konusunda insanlara yardımcı olduğunu düşünebiliriz. Belki de Hz. İbrahim’in bu kuşları takip ederek Mekke’ye ulaştığı söylenebilir.

Yol kaybetme tehlikesini önlemek için yol kenarlarına taşlar konulması veya hut dağlara ateşler yakılması yöntemleri de kullanılmıştır.⁷⁴³ Tüm bu zikredilenlerden hareketle ele aldığımız dönemde kervancıların yol boyunca rehberlerin yanı sıra doğa, iklim ve astronomi bilgilerinden ve yol işaretlerinden faydalandıklarını, bu anlamda gelişmiş bir yol takip becerisine sahip olduklarını gösterir.

6.2. Saldırı ve Baskın Tehlikesi

Kervan baskınları, Arabistan yarımadasında oldukça sıradan bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta Arap kabileleri arasında Müzeyne ve Ğıfar gibi bazı kabilelerin bu baskınlar ile ünlendikleri bilinmektedir.⁷⁴⁴ Hîrelilerin son Kralı Nu’mân b. Münzir’in, Sâsânîler tarafından azledilmesinin bir nedeni de saldırılara karşı bölgesinden

⁷⁴⁰ Ezrakî, I, 134. “و كسونا البيت الذي حرم الله، ملاء معصبا و برودا، و أقمنا به من الشهر عشرا، و جعلنا لبابه إقليدا، و خرجنا منه نؤم سهيلا، قد “
”رفعنا لواءنا معقودا”.

⁷⁴¹ Ebû'l-Haccac Mücahid b. Cebr (ö. 103/721), **Tefsîru Mücahid**, (nşr. Muhammed Abdu's-Selâm Ebû'n-Nîl) Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâm, 1989, s. 241; Ezrakî, I, 63.

⁷⁴² Mâlik b. Enes, s. 174.

⁷⁴³ Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtaza ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), **Tâcu'l-Arûs**, (nşr. Ali Şîrî), Dâru'l-Fikr, 2003, C. XIX, s. 263; Yıldırım, “Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı”, s. 39.

⁷⁴⁴ Nihat Bayırkan, **Müzeyne Kabilesi**, Kahramanmaraş: Samer, 2019, s. 126, 127.

geçen kervanların güvenliğini sağlayamamasıydı.⁷⁴⁵ Bu örnek kervan güvenliğinin ne kadar büyük bir önem arz ettiğini gözler önüne serer. Kelb kabilesinin, Risâlet döneminde Medine'ye gelen Nabatî kervanlarına saldırılar düzenlediği nakledilir.⁷⁴⁶ Benî Temîm kabilesinin de Sâsânî kervanlarına düzenledikleri bir saldırıdan dolayı aynı devlet tarafından mallarının yağmalanıp kadınlarının kaçırıldığı belirtilir.⁷⁴⁷ Aynı zamanda kervanlar, dilenciler ve asabiyet bağlarından yoksun kişilerin de tehdidi altındaydı. Zira bu kişiler, geçimlerini sağlamak için kervanlara saldırmaktaydılar. Örneğin Hudeybiye anlaşması gereği Medine'ye gidemeyen ve Mekke'ye de dönmek istemeyen Ebû Cendel ve Ebû Basîr gibi Müslümanlar bir araya gelerek küçük bir birlik kurmuşlar ve Mekke-Şam yolu üzerindeki kervanlara saldırılar düzenlemişlerdi. Vakıdî'nin aktardığına göre Ebû Basîr ve arkadaşlarının son kervan baskınında ellerine 30 dinarlık eşya ve 30 deve geçmişti.⁷⁴⁸ Hz. Peygamber de Kureyş kervanlarına baskınlar düzenleyerek Mekke'yi ekonomik anlamda yıpratmayı ve savaşa gerek kalmadan daha kolay bir şekilde şehrin teslim olmasını hedeflemiştir. Tezimiz içerisinde farklı noktalarda Hz. Peygamber'in Kureyş kervanlarına yönelik saldırı ve baskın girişimlerinden bahsetmiştik.⁷⁴⁹ Bu nedenle tekrara düşmemek adına bu baskınlara burada yer vermeyeceğiz. Burada kervanların bu tip saldırı ve baskın tehditleri altında ne gibi çareler ürettikleri üzerinde durulacaktır.

Kervan güvenliğini sağlamanın en önemli yollarından birisi kabile güvencesi altında olmaktır. Bu güvenceyi sağlamak için de kervan sahiplerinin geçtiği coğrafyalardaki kabilelerle ittifak halinde ve iyi ilişkiler içerisinde olmaları gerekiyordu. Örneğin Kureyş'in Temîm, Tayy ve Sakîf kabileleri ile olan iyi ilişkileri kervanlarının bu kabilelerin topraklarından geçerken güven içerisinde yolculuk yapmalarını temin etmiştir.⁷⁵⁰ Mudar kabilesi ile Kureyş'in, Benî Kelb ile Benî Temîm'in, Tayy kabilesi ile Benî Esed kabilesinin karşılıklı yaptıkları anlaşmalardan dolayı onların bölgelerinden geçen kervanlara yönelik saldırı ve baskın tehlikesi en aza inmekteydi.⁷⁵¹ Kervanlar, topraklarından geçtikleri kabilelere, vergi vererek, kazançlarından onlara da pay ayırarak,

⁷⁴⁵ Aladie, s. 12, 13.

⁷⁴⁶ Vakıdî, **el-Meğâzî**, I, 403, İbn Sa'd, **et-Tabakât**, II, 58.

⁷⁴⁷ İbn Abdürrabbih, VI, 79, 80.

⁷⁴⁸ Vakıdî, **el-Meğâzî**, C. II, s. 624-627.

⁷⁴⁹ Bkz: *Arabistan'da Kervancılığın Tarihi Seyri*, s. 53-57.

⁷⁵⁰ Aladie, s. 82, 84.

⁷⁵¹ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 264, 265.

ilgili kabilenin mallarını taşıyarak veyahut herhangi bir işini görerek, ya da o kabile liderlerini yaşadıkları bölgeye davet ederek onlarla iyi ilişkiler kurarlardı.⁷⁵²

Kervan güvenliği için yalnızca kabileler arası iyi ilişkiler yeterli değildi. Aynı zamanda yakın coğrafyada bulunan diğer devletler ile anlaşmalara da ihtiyaç vardı. Daha öncesinde bahsettiğimiz gibi Kusay'ın soyundan Abdümenâf'ın oğulları, Haşim, Nevfel, Abdüşems ve Mutallip, sırasıyla Şam, Irak, Habeşistan ve Yemen bölgelerindeki devletler ile uluslararası anlaşmalar (îlâf) yaparak kervancılığın ve ticaretin güvenliğini tesis etmişlerdi. Hîreliler ile Arap kabileleri arasında yapılan anlaşma gereği, Hîre'nin kabilelere gönderdiği kervanlarının güvenliği yine o kabilelerin sorumluluğu altındaydı.⁷⁵³ Aynı şekilde Hîre krallığının Hevazin kabilesi ile yaptığı anlaşma neticesinde Ukâz'a ticaret kervanı yolladığı nakledilmektedir.⁷⁵⁴ Ayrıca *Basl* müessesesi de kervan yolculuklarına bir güvenlik sağlamaktaydı.⁷⁵⁵ Bu müessese Gatafan ve Kays kabileleri arasında uygulanır ve bu sayede senenin sekiz ayında saldırı ve savaş olmazdı.⁷⁵⁶ Böylece bu kabilelerin topraklarından geçen kervanlar emniyet içerisinde hareket ederlerdi.

Kervan yolculuğu sırasında onun güvenliğini sağlayan bir diğer önemli unsur inançlardı. Bu inançların en önemlisi ise kuşkusuz *haram aylar* inancıdır. Cahiliye döneminde mukaddes kabul edilen dört kamerî ay vardı. Bu ayların üç tanesi arka arkaya gelen ve sırasıyla on bir, on iki ve birinci aylar olan Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem diğeri de yedinci aya tekabül eden Receb ayı idi. Kur'an'ı Kerîm'de bu aylara *Eşhuru'l-Hurum* (haram aylar) ya da *Erbeate Eşhur* (dört ay) tanımlamalarıyla işaret edilmiştir.⁷⁵⁷ Bu aylarda savaşmak Bakara sûresinde belirtildiği üzere büyük günah idi.⁷⁵⁸ Kur'an'da yer alan ve devam ettirilen bu inanç, İslam alimlerine göre Hz. İbrahim'den kalan bir şer'i uygulamaydı. Hz. Peygamber dönemine kadar devam eden bu uygulamaya Hâris b. Ka'b, Kudaâ, Yeşkur, Zülbâne, Tay, Has'am gibi bazı kabileler ve Sa'âlik'ten⁷⁵⁹ sayılan

⁷⁵² Aladie, s. 171.

⁷⁵³ M. J. Kister, "el-Hîre (Araplarla İlişkileri Üzerine Bazı Notlar)", (çev. Ali Aksu), **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Haziran 2005, C. IX, Nu. 1, s. 36.

⁷⁵⁴ M. J. Kister, s. 40.

⁷⁵⁵ Hamidullah, "El-Îlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri", C. 9, s. 221.

⁷⁵⁶ Yıldırım, "Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı", s. 35. Bu müessesenin Kureyşi de içerdiği ve böylece haram aylar ile birlikte senenin tamamında güvenli kervan faaliyeti imtiyazını kazandıkları da belirtilir. Bkz: Çelikkol, s. 178.

⁷⁵⁷ Bkz: Tevbe, 9/5; Bakara, 2/194,217; Mâide, 5/2, 97.

⁷⁵⁸ Bakara, 2/217.

⁷⁵⁹ Sa'âlik: Cahiliye döneminde haydut ve eşkıyalıkla geçimlerini sağlayan insan topluluğu. Bkz. İsmail Durmuş, "Su'lûk", **DİA**, C. Ek -2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019, ss. 534-536.

kabileler ile Hristiyanlığa mensup kimseler iştirak etmemektedirler.⁷⁶⁰ Genel olarak bu dört haram ay içerisinde Bedevi Arapları, kervanlara saldırmaktan çekinirlerdi. Bu durumu İslam öncesi dönemde Mekke’de Kureyş’in siyasi gücü ele geçirmesini sağlamış olan Kusay’ın hayatında da görmekteyiz. Kusay, Şam bölgesinde annesinin yanında yaşarken Mekke’ye gitmeye, babasının şehrinde yaşamaya karar vermişti. Bunun üzerine annesi ona Mekke’ye gitmesi için aceleci davranmaması gerektiğini, haram aylar geldiğinde bir kervana katılıp gitmesi halinde daha güvenli bir yolculuk yapacağını belirtmişti. Annesinin bu tavsiyelerini dinleyen Kusay da bu şekilde başına bir iş gelmeden Mekke’ye ulaşmayı başarmıştır.⁷⁶¹

Haram aylar içerisinde ortaya çıkan saldırılar ve baskınlar ise *Ficâr* adı verilen savaflara neden olmuştur. Bunlar içerisinde dördüncü Ficâr savaşı bir kervan muhafızına yapılan saldırı nedeniyle ortaya çıkmıştı. Nakledildiğine göre Hîre Kralı Nu’mân, Ukâz panayırına kervan göndermeye niyetlenmiş ve muhafızlık görevi için önce Kinâne kabilesine mensup Berrad b. Kays isimli meşhur bir suikastçıyı tutmuş, sonra ise vazgeçip kervanın güvenlik sorumluluğunu Hevazin kabilesinden Urve b. Utbe’ye bırakmıştı. Daha sonrasında aktarılanlara göre Berrad bu duruma kızmış ve Urve’yi öldürmüş, bundan dolayı Kureyş-Kinâne ve Kays-Aylân kabileleri arasında Ficâr savaşı meydana gelmişti.⁷⁶² Kervanlara karşı yapılan saldırılar karşılıksız bırakılmazken, bu durumun haram aylar içerisinde yapılmasının sonuçlarının çok daha ağır savaflara neden olduğunu zikredilen olaydan hareketle görebilmekteyiz. Yine daha önce de zikrettiğimiz üzere Abdullah b. Cahş’ın Mekke – Tâif arasında Nahle denilen yerde Kureyş’e ait bir kervana haram aylar içerisinde müdahale etmiş olması (H. 2/M. 624) Kureyşlilerin tepkisine neden olmuş ve akabinde insanları Allah’ın yolundan ve O’nun mescidinden uzaklaştırmanın, küfürde ısrar etmenin ve sakinlerini oradan çıkarmanın haram aylarda savaştan daha büyük bir günah olduğunu bildiren ayet nazil olmuştu.⁷⁶³

Bir haram ayının başka bir aya ertelenmesi anlamına gelen ve haram aylar ile ilişkili olan *Nesî* uygulamasının da ortaya çıkışında iki temel neden etkili olmuştu. Birinci neden, kervanlara saldırı ve yağmacılıkla geçinen kabilelerin peş peşe gelen haram aylar dolayısıyla geçim sıkıntısına düşmeleri ve bu nedenle muharrem ayını bir ay geciktirmek

⁷⁶⁰ Hüseyin Algül, “Haram Aylar”, *DİA*, C. 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, s. 104.

⁷⁶¹ Ezrakî, I, 104.

⁷⁶² İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 196.

⁷⁶³ Bakara, 2/217.

istemeleri, ikincisi ise kamerî takvim nedeniyle sürekli farklı mevsimlere denk gelen ayların, ticareti olumsuz etkilemesi nedeniyle tacirlerin, hac ve panayır zamanını belirli bir aya sabitlemek istemeleri idi.⁷⁶⁴ Bu iki nedene de baktığımız zaman kervan faaliyetleri ile birebir ilişkili olduklarını görürüz. Özellikle birinci neden tam olarak kervanların güvenliğini temin eden haram ayları ekarte etmeye yönelik bir nitelik taşımaktadır. Bu uygulama Tevbe sûresinin 36 ve 37. ayetleri ile birlikte özellikle haram aylarda savaş ve saldırıyı meşru hale getirdiğinden yasaklanmıştır.⁷⁶⁵ Yasağın ardından kervan yolculuklarının güvenliği biraz daha artmıştır diyebiliriz.

Kervanların güvenliğini sağlayan inanç unsurlarından bir diğeri de kervan görevlilerinin, harem bölgesine ait bir ağacın kabuğunu yanlarında taşıyarak kendilerinin kutsal bir bölgeden geldiklerini diğer bölgelerdeki kabilelere göstermekti. Cahiliye döneminde insanlar ya kendi boyunlarına ya da hayvanlarının boyunlarına astıkları harem bölgesine ait bu ağaç kabukları ile yol boyunca saygın bir beldeden geldikleri mesajını karşılaştıkları insanlara verirdi. O insanlar da bu kişilere “Onlar Allah’ın adamlarıdır” diyerek ilişmezlerdi.⁷⁶⁶ Bunun gibi başka inanç unsurlarının güvenliği temin etmek için taşınmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Burada kervanların düşman tarafından takip edilip edilmediğini ortaya çıkaran farklı bir yöntemden daha bahsetmeliyiz. Zührî’nin aktardığına göre Ebû Süfyan, Şam’dan dönerken Bedir’de bulunan bir kuyunun yanında konaklamak için beklemiş oranın halkına, daha önce bu bölgeden, Yesrib (Medine) halkından bir kimseyi görüp görmediklerini sormuş, onlar da iki kişi dışında kimseyi görmediklerini belirtmişlerdir. Bu durum üzerine şüphelenen Ebû Süfyan, bu kişilerin Hz. Muhammed’in adamları olduklarını, yol üzerinde konakladıkları bu kuyunun yanında bulunan gübreleri karıştırdıktan sonra, içerisinden çıkan hurma çekirdekleri neticesinde anlamıştır.⁷⁶⁷ Bunun üzerine o, kervanın yolunu çevirmiş ve sahil yolunu kullanarak Mekke’ye gelmiştir.⁷⁶⁸ Görüldüğü üzere kervan güvenliğini sağlamak üzere kullanılan bu tip bireysel yöntemler de etkili olmaktadır.

⁷⁶⁴ Yıldırım, “Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı”, s. 35; Mustafa Fayda, “Nesî”, *DİA*, C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, s. 578.

⁷⁶⁵ Tevbe 9/38,37.

⁷⁶⁶ Ezrakî, I, 283; Mahfuz Söylemez, **Cahiliye Araplarının Ahîret İnancı**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 31.

⁷⁶⁷ Zührî, s. 63.

⁷⁶⁸ Vâkıdî, **el-Meğâzî**, I, 28.

Kervanların daha emniyetli bir şekilde mevzilerine varmaları için tüm bu zikredilen önlemlerin yanında gece yolculuk yapmaları da etkili olurdu. Örneğin Tedmür Kraliçesi Zenubia'ya suikast hazırlığında olan ve içerisinde silahlı askerlerin gizlendiği elbise kervanı gece boyunca yolda kimseye yakalanmadan kraliçenin ülkesine kadar girmiştir.⁷⁶⁹ Saldırı veya baskın tehlikesinden kaçınmak için gece yolculuğunun yanı sıra yol değişikliği yapmak da tercih edilmiştir. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti sırasında ona rehberlik eden Abdullah b. Uraykıt sahil yolunu kullanarak Mekke'lilerin olası baskınının önüne geçmişti.⁷⁷⁰ Ebû Süfyan, yukarı da belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber'in ordusunun, kervanı bekledikleri haberini alınca güzergâhını değiştirerek sahil yolunu kullanmış ve böylece baskın tehdidini bertaraf etmişti.

6.3. Susuzluk ve Açlık Tehlikesi

Kervan yolculuklarında ortaya çıkması muhtemel en önemli sorunlardan birisi de susuz kalma problemidir ve bu problem yüzünden yolculuklarda ölenler tarih kayıtlarına da geçmiştir.⁷⁷¹ Aktarıldığına göre Eski Ahid'de dostuna ihanet eden kimse, kervanın çölde helak olmasına neden olmak için suyunu yerin altında gizleyen kimseye benzetilmiştir.⁷⁷² Tarih, yolculuk sırasında yaşanan en ciddi problemlerden birisi olan bu susuzluk sorunu ile Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in de karşılaştığını bize gösterir. Ezrâki'nin naklettiği bir rivayete göre Abdülmuttalib, kafele halinde çıktıkları bir Şam yolculuğu sırasında çölde iken suları tükenmiş ve neredeyse topluca ölecek noktaya varmışlar ve bu nedenle herkes durup birilerinin gelip kendilerini kurtarınca kadar burada beklemeye karar vermişlerdi. Ancak daha sonra Abdülmuttalib burada durmaktansa su aramaya çıkmaları gerektiğini belirtmiş ve gruptan ayrılmıştı. Bölgeden ayrılmak üzere devesine binen Abdülmuttalib'in tesadüf eseri devesinin ayağının altından su fışkırması ile o ve beraberindekiler ölmekten kurtulmuşlardı.⁷⁷³ Bu problem ile karşılaşan kervanlar, bazen develerinin sezgilerine göre hareket etmişlerdir. Risâletin başlangıç dönemlerinde yaşanan bir hadiseye göre Ebû Seleme b. Abdülesid el-Mahzumî Yemen'e giden bir kervanla yola çıktıklarını ve yolda susuz kaldıklarını aktarmış, bu

⁷⁶⁹ İbrahim Usta, s. 103.

⁷⁷⁰ İbn Hibbân, I, 130.

⁷⁷¹ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 144, 145. Rivayete göre Ka'b b. Mâme adlı cömertliği ile meşhur bir Arap çıktıkları Yemen seferinde susuz kaldığı için hayatını kaybetmiştir.

⁷⁷² Bozkurt, Yüksel, "Kervan", C. 25, s. 298.

⁷⁷³ Ezrakî, II, 44.

sorunu çözmek içinse devesinin kendisini bir yere götürdüğünü ve onu takip etmek istediğini diğer arkadaşlarına belirterek gece vakti kervandan ayrılmış ve gün doğumuna doğru suya ulaştığını söylemiştir.⁷⁷⁴

Daha önce birkaç defa daha bahsedilen kuyular, kervanların yol boyunca susuzluk yaşamamalarının en önemli sebeplerinden birisidir. Su kuyusu açmak susuzluk sorununa uzun vadeli bir çözüm olarak karşımızda durmaktadır. Araplarda kuyu açma işinin çok önemli bir vazife olarak takdir edildiğini belirtmiştik. Bu kuyular içerisinde zemzem kuyusu özellikle zikredilmeye değerdir. Zira zemzem suyunun ortaya çıkarılmasının arkasında bir susuzluk hikayesi yatmaktadır. Nakledildiğine göre Hz. İbrahim, eşleri Sâre ve Hâcer arasında oluşan kıskançlıktan dolayı Hâcer ve oğlu İsmail'i henüz daha şehir haline gelmemiş ıssız bir bölge olan Mekke'ye getirmişti. Yanında az bir yiyecek ve içecek Mekke'de yalnız kalan Hâcer ve oğlu İsmail, bir süre sonra susuzluk problemi ile yüz yüze gelmişlerdi. Oğlu ölmesin diye telaşlanıp iki tepe arasında gidip gelen Hâcer, geri dönüp oğlunun yanına geldiğinde, İsmail'in yerden fışkıran su ile oynadığını görmüş ve böylece zemzem suyu keşfedilmişti. Cürhümlülere ait bir kervan, Hâcer ve oğlu İsmail ile karşılaşmış ve sonrasında suyun da olması nedeniyle buraya yerleşme kararı almışlar ve böylece Mekke şehri gelişmişti.⁷⁷⁵ Daha sonrasında Mekke'nin farklı kabilelerin saldırısına uğraması nedeniyle bu kuyu, Cürhümlüler tarafından tekrardan kapatılmıştı. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in, gördüğü bir rüyada kendisine yeri eşeleyerek bir karga ve karınca yuvası gördüğü takdirde orayı kazması gerektiği söylenmiş, uyandığı günün sabahında denileni yapmak üzere bunları göreceği yeri arayıp bulmuş ve sonra zemzemi tekrar ortaya çıkararak burayı eski haline getirmişti.⁷⁷⁶ Günümüze değin hala içerisinde su çıkmaya devam eden bu kuyu, hacılar ve yolcuların susuzluk ihtiyacını yüzyıllardır gidermektedir.

Çöl yolculuklarında susuzluk problemi bazen bireysel çözümlerle de aşılabilmekteydi. Yol rehberleri bölümünde kendisinden bahsedilen Duaymîs er-Reml, çıktığı bir yolculukta yol istikameti boyunca deve kuşu yumurtalarına su koyup onları

⁷⁷⁴ Ezrakî, I, 102.

⁷⁷⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Zemzem", *DİA*, C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 242.

⁷⁷⁶ Ezrakî, II, 42.

toprağa gömmüş ve tekrar evine dönerken bu yumurtaları toprağın altından çıkararak su ihtiyacını gidermişti.⁷⁷⁷

Bedir savaşıdan sonra hicretin 3. yılında (M. 624) tekrar ticarete çıkan Kureyşliler, Müslümanlara yakalanmamak için daha az kullanılan çöllük Irak yollarını tercih etmiş ve kış ayında olmalarının da susuzluk çekmemeleri için kendilerine yardım edeceğini düşünmüşlerdi.⁷⁷⁸ Bu durum bize kışın kervan yolculuğuna çıkmanın yaz aylarına kıyasla susuzluk sorunu ile karşı karşıya kalma açısından daha az risk içerdiğini gösterir. Susuzluk ihtiyacını gidermek adına yerin altından su çıkarmak için toprağı dinlemek, bitki ve hayvanların hareketlerini incelemek gibi farklı yöntemler de bulunmaktadır.⁷⁷⁹

Susuzluğa nispetle daha az tehdit unsuru olan açlık problemi de zaman zaman yolculuklarda ortaya çıkabilen bir problemdir. Açlık sorununun daha az görülmesi, böyle bir durumda kalındığı taktirde en kötü ihtimalle binek vasıtası olan develerin kesilerek yenmesi ile giderilmesinden kaynaklanır. Nitekim bir seferleri sırasında Hz. Peygamber'in yanında bulunanlardan bazıları, yiyeceklerinin tükenmesi nedeniyle develerini kesmişti.⁷⁸⁰ Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi genellikle kervanlarda kesilmek üzere getirilen hususi develer bulunurdu.

Kervanların yol boyunca açlık sorunu ile karşı karşıya kaldıklarına dair bir rivayete rastlayamadık. Ancak, burada tarih kayıtlarına geçmemiş de olsa, bir kervanın açlık ile karşılaştığında ne yapabileceği üzerinde durmak yerinde olacaktır. Hareket halindeki büyük bir kervanın yanında getirdikleri gıdaların tükenmesi durumunda aç kalmamaları için yapmaları gereken en önemli şey avlanmaktır. Araplar arasında avcılık çok yaygındı. Eğlence ve vakit geçirme amaçlı avcılıkla uğraşanlar olduğu gibi kimi kabileler de bu işle geçimini temin ederdiler.⁷⁸¹ Yol boyunca büyük kabilelere yetebilecek Arabistan'da bulunan en iyi av hayvanları arasında yaban eşiği ve sığırı, vahşi koyun, deve kuşu, domuz, dağ keçisi, ceylan gibi otçul hayvanlarla birlikte sırtlan, kurt, tilki gibi kimi kabilelerce tüketilen etçil hayvanlar da bulunmaktadır. Bunlarla beraber hint tavuğu, bıldırcın, sülün kuşu, tavşan, keler ve çekirge gibi daha küçük hayvanların da yendiğini

⁷⁷⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. el-Abbâs el-Yezîdî (ö. 310/923), **el-Emâli**, Matba'atu Cem'iyyeti Dâireti'l-Meârif, 1938, s. 77

⁷⁷⁸ Vâkîdî, **el-Meğâzî**, I, 197.

⁷⁷⁹ Kayapınar, C. 26, s.510.

⁷⁸⁰ İbn İshak, **es-Sîre**, s. 279.

⁷⁸¹ Hakan Temir, "Arap Yarımadasında Kabile Hayatı (Ortaya Çıkışından Hz. Peygamber Dönemine Kadar)", s. 261.

Beslenme bölümünde ifade etmiştik.⁷⁸² Son olarak şayet kervandakiler deniz sahil yolu üzerinden gidiyorlarsa böyle bir durumda balık avlayarak da açlık sorununu giderebilirler. Nitekim az da olsa Arabistan’da balıkçılığın var olduğu bilinmektedir.⁷⁸³

⁷⁸² Bkz. *Beslenme*, s. 97, 98.

⁷⁸³ Detaylı bilgi için bkz: Azizova, **H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 168-186.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KERVAN FAALİYETLERİNİN DİĞER ALANLARA YÖNELİK ETKİ VE KATKILARI

I. DİL, EDEBİYAT VE SANAT

Yaşayan bir olgu olarak dil, tarihin ve toplumların geçirdiği değişime göre yeniden şekil alır. Sami dil ailesi içerisinde yer alan ve bünyesinde pek çok farklı lehçeyi barındıran Arap Dili de tarihi süreç içerisinde çeşitli gelişimler göstermiştir. Arapça'nın gelişimini etkileyen etmenlerden birisi de kervanlar vasıtası ile oluşan iletişim ağı olmuştur. Kurulan bu iletişim ağı sayesinde pek çok yabancı kelime Arapça'ya dahil olmuş ve zaman içerisinde Arapçalaşmıştır. Arapçalaşmış bu kelimelere kavram olarak *Muarreb* denilmektedir.⁷⁸⁴

Muarreb kelimeler Arapçaya çoğunlukla Farsça'dan geçmiş olmakla birlikte, Latince, Ârâmîce, Süryânîce, İbranice, Habeşçe ve Yunancadan da geçen kelimeler olmuştur.⁷⁸⁵ Örneğin kervanların taşıma unsurları arasında zikredilen Misk, kelime itibarıyla Farsça'dan geçmiştir.⁷⁸⁶ Taşınan diğer unsurlardan olan İpek de Farsça'da hareketle *İbrisem* (ابريسم) olarak Arapça'ya geçmiştir.⁷⁸⁷ Daha farklı kelimeler de bulunmakla birlikte bu iki kelimenin Arapça'ya sonradan girmiş olması kervancılık faaliyetleri aracılığıyla dilin gelişmesine örnek olarak zikredilebilir.

Kervan yolculukları, cahiliye şiir edebiyatında da yer bulmuş önemli konulardan birisiydi. Cahiliye şiirlerinde kervan yolculukları bazen gerçek anlamı üzerinden yaşanmış ya da kurgulanmış bir yolculuk durumunu resmederken bazen de mecaz anlamları üzerinden farklı duygu ve durumları ifade etmek için kullanılırdı. Örneğin Hassan b. Sabit İslam öncesi dönemle ilgili bir şiirinde “...Ve bizim kuvvetli kabilemiz, develer atlar üzerinde topluca yürüdüler. Şam'a gitmeyi kastettiler nihayet, Şam topraklarında minberler üzerinde hükümdar olarak kaldılar...” beyitleriyle Gassan halkının bir kolu olan kabilesinin Mekke'de 1 yıl kaldıktan sonra Şam'a göç edişini zikretmiştir.

Yolculuk boyunca yaşananlar, gerçek ve kurgunun karışımı ile birlikte iç içe geçerek tasvir edilirdi. Cahiliye döneminin muallaka sahibi ve sonrasında Müslüman olan

⁷⁸⁴ Sonradan Arapça diline giren Muarrab kelimelerle ilgili detaylı bilgi için bkz: Orhan Oğuz, “Arap Dilinde Muarrab Kelimelerin Tespiti”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Nu: 6, Ekim 2015, ss. 147-161; Hüseyin Elmalı, “el-Muarreb”, *DİA*, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, s. 327; Nasuhi Ünal Karaaslan, “Ta'rib”, *DİA*, C. 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, s. 26-28.

⁷⁸⁵ Oğuz, ss. 147-161, s. 149; Karaaslan, C. 40, s. 26.

⁷⁸⁶ Oğuz, ss. 147-161, s. 150.

⁷⁸⁷ Oğuz, ss. 147-161, s. 152.

“İslam Şairi”⁷⁸⁸ Lebîd b. Rebîa’nın *Divan*’ında ki şu beyitler bunu gösterir niteliktedir: “...O gün Hazn tepesinden öteye aştı onlardan her bir kafil, Tırmanıp Zû Husâ’yı ileri geçti birden gruplar halinde... Yıllanmış şarap ve beyaz un yüklüdür sırtlarında heybeleri, Beyaz urba, cam eşya ve takı zincirler taşır kalansa geri...”⁷⁸⁹

Kâbe’ye karşı işlenen suçlar karşısında Kureyş halkının kayıtsız kalmaması gerektiği Abdişşems b. Abdimenaf tarafından şu beyitle ifade edilmiştir: “Kureyş’in kervanları bir beldeye varır da, yaptığı zulümdür kim karşısına çıkarsa, dişi sökülür hemen pişman olur anında”. Bu beyitler Kâbe’de çocuk yaşta birisinin hırsızlık yapması ve Abdüşşems’in de onu yakalayıp gerekli cezayı görmesini sağlamış olmasının akabinde dile getirilmiştir. Buradaki “Kureyş kervanları” ifadesi Kureyş ahalisini temsil etmektedir. Bu açıdan bakıldığında kervan kelimesine mecazi anlamlar da yüklendiği görülmektedir.

Bir başka şiirde kafil halinde yolculuk; ölümü ve mezarı sembolize edecek şekilde kullanılmıştır: “...Elbisesini üzerine toplayın ve hareket edin, Zira kös çalmış ve kafil hareket etmiştir, Gayretleriyle gömüleceği bir çukura...”⁷⁹⁰. Ayrıca Emevîler dönemi şairlerinden Zürrümme çölde bulunan bir yaban öküzünün çöl ortamında yetişen bir ağacı bulup ona sığınmasını, attarın, misk taşıyan kervanları dört gözle beklemesine benzetmiştir.⁷⁹¹ Şair, yaptığı bu benzetme ile gerçekte var olan bir durumu zihninde yer alan kervan kavramı ile benzetme kurarak ifade etmiştir.

Kervan kelimesi bazen birine olanı güveni belirtmek üzere de kullanılmıştır. Örneğin Hz. Peygamber’in dayısı olan Ebû Vehb hakkında bir Arap şiirinde şöyle denmiştir: “Eğer ben de Ebû Vehb ile beraber bineğimi çöktürmüş olsam, Ben de onun kervanı da zarar görmeden giderdik”⁷⁹²

Kervan yolculukları her yolculukta olduğu gibi ayrılığı ifade ettiği için duygusal durumlar da yaşanmış ve bu hal şiirlere de yansımıştır. Örneğin Ebû Talip, Şam’a ticaret amaçlı gitmeye niyetlenmiş, yola çıkarken daha henüz küçük yaşlarda olan Hz. Muhammed’in kendisinin gidişine ağlamasına dayanamayıp onu da yanına almıştır. Bu

⁷⁸⁸ Lebîd b. Rebîa’nın hayatı için bkz: Süleyman Tülücü, “Lebîd b. Rebîa”, *DİA*, C. 27, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s.121,122.

⁷⁸⁹ Lebîd b. Rebîa, s. 87; Özdemir, s.197.

⁷⁹⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 320. “فرموا له أثوابه وتفجعوا فرن مرئات وثار به نفر، إلى حفرة يلوي إليها بسعيه.”

⁷⁹¹ İbn Manzûr (ö. 711/1311), XII, 543. Beyitin Arapçası şu şekildedir: قَالَ ذُو الرُّمَّةِ يَصِفُ أَرْطَاءَ تَكْنَسُ فِيهَا الثَّوْرُ الْوَحْشِيُّ.

كَأَنَّا بَيْتَ عَطَارٍ يُضْمِنُهُ ... لَطَائِمُ الْمَسْكِ، يَحْوِيهَا وَتُنْتَهَبُ

⁷⁹² İbn İshak, *es-Sîre*, s. 105. “لو بأبي وهب أنخت مطيتي، لرحت وراحت رحلها غير خائب.”

hadise İbn İshak'ın eserinde, Ebû Talip'in bu olay üzerine söylediği şiirinde şu mısralarla geçer: “*Bineğimi ayarladığımda Ahmedî... O ise öyle hüüzün ve ümitsizlikle ağlamıştı ki, kervan yola koyulacağı zaman... Sonra dedim ki 'Amcalarınla birlikte sen de yola çıkıyorsun'...*”.⁷⁹³ Kervan'ın ayrılık sembolü olarak kullanıldığı, Lebîd b. Rebîa'nın şu beyitlerinden de anlaşılmaktadır “*...Celheteyn denilen mevkide Müsâhik eyledi bizlere veda, Yola çıktı kervan, bir merkep ile bir şahin yürüdü yanlarında...*”.⁷⁹⁴ Bunların haricinde kervan idareciliği ve develeri gütmeye işi ile ilgili de Lebîd şöyle bir beyit dile getirmiştir: “*...İçine girip yola çıktıkları vakit Zi-Şatab'da mahfeler, Kervancı başlarınca sürülüp gayrete getirildikte develer...*”.⁷⁹⁵

Kervan yolculukları sırasında şiirler söylemek de önemliydi.⁷⁹⁶ Yol boyu kullanılacak yollar, içilecek sular ve görünecek yerler özlemle anılırdı. Buna örnek olarak Ezrakî'de yer alan Mecenne Panayırı yolculuğu sırasında Bilal isimli birisi tarafından söylenen şu beyitleri verebiliriz: “*...Bir gece Fah vadisinde, Ezhar yolunda ve Celil vadisinde, Bilmem hiç geceleyecek miyim?, Mecenne'nin suları bir gün hiç şakiyacak mı?, Şâme ve Tufeyl dağları hiç görünecek mi?...*”⁷⁹⁷

Kervanlar dil ve edebiyatın yanı sıra sanatın da gelişmesinde etkili olmuşlardır. Bu etki ya sanat icrasını sağlayan sanatçıların ve ürünlerin taşınması yoluyla dolaylı olarak ya da bizatihi sanatın kendisinin kervancılık faaliyeti sırasında üretimi ile doğrudan gerçekleşmiştir. Arap tüccarlarının buluşma yeri olan panayırların, aynı zamanda kendi sanatsal faaliyetlerini sergilemek ve şöhret kazanmak amacıyla gelen hatip, şair ve şarkıcıların da en önemli sahne yeri olduğu bilinmektedir. Nitekim Ukâz panayırına şarkıcı ve hatiplerin katıldığı, buralarda kurulan çadırlarda insanları eğlendirmek üzere gelen şarkıcı cariyelerin bulunduğu nakledilir.⁷⁹⁸ Buraya ve diğer panayırlara giden bu sanatçılar, tek başlarına yolculuk yapmak yerine yine kuvvetle muhtemeldir ki kervanlar vasıtasıyla hareket etmişlerdir. Konuyla ilgili başka bir rivayet kervanlar aracılığıyla yalnızca sanatçıların değil aynı zamanda sanat aletlerinin de taşınmış olduğunu ortaya koyar. Mes'ûdî'nin naklettiği bir rivayete göre Kureyş

⁷⁹³ İbn İshak, *es-Sîre*, s. 77. “بأحمد لما أن شددت مطيتي... بكى حزنا والعيس قد فصلت بنا... فقلت: تروح راشدا في عمومة”.

⁷⁹⁴ Lebîd b. Rebîa, s. 125; Özdemir, s.227.

⁷⁹⁵ Lebîd b. Rebîa, s. 76; Özdemir, s.187.

⁷⁹⁶ Akk kabilesi hac yolculuğu sırasında kervanlarının önüne iki siyahî köle koyar ve onlara şiir söyleterek kabilelerini övdürürdü Bkz: Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s. 7.

⁷⁹⁷ Ezrakî, II, 154.

⁷⁹⁸ Ukâz Panayırında yapılan sanatsal faaliyetlerle ilgili detaylı bilgi için bkz: Zeydan, s. 597-601.

kabilesinden Nadr b. Hâris b. Kelede b. Alkame, Hîre'den Mekke'ye üd getirmiş ve bunu başkalarına öğretmiştir.⁷⁹⁹

Kervancılığın sanat üretimine doğrudan katkısı ise müzik alanında ortaya çıkmıştır. Daha önce *Kervan Lojistik Hizmetleri* başlığı altındaki *Diğer Hizmetler* kısmında zikredildiği üzere develerin coşturulması ve kervandakilerin eğlendirilmesi amaçlı söylenen ezgi türü olan hidâ özellik kervan yolculukları sırasında icra edilmiştir.⁸⁰⁰ Bunun yanında kervanları karşılamak için söylenen şarkılar ve çalınan müzik aletleri de⁸⁰¹ dolaylı olarak sanatın gelişmesine verilebilecek örnekler arasında zikredilebilir.

II. SOSYOKÜLTÜREL HAYAT

Kervan faaliyetleri, toplumlar arası haberleşmenin, kültürel etkileşimlerin ve dayanışma ruhunun ortaya çıkmasında etkili olmuş, ayrıca her türlü inancın yayılmasında belki de savaşlardan sonra en önemli etken haline gelmiştir. Bu faaliyetlerin etkileri, tezde ele alınan coğrafya ve dönem içerisinde kervancılıkla uğraşan Arap toplumunda da benzer şekilde kendisini göstermiştir.

Ele alınan dönem içerisinde Arabistan coğrafyasında yaşayan insanlar, farklı bölgelerde bulunan diğer insanlarla iletişim kurabilmek için ya kervancılardan onlar hakkında bilgi alarak ya da kervanlara bıraktıkları mektuplar sayesinde haberdar olmuşlardır. Bu haberleşme açık ya da gizli, bilinçli ya da bilinçsiz olarak gerçekleşmektedir.⁸⁰² Örneğin Bedir savaşı sonrası müşriklerden Umeyr b. Vehb, Hz. Peygamberi öldürmeye karar vermiş, Safvân b. Ümeyye de bu konuda kendisini desteklemiştir. Ancak sonrasında Müslüman olmuş Mekke'ye İslam'ı tebliğ etmek üzere yola çıkmıştır. Bu süre içerisinde Safvan, Vakıdî'de nakledildiğine göre Medine'den gelen her kervana Umeyr'i sormuştur.⁸⁰³

Arabistan'da, ele aldığımız dönem içerisinde kervanlar vasıtası ile haberleşmenin, yukarıda değindiğimiz örnekler dışında daha pek çok örneğini bulmak mümkündür. Hicretin 5. Yılında çıkılan Müreysî Gazvesi, kervanların Hz. Peygamber'e Hâris b. Dırar

⁷⁹⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 134.

⁸⁰⁰ Pırlanta, ss. 635-658, s. 649.

⁸⁰¹ İyidoğan, s. 19.

⁸⁰² Şimşir, s. 122, 123.

⁸⁰³ Vakıdî, *el-Meğâzî*, I, 127.

ve kabilesinin onlara saldıracağını haber vermesi nedeniyle yapılmıştır.⁸⁰⁴ Rasulullah, Hudeybiye anlaşması gerçekleşmeden önce Kâbe’de ashabı ile birlikte umre yapmak üzere yola çıktıklarında, yol üzerinde Huzâ’a kabilesinden Büdeyl b. Verkâ ve beraberindeki kervanı, Hz. Peygamberin yanına gelerek Mekkelilerin kendilerini istemediklerini ve gerekirse savaşa hazır olduklarını haber vermişlerdi.⁸⁰⁵ Mekke’ye, Müslümanların askeri hareketına neden teşkil eden Benî Bekr Kabilesi’nin Huzâ’a’lılara yönelik gerçekleştirdikleri saldırılarda, Kureyş’in Benî Bekr’e yardım götürmesi hadisesinin detaylarının Medine’ye ulaştırılmasında da yine Huzâ’a kabilesinin buraya gelen bir kervanının getirdiği haberler etkili olmuştu.⁸⁰⁶ Bir başka rivayete göre Şam’dan gelen Nabatî tüccarlar, Bizans’ın Müslümanlara karşı ordu hazırladığı haberini yaymışlar, bu haber üzerine Hz. Peygamber de savaş için Tebuk seferine çıkmıştır.⁸⁰⁷ Uhud savaşı sonrası dönüş yolunda iken Ebû Süfyân, Abdülkays oğullarına ait bir kervandan Hz. Muhammed’e, onun ve beraberindekilerin köklerini kazıyacakları mesajını ulaştırmışlarını istemişlerdi.⁸⁰⁸ Hz. Peygamber’in İslam’a davet mektupları ve bazı İslamî hükümler içeren mektupları da kervanlar vasıtası ile taşınmıştır. Nitekim, Mısır’a elçi olarak gönderilen Hâtıb b. Ebû Beltea, Mukavkis’a ait cevap mektubunu taşıırken dönüş yolunda Şam’dan Medine’ye gelen bir kervanla yolculuk yapmıştı.⁸⁰⁹ Ayrıca *Şakku’l-Kamer* (ayın yarılması) hadisesi meydana geldiğinde, Kureyşlilerin bu olayı gören başka insanlar olup olmadığını öğrenmek için diğer memleketlerden kervanlarla gelen yolculara sordukları nakledilir.⁸¹⁰

Araplar için kervanlar, yalnızca ticari bağlantıları sağlamakla kalmamış aynı zamanda Fırat bölgesinden Yemen’e kadar bu bölgelerde yaşayan bütün kabileleri de birbirine bağlamıştır.⁸¹¹ Arap kabilelerinin uluslararası etkileşime açık bir toplum olmasında, bu sayede onların farklı kültürlerle karşı yabancılık hissetmemelerinde de kervancılık faaliyetleri etkili olmuştur. Daha da ötesinde, Hicaz bölgesinde doğan İslam’ın hızlı bir şekilde yayılarak, farklı coğrafyaların da müslümanlaşmasında aslında

⁸⁰⁴ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 404.

⁸⁰⁵ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 581.

⁸⁰⁶ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 612.

⁸⁰⁷ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, III, 990.

⁸⁰⁸ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 339.

⁸⁰⁹ Vâkıdî, ö. 207/823), *Fütûhu’s-Şâm*, II, 38

⁸¹⁰ Ebû’l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334), *Uyûnü’l-Eser fî Fünûni’l-Meğâzî ve’s-Şemâil ve’s-Siyer*, (nşr. İbrahim Muhammed Ramadan), Beyrut: Dâru’l-Kelam, 1993, I, 134.

⁸¹¹ Yüksel, *İslam’ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 15

kervan yolculuklarının önemi büyüktür. Zira Araplar tarımla uğraşan bir toplum olsalardı toprağa daha bağlı hale gelirler, bulundukları bölgelerden çıkmak ve farklı bölgelere gitmek için bu kadar istekli olmayabilirlerdi.⁸¹² Bu açıdan bakıldığında kervancılık faaliyetleri, Arap toplumuna cesaret, atılganlık ruhu ve yeniliklere karşı açık olma özelliği kazandırmıştır.

Bu faaliyetlerin sosyal hayata etkisini, toplumsal dayanışmaya katkı sağlayacak çözümlere konu olmasından hareketle de görmekteyiz. Örneğin Cahiliye dönemindeki bir uygulamaya göre malını mülkünü kaybeden bir aile çöle gider ve orada ölüm gelene kadar yaşardı. Haşim kendi yöneticiliği döneminde bu uygulamayı kaldırmış, onun yerine Kureyş kabilesinin zenginlerine, düzenledikleri kervan yolculuklarına fakir aileleri de dahil etmesi önerisinde bulunmuştur. Kabilenin bu öneriyi kabul etmesi sayesinde hem kervanların ihtiyaçlarının görülmesi için gerekli olan personel ihtiyacının giderilmesinin hem de bu fakir ailelerin kazanç elde edebilecekleri bir meslek sahibi olmalarının önü açılmıştır.⁸¹³

Kervan yolları tarih boyunca din ve düşüncelerin yayılmasında en önemli sebeplerden birisi olmuştur. Ele alınan dönemde Araplar için de kervan, dini inanç ve unsurların taşınmasında etkin bir unsur olmuştur. Öncelikle daha önce de zikredildiği üzere panayırlar yalnızca ticaret mallarının pazarlandığı yerler değil aynı zamanda farklı dinlere mensup insanların başkalarını kendi dinlerine davet etmeye uğraş verdikleri yerler olma özelliği ile de ön plana çıkmışlardır. Gerek yeni bir dini tebliğ etmek isteyen insanlar gerekse yeni bir din arayışı içerisinde olan insanlar kervanlar aracılığıyla istedikleri bölgelere ulaşırlardı. Nitekim bu amaçlarla kervan yolculuğu yapan isimler, *Hicret* başlığı altında ele alınmıştır. Ayrıca kervanlarda taşınan unsurlar arasında putların da bulunduğunu yine *Taşınan Unsurlar* başlığı altında belirtilmiştir.

Kervanlar farklı dini ritüellerin ve efsanevî inançların ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Şöyle ki çok tanrılı Arap inancı içerisinde kervanları koruduğuna inanan bir Tanrı bulunmaktadır. Araplar, kervan yolculuklarının sonunda bu tanrıya kurban adarlar ve tapınaklara gidip ibadet ederek şükranlarını sunarlardı.⁸¹⁴ Yemen'in Yemame civarlarında *el-Hırkâna* ismiyle anılan bir bölgeye bu ismin verilmesinin nedeni de

⁸¹² Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I, 21.

⁸¹³ Süyûtî, **ed-Dürü'l-Mensûr**, VIII, 636.

⁸¹⁴ Aladie, s. 172.

tamamıyla mitolojik bir anlatıdan ileri gelmektedir. Efsaneye göre bölgede konaklamak isteyen kervancılar cinlerin istilasına uğrayıp etrafları ateş çemberiyle sarılır. Bu ateş çemberi burada bulunan bazı kervancılar ile onlara ait mallarını yakıp kül eder. Anlatılan bu mitolojik hikâyeden dolayı halk arasında bölgenin ismi “*yakıcı yer*” manasına “*el-Hırkâna*” olarak kalmıştır.⁸¹⁵

III. ŞEHİRLEŞME

Kervancılık faaliyetlerinin bir katkısı da kervanların geçtikleri yollarda yerleşim alanların oluşmasına neden olması yani şehirleşmeyi artırmasıdır. Örneğin Yemen’in eski yerleşim yerlerinin sulak alanlar yerine daha kurak bölgelerde kurulmasının sebeplerinden birisi de yerleşim alanlarının olduğu yerlerden kervan yolunun geçiyor olmasıdır.⁸¹⁶ Pek çok Arap kabilesinin nüfus bakımından yoğun olarak ikamet ettiği yerlerin kervan yolu üzerindeki bölgelerde bulunuyor olması da kervan ve şehirleşme ilişkisi bağlamında değerlendirilebilir. Bu kabileler arasında, Cüheyne, Müzeyne, Gatafan, Eşca, Sâlim b. Sa’d, Benî Esed ve Has’am kabileleri zikredilebilir.⁸¹⁷ Daha önce Mekke’nin, kervanların bir konaklama noktası olduğu ve buna bağlı olarak zamanla şehirleştiği belirtilmişti.

Hîre, Necran ve Petra gibi şehirlerin de kervancılık faaliyetleri neticesinde gelişip zenginleştikleri bilinen bir husustur.⁸¹⁸ Ayrıca kervanlar uğradıkları bölgelerdeki iktisadi faaliyetlerle birlikte maddi gelir düzeyini arttırdıklarından, daha sonra elde edilen bu gelirlerle şehirlerin diğer ihtiyaçları da giderilebilir hâle gelmektedir. Nitekim Mekke’nin kervanlardan elde edilen zenginlik ile özellikle Kusay döneminde ciddi bir kurumsallaşmaya gidildiği bilinir. Bu dönemden itibaren Kureyş boyları arasında görev paylaşımı yapılmış ve bölge halkının ve buraya gelen yabancıların çeşitli ihtiyaçları daha sistemli bir şekilde giderilmeye başlamıştır.

⁸¹⁵ Hâlid Abdullah el-Keremî, *Câmi’ Nevâdir ve Esâfir ve Emsâli’l-Arab*, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005, s. 223; İbrahim Usta, s. 163.

⁸¹⁶ Ball, s.85.

⁸¹⁷ Aladie, s. 90.

⁸¹⁸ Bozkurt, Yüksel, “Kervan”, C. 25, s. 298.

SONUÇ

Kelime anlamıyla ticaret ya da başka nedenlerle ve yük hayvanları aracılığıyla bir bölgeden başka bir bölgeye yolculuk yapan insan kafilesi anlamına gelen kervan, insanlık tarihinde ticaretin doğuşuna kadar götürülebilecek bir niteliğe sahiptir. Kervancılık, insanların kendi bölgelerinde bulunan birtakım hayvanları evcilleştirmeleri ile birlikte mümkün hale gelmiştir. Tarihi süreç içerisinde dünya genelinde İpek Yolu, Kral Yolu, Kürk Yolu gibi farklı kervan yolları ortaya çıkmış ve kervanlar bu yollar aracılığıyla insanları hedeflerine ulaştırabilmiştir.

İslam öncesi dönemden Hz. Peygamber'in vefatına değin Arabistan coğrafyası da bu faaliyetlerin insanlık tarihi boyunca en yoğun yaşandığı yerlerden birisi olmuştur. Zira Arabistan'ın sahip olduğu coğrafi ve jeolojik etmenler gereği kervancılık bölgenin en önemli geçim kaynağı haline gelirken, yarımada ve çevresinde yaşanan siyasi gelişmeler de bu faaliyetin kaderini fazlasıyla etkilemiştir. Arap Yarımadasında yaşayan insanlar, burada bulunan kervan yollarının Mısır, Filistin, Suriye ve Irak'taki diğer önemli yollar ile birleşmesi sayesinde etraflarında olup bitenlerden haberdar olmuşlar, kervan ticaretinin getirdiği gelir sayesinde önemli devletler kurmuşlardır.

Arabistan'daki tarihi geçmişi, Hz. İbrahim'in yaşadığı düşünülen milattan önce XXI. yy.'lara kadar götürülebilir olan kervan faaliyetleri, İslam öncesi dönemde özellikle M.S. V. yy.'a kadar Yemen'de hüküm süren devletlerin bu faaliyet üzerinde baskın oldukları bir tarihi seyir yaşamıştır. M.S. V. yy. ve sonrasında Hz. Peygamber'in doğumuna kadar ki süreçte ise Arabistan'ın Kuzeyinde ve Güneyinde yaşanan siyasi krizler ve dönüşümler kervan faaliyetlerinin egemenliğini de Yemen toplumlarından alarak Hicaz'da yer alan Kureyş Kabilesine devretmiştir. Hz. Peygamber'in büyük dedesi olan Hâşim döneminde gerçekleştirilen uluslararası anlaşmalar (Îlâf) Kureyş'in bölgedeki itibarını daha da arttırmış tarihi süreç içerisinde kervan faaliyetlerinin merkez noktasını, bu kabilenin yaşadığı şehir olan Mekke'ye taşımıştır.

Kureyş'in kervan faaliyetlerinin zirvede olduğu bir dönemde dünyaya gelen Hz. Peygamber de çocukluk ve gençlik dönemlerinde bu faaliyetlerde bizatihi yer almış, hatta ilk eşi olan Hz. Hatice ile evlilikleri dahi bu faaliyet sayesinde mümkün olmuştur. Kırk yaşındayken kendisine gelen vahiy ile birlikte, Kureyşlileri putperestlikten tevhit dini

olan İslam'a davet eden Hz. Peygamber, bir süre sonra mensubu olduğu bu kabileden zorbalık ve işkence görmeye başlamış ve bu nedenle beraberindeki Müslümanlarla birlikte Medine'ye göç etmiştir. Onun Peygamberliğinin Medine dönemi İslam Yönetiminin temellerinin atıldığı döneme işaret etmektedir. Hz. Peygamber, Medine'ye gelmesinden sonra kendisini ve Müslümanları Mekke'de yaşatmayan Kureyş'e karşı ilk olarak onun can damarı olan kervan faaliyetlerinin önünü kesmeyi hedeflemiştir. Bu amaçla gazve ve seriyyeler düzenlemiş ve Kureyş kabilesine ait pek çok kervanın Mekke'ye ulaşmasını engellemiştir. Burada unutulmaması gereken husus Hz. Peygamber'in bir yağma gayesiyle bu yola başvurmamış olmasıdır. Nitekim bölgede yer alan diğer kabilelere ait kervanlara müdahil olmaması bunun en önemli ispatıdır. Kureyş'in etkinliğinin kırılmasının akabinde Hz. Peygamber'in, son dönemlerine kadar Arabistan Yarımadasının büyük çoğunluğunu idaresi altına alması sonrasında kervan faaliyetleri de daha güvenli hale gelmiştir. Zira bölgenin tek bir idare merkezinden yönetiliyor olması kervancılardan en büyük sorunlarından birisi olan baskın ve saldırı tehlikesine karşı onların güvenliklerini biraz daha arttırmıştır. Görüldüğü üzere Arabistan'da kervan faaliyetleri İslam öncesi dönemden Hz. Peygamber'in vefatına kadar bölgede yaşanan tarihsel olayların hem etkileyicisi hem de etkileneni olmuştur.

Bölgenin taşımacılık için en uygun binek hayvanı olan devenin evcilleştirilmesi ile birlikte başlayan kervan faaliyetleri temelde ticaret etkin olmak üzere ibadet, göç ve başka birtakım nedenlerle de gerçekleştirilmiştir. İlaç, koku, boya, tekstil ürünü, deri, kişisel bakım ürünü, gıda, mutfak malzemesi, maden, değerli taş, ahşap, put, silah, hayvan, köle ve insan kervanlarda taşınan unsurlar arasında yer almış, bu unsurların taşınabilmesi için gerekli olan organizasyonun temini sağlanmıştır. Bu organizasyon için kervanda taşınacak unsurlar ile kervanı yüklenecek olan develerin hazırlanması, gerekli planlamanın yapılarak kervanın idaresi, sevki ve muhafazası için ihtiyaç duyulan görevlilerin belirlenmesi ve kervanın dinlenme, beslenme ve diğer ihtiyaçlarının görülmesi adına önem taşıyan unsurların yol öncesinde ve yol boyunca sağlanabiliyor olması gerekmektedir. Görüldüğü üzere bu organizasyonun önemli bir maliyeti beraberinde getirdiği anlaşılmakla birlikte bu faaliyetten elde edilen kârın, kervancılığı daha cazip hale getirdiği, kervanların tüm bu maliyetlerine rağmen kat etmiş oldukları uzun mesafelerden de tespit edilebilir. Ayrıca bölgedeki kervan faaliyetinin, yolculuk

boyunca ortaya çıkabilecek tehlikeler arasında yer alan yolu kaybetme, aç ve susuz kalma ve saldırıya uğrama gibi sahip olduğu risklerine rağmen devam ediyor olması bu faaliyetin sağladığı gelirin azımsanmayacak ölçüde olduğunu ortaya koyar.

Son olarak tezin ele aldığı dönem ve coğrafya içerisinde, kervan faaliyetleri, kendi sınırlarını da aşarak, dilin, edebiyatın ve sanatın gelişmesinde, sosyokültürel faaliyetlerin yaygınlaşmasında, haberleşmenin ve şehirleşmenin sağlanmasında büyük rol üstlenmişlerdir. Sonuç olarak denilebilir ki İslam öncesi dönemden Hz. Peygamber'in vefatına kadar Arabistan'daki kervancılık faaliyetleri bölgenin en önemli insani faaliyetlerinden birisi olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzak b. Hemmâm (ö. 211/826-27), **el-Musannef**, (nşr. Heyet), I-X, Kahire: Dârü't-Te'sîl, 2015.

Âdem b. Ebî İyâs, Ebü'l-Hasen el-Horasânî (ö. 220/835), **Nüzhetü'l-Ümem fi'l-Acâib ve'l-Hikem**, (nşr. Muhammed Zeynim), Mektebetü Medbûlî, 1995.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh (ö. 241/856), **el-Müsned**, (nşr. Heyet), I-XII, Kahîre: Cem'iyetü'l-Meknez, 2010,

Akgün, Sevim Demir, “Hz. Peygamber Döneminde Yemek Kültürü”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE 2007.

Aladieh, Salamah Salih Sylayman, “Meccan trade prior to the rise of İslam” **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, The University of Durham School of Oriental Studies 1991.

Algül, Hüseyin, “Fedek”, **DİA**, C. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

_____, “Ficâr”, **DİA**, C. 13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

_____, “Haram Aylar”, **DİA**, C. 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

Ali, Cevâd (ö. 1987), **el-Mufaşşal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslam**, I-XX, Beyrut: Dârü'l-Sâkî, 2001,

Apak, Âdem, **Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet**, İstanbul: Ensar yayınları, 2016.

Apaydın, Mehmet, **Siyer Kronolojisi**, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.

Aras, Ömer, “İslam Öncesinden Hz. Muhammed'in (s) Vefatına Kadar Kinde Kabilesi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, SBE, 2015.

Arslantaş, Nuh, “Zûnüvâs”, **DİA**, C.44, İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Atasoy, Fatih, Fatma Tülin Özbaşer, “Anadolu'da deve yetiştiriciliği ve deve güreşleri”, **Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Cilt. 54, Nu. 2, 2014, ss. 85-90.

Atçeken, İsmail Hakkı, **Hz. Peygamber'in Yahudilerle Münasebetleri**, İstanbul: Marifet Yayınları, 1996.

Avcı, Casim, “Kaynukâ' (Benî Kaynukâ')”, **DİA**, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.

_____, “Tebük”, **DİA**, C. 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.

_____, **İslam Bizans İlişkileri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Aycan, İrfan, “İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt. XXXVIII, 1998, ss. 155-193.

Aydın, Mehmet Akif, Muhammed Hamidullah, “Köle”, **DİA**, C. 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.

Azizova, Elnure, “Teymâ”, **DİA**, C. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

_____, “Tihâme”, **DİA**, C. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

_____, “Ukâz”, **DİA**, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

_____, “Zülmecâz”, **DİA**, C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

_____, **Hiz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler**, İstanbul: İsam Yayınları, 2018.

Bakkal, Ali, “Hz. İbrahim ve Hac”, **1. Hz. İbrahim Sempozyumu**, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, Şanlıurfa: Şurkav Yayınları 2007, ss. 123-148.

Ball, Warnick, **Arabistan’dan Öteye**, (çev. Ahmet Aybars Çağlayan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Bayırkan, Nihat, **Müzeyne Kabilesi**, Kahramanmaraş: Samer, 2019.

Baysa, Hüseyin, **Kureyş Kervanları (Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat)**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdülazîz (ö. 487/1094), **Mu’cemu Mesta’ceme min Esmâ’l-Bilâd ve’l-Mevâzi**, I-IV, Beyrut: ‘Âlemu’l-Kütüb, 2009.

Belâzûrî, Ebû’l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-93), **Ensâbü’l-Eşrâf**, (nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî), I-XIII, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996.

_____, **Fütûhü’l-Büldân**, Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, 1988.

Bergstasser, Gotthelf, **Sâmî Dilleri Tarihi**, (çev. Hulusi Kılıç, Eyüp Tanrıverdi), İstanbul: Anka Yayınları, 2006.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî (ö. 458/1066), **Delailu’n-Nübüvve**, (nşr. Abdu’l-Mu’tî Kal’acî), I-VII, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye – Dâru’r-Reyyân, 1988.

Bik, Hajj Murad, “Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2012.

Bilge, Mustafa L., “Aden”, **DİA**, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.

_____, “Cîzân”, *DİA*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

_____, “Cuhfe”, *DİA*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

_____, “Dariye”, *DİA*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

_____, “Gazze”, *DİA*, C. 13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

_____, “Katîf”, *DİA*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.

_____, “Maan”, *DİA*, C. 27, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

_____, “Maskat”, *DİA*, C. 28, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

_____, “Necran”, *DİA*, C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.

_____, “San’a”, *DİA*, C. 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

_____, “Yenbu’”, *DİA*, C. 43, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Birûnî, Ebû’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (ö. 453/1061), **el-Âsârü’l-Bâkiye**, (nşr. C. Eduard Sachau), Leipzig: Chronologie Orientalisher Völker, 1878.

Bozkurt, Nebi, “İpek Yolu”, *DİA*, C. 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Bozkurt, Nebi, Ahmet Turan Yüksel, “Kervan”, *DİA*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.

Bozkurt, Nebi, Musatafa Sabri Küçükaşçı, “Medine”, *DİA*, C. 28, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

_____, “Mekke”, *DİA*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö.256-870), **el-Cami’u’l-Musnedü’s-Sahihu’l-Muhtasar**, (nşr. Muhammed Zühayr en-Nâsir), I-IX, Beyrut: Dâru Turuki’n-Necât, 2001.

Büyükçoşkun, Kudret, “Arabistan (Fiziki ve Beşeri Coğrafya)”, *DİA*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.

Câbirî, Muhammed Âbid, **Arap Siyasal Aklı** (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul: Mana Yayınları 2018.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr (ö. 255/869), **el-Bursân ve’l-Urcân ve’l-Umyân ve’l-Hûlân**, Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1989.

Coon, Carleton S., “Badw”, *EP*, Vol. I, Leiden: E. J. Brill, 1986.

Cümeylî, Hudayr Abbâs, **Kureys**, (çev. Asım Sarıkaya), İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Çağatay, Neşet, **İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.

Çelikkol, Yaşar, **İslam Öncesi Mekke**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Çıvgın, İzzet, “Mısır Eski Krallığı (M.Ö. 2700-2200) Devrindeki Ticari Ağların Mısır Uygarlığı İle Nübye/Sudan Devletleşmesi Üzerindeki Etkileri”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Eylül 2015, Cilt. 34, Nu. 58, ss. 371-424.

Dalyan, Murat Gökhan, **Kervandan Demiryollarına Yol ve Yolculuk: Kervan**, Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2014.

Demirayak, Kenan, **Arap Edebiyatı Tarihi – I, Cahiliye Dönemi**, Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2014.

Demircan, Adnan, **Nebevî Direniş: Hicret**, İstanbul: Beyan Yayınları, İkinci Baskı, 2015.

Derveze, İzzet, **Kur’ân’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı**, (çev. Mehmet Yolcu), İstanbul: Düşün Yayıncılık, I-II, 2011.

Dindi, Emrah, **Arap Coğrafyası ve Kur’an**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Duran, Muzaffer, “Akhaemenid Döneminde Büyük Phrygia ve Bölgedeki Yol Ağları”, **Asia Minor Studies**, C. 8, Nu. 1, 2020, ss. 386-402.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshak es-Sicistânî (ö. 275/889), **Sünenü Ebî Dâvûd**, (nşr. Adil Muhammed, Ammar Abbâs), I-VIII, Kahire: Dârü’t-Te’sîl, 2015.

Ebû Hanîfe, Nu’mân b. Sâbit (ö. 150/767), **Müsned**, Dekkan: 2002.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), **Kitâbü’l-Emvâl**, (nşr. Halîl Muhammed Hîrâs) Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1981.

Ebû Zeyd el-Ensârî, Saîd b. Evs (ö. 215/830), **en-Nevâdir fi’l-Lüğa**, (nşr. Muhammed Abdülkadir Ahmed), Dârü’s-Şurûk, 1981.

Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed (ö.356/967), **el-Eğânî**, (nşr. Semîr Câbir), I-XXIV, Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1998.

Ebü’l-Fidâ, el-Melikü’l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî (ö.732/1331), **Takvîmü’l-Büldân**, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 2006.

ed-Dâkûkî, Hüseyin Ali, “Hîre”, **DİA**, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Efendioğlu, Mehmet, “Suheyb b. Sinân”, **DİA**, C. 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Elisseeff, Nikita, “Dimashk”, **EP²**, Vol. 2, Leiden: E. J. Brill, 1962.

el-Keremî, Hâlid Abdullah, **Câmi' Nevâdir ve Esâtîr ve Emsâli'l-Arab**, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Elmalı, Hüseyin, “el-Muarreb”, **DİA**, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.

Eroğlu, Engin, “Pers Kralı Kyros’un, Siyasi ve İktisadi Politikaları”, **Journal of History Studies**, Vol. 8, No. 1, Marh 2016, ss. 37-47.

Erul, Bünyamin, “Vedâ Haccı”, **DİA**, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

Esmer, Mahmut, “İslam Fethine Kadar Hîre Şehrinin Arap Kültüründeki Yeri ve Önemi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2017.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/981), **Tehzîbü'l-Lüğa**, (nşr. Muhammed Avd Mirab), I-XV, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2001.

Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh (ö. 250/864), **Ahbâru Mekke**, (nşr. Ruşdî es-Sâlih Mulahhas), I-II, Beyrut: Dârü'l-Endelus, 1983.

Fayda, Mustafa, “Bedevî”, **DİA** C. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

_____, “Bedir Gazvesi”, **DİA**, C. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

_____, “Bilâl-i Habeşî”, **DİA**, C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

_____, “Busrâ”, **DİA**, C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

_____, “Ebnâ”, **DİA**, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

_____, “Hz.Peygamber Devri Kronolijisi”, **DİA**, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.

_____, “Nesî”, **DİA**, C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.

_____, “Vâkıdî”, **DİA**, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), **Kitâbü'l-Ayn**, (nşr. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî), I-VIII, Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.

Güç, Ahmet, “Put”, **DİA**, C. 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

Güler, Mehmet Nuri, “İslam Devleti’nin İlk Başkenti Medine’de Tedavül Edilen Mallar ve Hizmetler ile Geçim Düzeyleri”, **Hz. Peygamber (sas) Döneminde Kurumsal Yapının Oluşumu**, (drl. Adnan Demircan), İstanbul: Siyer Yayınları, 2015, ss. 87-142.

Günaltay, M. Şemsettin, **İslam Öncesi Arap Tarihi**, Ankara: Ankara Okulu Yayınlar, 2015.

Güner, Ahmet, “Dûmetülcendel”, **DİA**, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 1069/1659), **Şifâ'ü'l-Ğalîl Fîmâ fî Kelâmî'l-'Arab mine'd-Dağîl**, (nşr. Muhammed Keşşâş), Tırablus: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), **Mu'cemu'l-Buldân**, Beyrut: Daru's-Sadr, I-VII, 1995,

Hamidullah, Muhammed, "El-Îlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri" (çev. İsmail Cerrahoğlu), **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt. 9, Nu. 1, 1961, ss. 213-222.

_____, "Hayber", **DİA**, C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

_____, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", (çev. Abdullah Aydın), **Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, Ankara, 1980, ss. 337-345.

_____, "İslâm'da Hac", **İslâm Tetkikleri Dergisi**, Cilt. 8, Nu: 1-4, 1984, ss. 123-162.

_____, **İslâm Peygamberi**, (trc. Salih Tuğ), I-II, Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2003.

Harbî, Ebû İshâk İbrahim b. İshak İbrahim (ö. 285/898), **Garîbu'l-Hadîs**, (nşr. Süleyman İbrahim Muhammed el-Âyid), I-III, Mekke: Camiatu Ummi'l-Kurâ, 1985.

_____, **Kitabu'l-Menâsik ve Emâkinu Turuki'l-Hac**, (nşr. Hamed el-Casîr), Riyad: Daru'l-Yemame, 1969.

Harman, Ömer Faruk, "Arim", **DİA** C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991,

_____, "Hac", **DİA**, C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996,

_____, "Hicr", **DİA**, C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

_____, "Hübel", **DİA**, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

_____, "İbrâhim", **DİA**, C. 21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Hatalmış, Ali **İslâm Toplumunda Kölelik ve Cariyelik**, Ankara: Araştırma Yayınları, Birinci Basım, 2012.

Hatiboğlu, İbrahim, "Selmân-ı Fârisî", **DİA**, C. 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Herodotos, **Tarih**, (çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Hill, Donald Routledge, “İlk Arap Fetihlerinde Deve ve Atın Rolü”, (çev. Mehmet Nadir Özdemir), **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, No: 1, Cilt. 12, Nu. 1, Bahar 2012, ss. 139-150.

İbn Abdürrabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 328/940), **el-Ikdü'l-Ferîd**, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö. 321/933), **Cemheretü'l-Luğa**, (nşr. Remzi Münir Ba'lebekkî), I-III, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860), **el-Muhabber**, (nşr. Ilse Lichtenstadter), Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1900.

_____, **el-Münemmak fî Ahbâri Kureys**, (nşr. Hurşîd Ahmed Fâruk), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed Ebü'l-Fazl (ö. 852/1448), **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe**, (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XIV, Mısır: Dâru'l-Hicr, 2008.

İbn Hadîde, Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî (ö. 738/1381), **el-Misbâhü'l-Mudî**, (nşr. Muhammed Azimüddin), I-II, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1975.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî (ö. 367/978), **Sûretü'l-Arz (el-Mesâlik ve'l-Memâlik)**, I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, 1938,

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064), **Cemheratu Ensâbi'l-Arab**, (nşr. Lecne Alimleri), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed (ö. 354/965), **es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ**, (nşr. 'Aziz Bey v.dğr.), I-II, Beyrut: el-Kutubu's-Sekâfiyye, 1996.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik (ö.213/829), **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, (nşr. Mustafa es-Sakkâ v.dğr.), I-II, Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, 1955,

İbn Hurdâzbîh, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh (ö. 300/912-13), **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Beyrut: Dâru Sâdır, 1889.

İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 151/768), **es-Sîre (Kitabu's-Siyer ve'l-Megâzî)**, (nşr. Süheyl Zekkâr) Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn (ö. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, (nşr. Abdullah b. Abdi'l-Muhisin et-Türkî), I-XXI, Dâru'l-Hicr, 1997.

_____, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim**, (nşr. Sâmi b. Muhammed Selâme), I-VIII, Dâru Tayyibe, 1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/890), **el-Ma'ârif**, (nşr. Servet Ukkâşe), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1992.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö. 273/887), **Sünenü İbn Mâce**, (nşr. Heyet), I-IV, Dârü't-Te'sîl, 2015.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), **Lisânü'l-Arab**, I-XV, Beyrut: Dâru Sadr, 1993.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 230/845), **et-Tabakât**, (nşr. Ali Muhammed Ömer), I-XI, Kahîre: Mektebetü'l-Hancî, 2001.

_____, **et-Tabâkâtü'l-Kübrâ – Mütemmimü's-Sahâbe – et-Tabakâtü'r-Râbia**, (nşr. Abdülaziz Abdullah es-Selûmî), Tâif: Mektebetü's-Sıddîk, 1995.

İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed (734/1334), **Uyûnü'l-Eser fî Fünûni'l-Meğâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer**, (nşr. İbrahim Muhammed Ramadan), I-II, Beyrut: Dâru'l-Kelam, 1993.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer (ö. 262/876), **Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere**, (nşr. Ali Muhammed Dendel, Yâsin Sadu'd-Dîn Beyân), I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

İbn Tahmân, Ebû Saîd İbrâhîm (ö. 168/785), **Meşyâhatu İbn Tahmân**, (nşr. Muhammed Tâhir Mâlik), Dimeşk: Mecmaü'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1983.

İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed (ö. 328/940), **el-Müzekker ve'l-Müennes**, (nşr. Muhammed Abdülhalik Uzayme, I-II, Kahîre: 1981.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek (ö. 606/1210), **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, (nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Ranâhî), I-V, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman (ö. 597/1201), **el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XIX, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992,

İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî (ö. 316/928), **el-Usûl fi'n-Nahv**, (nşr. Muhammed Osman), I-II, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.

İbnü's-Sikkât, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshak (ö. 244/858), **İslâhu'l-Mantık**, (nşr. Muhammed Mar'ab), Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2002,

İsamî, Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdülmelik (ö. 1111/1699), **Samtu'n-Nücûmi'l-Avâlî fî Enbâi'l-Evâlî ve't-Tevâlî**, (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

İyidoğan, Mustafa, “Hz. Peygamber Dönemi Eğlence Kültürü”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi SBE, 2019.

- Kallek, Cengiz, “Hubâşe”, **DİA**, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- _____, “Pazar”, **DİA**, C. 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Kandemir, Yaşar, “Habbâb b. Eret”, **DİA**, C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Kara, Cahid, “İslam Öncesi Arap Yarımadasında Bir Kültür Merkezi Cüreş”, **Hitit Fakültesi İlahiyat Dergisi**, Cilt. 14 Sayı. 27, 2015 /1, ss. 23-49.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal, “Ta’rîb”, **DİA**, C. 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Karpat, Kemal, “Balkanlar”, **DİA**, C. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Kayapınar, Hüseyin, “Kuyular”, **DİA**, C. 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Kelbî, Ebü’l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr (ö. 204/820), **Ensâbu’l-Hayl**, (nşr. Hâtim Sâlih ed-Damîn), Dimeşk: Dâru’l-Beşâir, 2003.
- _____, **Kitâbü’l-Esnâm**, (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahîre: Dâru’l-Kütübi’l-Misriyye, 2000.
- Kelpetin, Mahmut, “İslam Öncesi Medine”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 52, Haziran 2017, ss. 95-113.
- _____, “İslam’dan Önce Tâif”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 54, Haziran 2018, ss. 79-103.
- _____, **İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan**, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.
- Kılıç, İhsan Erkam, “Hz. Peygamber Döneminde Toplumsal Hayatın Bir Parçası Olarak Deve”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, 2019.
- Kister, M. J., “el-Hîre (Araplarla İlişkileri Üzerine Bazı Notlar)”, (çev. Ali Aksu), **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, , Cilt. IX, Nu. 1, Haziran 2005, ss. 29-54.
- Koçyiğit, Tahsin, **Hiz. Peygamber’in Gündelik Hayatı, “Hurma – Deri – Deve”**, İstanbul: Hikmet Yayınları, 2016.
- Köse, Feyza Betül, **Cariye**, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Kurt, Halil, “Yemen”, **DİA**, C. 43, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Kutsal Kitap (Yeni Dünya Çevirisi), Watchtower Bible and Tract Society of Newyork, Inc, 2017.
- Kuzgun, Şaban, “Hâcer”, **DİA**, C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Hicaz”, **DİA**, C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

_____, “Râbiğ Seriyyesi”, **DİA**, C. 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

_____, “Rifade”, **DİA**, C. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.

_____, “Sikâye”, **DİA**, C. 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

_____, “Tâif”, **DİA**, C. 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.

_____, “Umretül Kaza”, **DİA**, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

_____, “Zemzem”, **DİA**, C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013,

_____, “Zülhuleyfe”, **DİA**, C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Lyratzopouou, Domna, Grigoris Zarotiadis, “Black Sea: Old trade routes and current perspectives of socioeconomic co-operation”, **Procedia Economics and Finance**, Vol. 9, 2014, ss. 74-82.

Lebîd b. Rebîa, Ebû Akîl (ö. 41/662), **Dîvânü Lebîd b. Rebîa el-Âmirî**, (nşr. Hamdû Tammâs), Dârü'l-Mârifet, 2004.

Mahmudov, Elşad, **Sebepler ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları**, İstanbul: İsam Yayınları, 2018.

Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000), **Ahsenü't-Tekâsîm fî Mârifeti'l-Ekâlîm**, Beyrut: Dâru Sâdır, 1991.

Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî (ö. 845/1442), **İmtâü'l-Esmâ**, (nşr. Muhammed Abdülhamid en-Nemîsî), I-XV, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh (ö. 179/795), **el-Muvatta'**, (nşr. Muhammed Musatfa el-A'zamî), I-VIII, Abu Dabi: Müessesetü Zâhid b. Sultan, 2004.

_____, **el-Muvatta'**, (İbn Ziyad rivayeti), (nşr. Muhammed eş-Şâzelî), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.

Mandaloğlu, Mehmet, “Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açından Değerlendirilmesi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C. 2, Nu. 2, 2013, ss. 129-150.

Mandaville, J., “Hâyil or Hâil”, **EI²**, Vol. 3, Leiden: E. J. Brill, 1966.

Mehlebî, el-Hasen b. Ahmed (ö. 380/990), **Kitâbü'l-Azizî (el-Mesâlik ve'l-Memâlik)**, (nşr. Teysîr Halef), Dîmeşk: Telviye, 2006.

Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 421/1030), **el-Ezmine ve'l-Emkine**, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin (ö. 345/956), **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, (nşr. Abdullah İbrahim es-Sâvî), Kahîre: Mektebetü's-Şarkî'l-İslâmî, 1938.

_____, **Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher**, (nşr. Esad Dâğır), I-IV, Kum: Dârü'l-Hicre, 1989.

Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed (ö.518/1124), **Mecmâü'l-Emsâl**, (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), I-II, Beyrut: Dârü'l-Mârifet, 1955.

Mounis, Hussain, **Atlasu Tarihi'l-İslam**, Kahîre: ez-Zehrâ' li'l-İ'lâmî'l-Arabî, 1987.

Mücahid b. Cebr, Ebü'l-Haccac (ö. 103/721), **Tefsîru Mücahid**, (nşr. Muhammed Abdu's-Selâm Ebû'n-Nîl) Mısır: Dârü'l-Fikri'l-İslam, 1989,

Müslim, Ebü'l-Hüseyin b. Haccâc (ö. 261/875), **el-Müsnedü's-Sahîhi'l-Muhtasar**, (nşr. Heyet), I-VII, Kâhîre: Dârü't-Te'sîl, 2014.

Nemeth, Gyula, **Attila ve Hunları**, (trc. Şerif Baştav), Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1982.

Oğuz, Orhan, "Arap Dilinde Muarrab Kelimelerin Tespiti", **Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Nu: 6, Ekim 2015, ss. 147-161,

Orhonlu, Cengiz, "Karwan", **ET**, Vol. 4, Leiden: E. J. Brill, 1976.

Ortakçı Halil, "Câhiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Yemen", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2019.

Öğüt, Salim, "Ebtah" **DİA**, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

_____, "Mikât", **DİA**, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.

Önkal, Ahmet, Nebi Bozkurt, "Deve", **DİA**, C. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

_____, "Akâbe Biatları", **DİA**, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

_____, "Hicret", **DİA**, C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Özaydın, Abdülkerim, "Amr b. Luhay", **DİA**, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.

_____, "Hac", **DİA**, C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

Özdemir, Abdurrahman, **Lebîd b. Rebîa el-Âmirî ve Divanı**, Ankara: Araştırma Yayınları, Birinci Basım, Ocak 2007.

Özkuyumcu, Nadir, "Hilf", **DİA**, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

_____, "Nadîr (Benî Nadîr)", **DİA**, C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.

- Papp, Sandor, “Vasal”, **DİA**, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Pellat, CH., “İbil”, **EF**, Vol. III, Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Pırlanta, İsmail, “Hz. Peygamber Döneminde Eğlence Hayatı”, **Turkish Studies**, Ankara, Vol. 10, No. 1, Winter 2015, ss. 635-658.
- Polat, Salahattin, “Ebû Seleme el-Mahzûmî”, **DİA**, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Ptolemy, Claudius, **The Geography**, (trs. Edward Luther Stevenson), New York: Dover Publications, 1991.
- Sâhib b. Abbâd, Ebû'l-Kâsım İsmâîl (ö. 385/995), **el-Muhîr fî'l-Luğa**, (nşr. Muhammed Hasen Âlu Yâsin), I-X, Beyrut: 'Alâmu'l-Kütüb, 1994.
- Sarıçam, İbrahim, “Harb (Benî Harb)”, **DİA**, C. 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997,
- _____, “Hâşim b. Abdümenâf”, **DİA**, C. 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed (ö. 429/1038), **Fıkhu'l-Lüğa ve Sırru'l-Arabiyye**, (nşr. Abdürrezzâk el-Mehdî), İhyau't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Seland, Eivind Heldaas, “Ancient South Arabia: trade and strategies of state control as seen in the Periplus Maris Eyrthraei”, **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 35, Papers from the thirty-eighth meeting of the Seminar for Arabian Studies held in London, 22-24 July 2004(2005), ss. 271-278.
- Sezikli, H. Ahmet, “Abdûlmuttalib”, **DİA**, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Sönmez, Mehmet Ali, “Gaylân b. Seleme”, **DİA**, C. 13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Söylemez, Mahfuz, **Cahiliye Araplarının Ahîret İnancı**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Strabo, **The Geography of Strabo**, (trs. Horace Leonard Jones), London: William Heinemann Ltd – Newyork: G. P. Putnam's Sons, 1930,
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh (ö. 161/778), **Min Hadîsi'l-İmâm Süfyân b. Saîd es-Sevrî**, (nşr. Âmir Hasen Sabrî), Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2004,
- Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah (ö. 581/1185), **er-Ravzü'l-Ünûf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye**, (nşr. Umar Abdüsselam es-Selâmî), I-VII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Cellüddîn Abdurrahman (ö. 911/1505), **ed-Dürrü'l-Mensûr**, (nşr. Heyet), I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen (ö. 189/805), **el-Asl**, (nşr. Muhammed Boynukalın), I-XII, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012,

Şimşir, Mehmet, **İlk Dönem İslam Tarihinde Haberleşme Yöntemleri**, Konya: Hüner Yayınları, 2011.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923), **Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk ve Sılatu Tarih et-Taberî**, I-XI, Beyrut: Daru't-Turâs 1967.

Temir, Hakan, "Arap Yarımadasında Kabile Hayatı (Ortaya Çıkışından Hz. Peygamber Dönemine Kadar)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, SBE, 2019.

_____, "İslam'dan Önce Necrân Şehri", **Atlas International Congress On Social Sciences**, (edt. Terane Nağıyeva) Georgia: Spec Publishing House, 2020, ss. 146-157.

Tomar, Cengiz, "Şam", **DİA**, C. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.

_____, "Yemen", **DİA**, C. 43, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

_____, "Zebîd", **DİA**, C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Tural, Osman vd., **Geçmişten Günümüze Posta**, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007.

Tülücü, Süleyman, "Lebîd b. Rebîa", **DİA**, C.27, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

_____, "Muallaka", **DİA**, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.

Unat, Yavuz, "Yıldız", **DİA**, C. 43, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Usta, İbrahim, **İslam Öncesi Arap Mitolojisi**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Utku, Nihal Şahin, **Kızıldeniz (Çöl, Gemi ve Tacir)**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Vâhıdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed (ö. 468/1076), **Esbabu'n-Nuzûl**, (nşr. Mâhir Yasin el-Fahl), Daru'l-Meyman, 2005.

Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö. 207/823), **el-Meğâzî**, (nşr. Marsden Jones), I-III, Beyrut: Dâru'l-Alemî, 1989.

_____, **Fütûhu's-Şâm**, (nşr. Abdullatif Abdurrahman), I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Watt, W. Montgomery, **Hız Muhammed (Peygamber ve Devlet Adamı)**, (çev. Erdem Türközü), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk (ö. 292/905), **et-Târîh**, (nşr. Muhammed Sadık), I-II, Necef: el-Mektebetu'l-Haydariyye, 1964.

Yardım, Ali, “Ebû Kebşe”, **DİA**, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Yezîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Abbâs (ö. 310/923), **el-Emâlî fihâ Merâsu Eş’âru Uhrâ ve Ahbârun ve Luğatun ve Ğayruhâ**, Matba’atu Cem’iyyeti Dâireti’l-Meârif, 1938,

Yıldırım, Fethi, “Cahiliyede ve İslam Döneminde Vergi (Zekât)” **al-Farabi International Journal on Social Sciences**, C. 3, Nu. 3, Eylül 2019, ss. 39-47.

_____, “Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi SBE 2018.

Yıldırım, Muhammed Emin, **Tarihi ve Sosyal Yapısıyla Siyer Coğrafyası**, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Yılmaz, Metin, **Hiz. Peygamber Döneminde İstihbarat**, İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.

Yiğit, İsmail, “Tebûk Gazvesi”, **DİA**, C. 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.

Yüksel, Ahmet Turan, **İslam’ın İlk Döneminde Ticari Hayat**, İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.

Zebîdî, Ebû’l-Feyz Muhammed el-Murtaza (ö. 1205/1791), **Tâcu’l-Arûs**, (nşr. Alî Şîrî), I-XX, Dâru’l-Fikr, 2003.

Zeydan, Corci, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, (çev. Nejdî Gök), I-II, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdillâh (ö. 256/870), **Cemheretü Nesebi Kureys ve Ahbâruhâ**, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), Matba’atü’l-Medenî, 1962,

Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb (ö. 124/742), **el-Meğâzî en-Nebeviyye**, (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1981.

https://mawdoo3.com/الجزيرة_العربية_ما_هي_دول_شبه_الجزيرة_العربية (erişim tarihi: 10.11.2020).

<http://arab-ency.com.sy/detail/5947/جزيرة%20العرب> (erişim tarihi: 10.11.2020).

<http://arab-ency.com.sy/detail/3836/حجاز> (erişim tarihi: 10.11.2020).

https://mawdoo3.com/أين_تقع_تهامة (erişim tarihi: 10.11.2020).

<http://arab-ency.com.sy/detail/11277/يمن> (erişim tarihi: 10.11.2020).

<http://arab-ency.com.sy/detail/10727/نجد> (erişim tarihi: 10.11.2020).

EKLER

Ek 1: <https://tinyurl.com/y49la6gm>

Ek 2: Kudret Büyükcoşkun, “Arabistan (Fiziki ve Beşerî Coğrafya)”, *DİA*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 249.

Ek 3: Claudius Ptolemy, *The Geography*, (trs. Edward Luther Stevenson), New York: Dover Publications, 1991, s. 240, 241.

Ek 4: Hüseyin Mûnis, *Atlasu Tarihü'l-İslâm*, Kahire: ez-Zehrâu'l-İ'lâmi'l-Arabî, 1987, s. 56.

Ek 5: <https://books.openedition.org/cefas/2523>

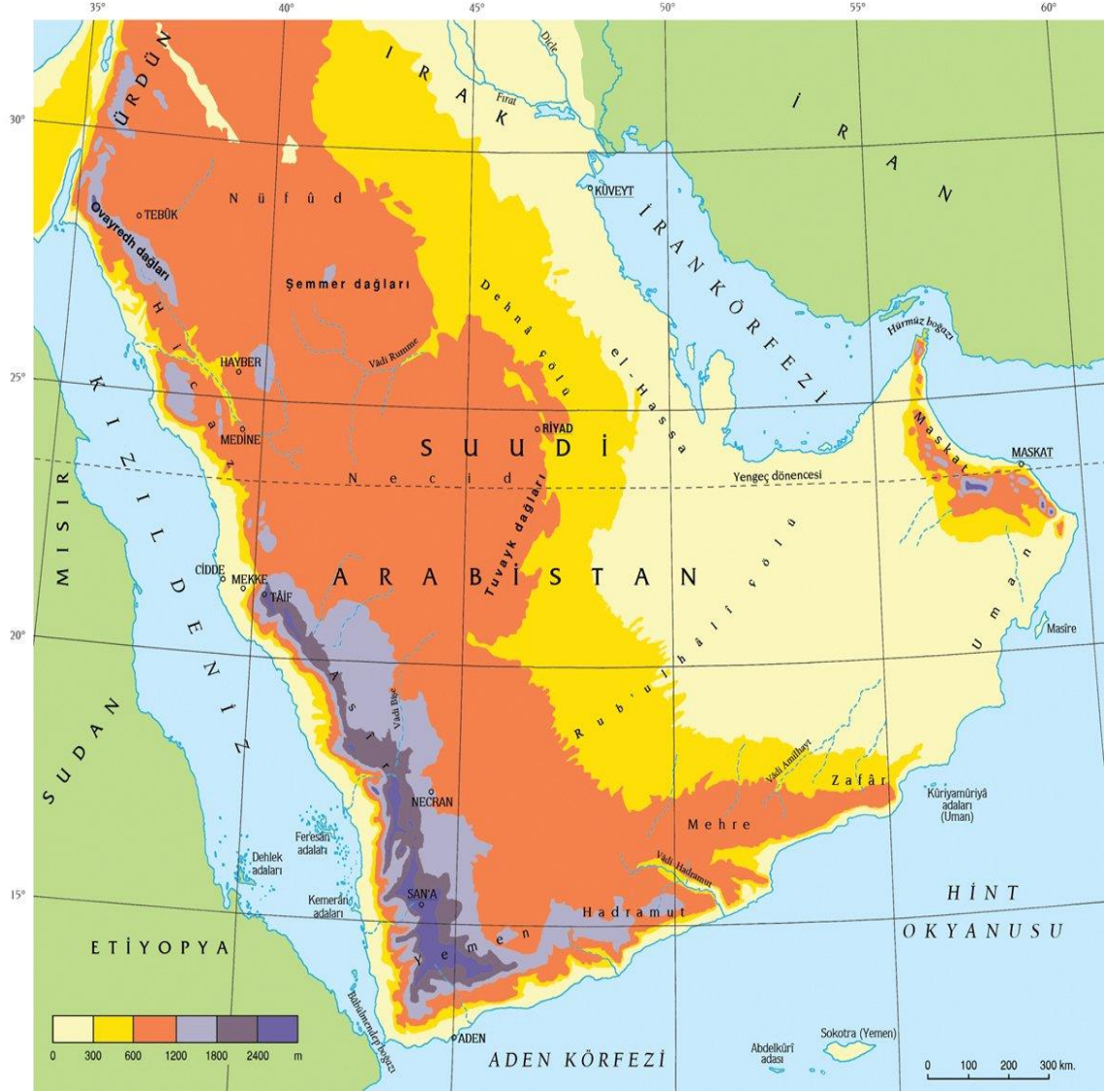
Ek 6: <http://www.arab-ency.com.sy/detail/1112>

Ek 7: <https://cdn.islâmansiklopedisi.org.tr/madde/17/hicret-1.jpg>

Ek 8: Mustafa Fayda, “Bedir Gazvesi”, *DİA*, C. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 326.

Ek 1: MS. 1. Yüzyıl İpek Yolu ve Diğer Önemli Kervan Yolları

Ek 2: Arabistan Fizikî Haritası

Ek 3: Batlamyus'un Arabistan Haritası

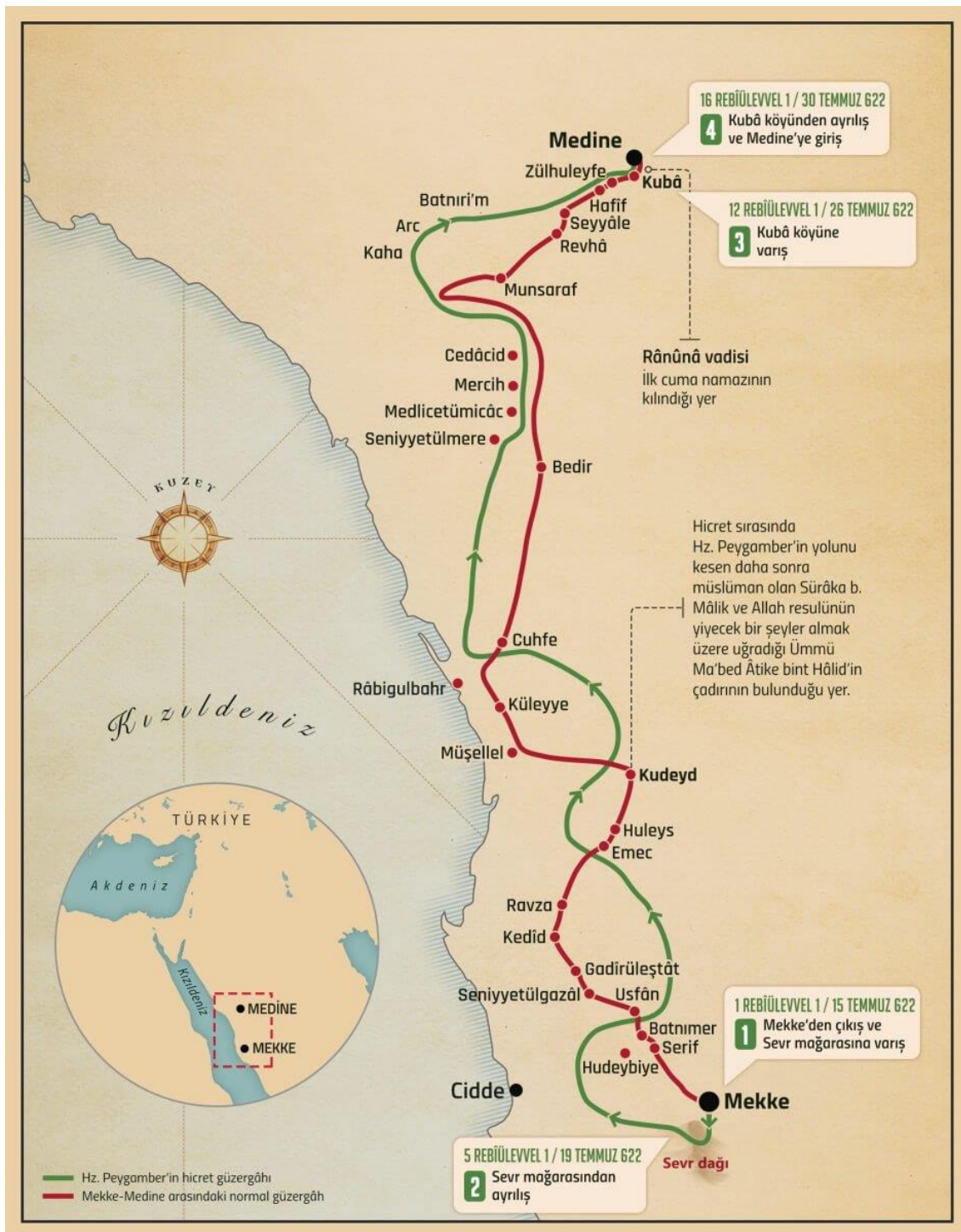
Ek 4: Bekrî'ye Göre Arabistan'ın Kısımları

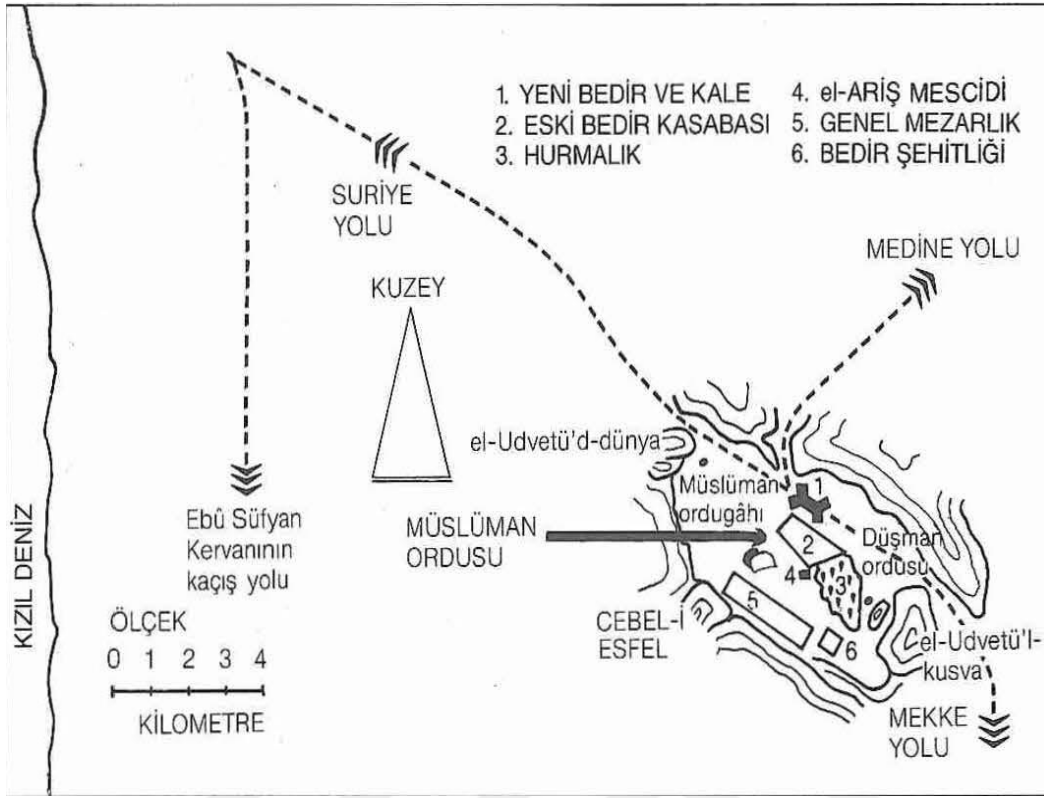

Ek 5: Arabistan'da Kervan Yolları

Ek 6: İslam Öncesi Dönemde Kurulan Arabistan Panayırları

Ek 8: Ebû Süfyan'ın Bedir Baskınından Kurtulan Kervanının Kaçış Yolu Haritası